Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १२२७ घ

Title भाषार्थ दीपिकाख्या तर्कभाषाटिप्पणी

Author गौरीकान्त सार्वभौम भट्टाचार्यः

Extent १२७ पत्राणि Age

Subject न्याय शास्त्रम्

भावार्थदीपिकाख्या तर्कभाषाटिप्पनी

१२२७

वत्ता
१

सै॰ त
१

श्रीगुरुदक्षिणामूर्तिश्रीमात्मने नमः ॥ संप्रमुदे गङ्गेशोपाध्यायः प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रमेयनिरूपणं क्रियमाणं शि-
ष्यावधानाय प्रतिजानीते प्रमाणेत्यादिना । तत्र प्रमेयनिरूपणमात्रस्य प्रमाणाधीनत्वमिति बोधयितुं प्रमा-
णेत्युक्तं । नानीति प्रमाणकथनस्य पूर्वकालताबोधनेन आपि प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वमिति प्रमेयसामान्यलक्षणमस्य सू-
चनायानन्तरमभिधायतद्विशेषजिज्ञासायां प्रमेयविभाजकं सूत्रमेव दर्शयति आत्मेति प्रथमोद्दिष्टत्वादात्मान-
मादौ निरूपयति तत्रेति तेषु मध्ये इत्यर्थः आत्मत्वं नाम सामान्यविशेषः तद्वानात्मेति आत्मसामान्यलक्षणं लो-
कानां वाच्छेदकं चात्मत्वमादिमत्त्वं तद्वतात्मसमवायेन बोध्या तेन विषयित्वादिना तद्वति ज्ञानादौ नातिप्रसङ्गः एतज्ज्ञा-
नादौ च सामान्यवत् समवायसम्बन्धेन सत्त्वात् । ननु आत्मत्वजातौ किं मानं अहमिति प्रत्यक्षमनुगतबुद्धिरिति चेन्न परात्मनो प्र-
त्यक्षत्वाभावेन अनुगतबुद्धेः असिद्धेः ईश्वरात्मनि कदाचिदपि सुखाद्यभावेन तत्र तदसिद्धेः नन्वात्मत्वस्य ... + प्र
त्यक्षेणाहमिति बुद्धेर्जीवमात्रसाधकत्वान्न च तथापि ईश्वरस्याननुगतत्वबुद्धिसत्त्वेन तथात्वापत्तेः न च सुखादिसमवायिकार- राम
णतावच्छेदकतया आत्मत्वस्य सिद्धिरिति वाच्यं नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनियमात् न चात्मत्वं जातिर्वा आत्मावे १

वशरीरादिमत्त्वात् जीवस्येवानैश्वर्यस्येति वाच्यं मोक्षजनकीभूततत्त्वज्ञानविषयताप्रयुक्तस्वत्वेन तन्तुन क
रणादेश्वरस्येवात्मप्राधान्येन तत्त्वज्ञानतस्मात् तत्तानात्र यत्त्वमखंडोपाधिर्वा आत्मत्वं कथमुक्तं सामान्येनी
वेन श्रुतोव्याने सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धात्मत्वजातेरीश्वरवृत्तित्वं स्वीक्रियते लाघ
वात् जीवेश्वरसाधारणात्मतत्त्वज्ञानत्वेन सामान्यकार्यकारणभावो सिध्यात् ननु जीवात्मतत्त्वज्ञान
त्वेनेश्वरात्मतत्त्वज्ञानत्वेन च सामान्यतो हेतुताद्वयं गौरवात् विशेषहेतुतायां तु तन्मुक्तिं प्रति तत्तद्दृश
व्यक्तिदृष्यत्वतत्वाक्तित्वेन हेतुतोभयवादिसिद्धा तादृशोभयात्मतत्त्वज्ञानस्य मुक्तिं प्रति हेतुतायां च ईश्वरस्य क
रणत्वं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नाऽन्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति तथा च आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः कि
मिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुतिरिति च समानं न च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकमीश्वरात्मनि
त्वे नित्यसुखाद्यापत्तिरिति वाच्यं तादृशव्याप्तौ मानाभावात् धर्मादिसहकारिविरहेणैवेश्वरे सुख

जै॰त॰
२
2

त्वाद्यभावेयपत्तेः यावद्व्यणुकारंभकपरमाणुक्रियायासाधारणतावच्छेदकत्वक्रियांप्रति प्रयत्नवदात्मसंयु
क्तस्यसंयोगादृष्टेनानानाशक्तिकल्पने गौरवात् लाघवेनात्मपदृशकातावच्छेदकतया आत्मत्वजातिः सिध्य
तीति कार्यकार्यतावच्छेदकत्वादिविरुद्धकातावच्छेदकत्वेपि लाघवस्य तुल्यत्वात् अत एव गुणादाववृत्तितो गुणा
पदृशकातावच्छेदकतया गुणत्वजातिर्भेदाभावाद्विशिष्टाद्यमनिरोधिभिः स्वीकृतेति वदंति नन्वात्मत्वेनात्मनाभेदा
द्वित्वः तथाहि कस्यचिन्मते देह एव आत्माभिन्नः स्थूलोहं जानामि मनुष्योहं करोमि गौरोहं सुखी भाग्यवान्मम पुत्रो जा
त इत्यादिप्रतीतेः अहंत्वादीनां स्थूलत्वादिना वच्छिन्नशरीरवृत्तिग्रहणात् इंद्रियमेवात्मेत्यपरे वदंतु पश्यामि मनो जाना
मीति प्रतीतेः अन्ये तु सर्वमेव धर्मपदादिकमात्मा संबंधेनलिंगं शरीरादिकृतेः तस्मादेतत्कथनमसः आत्मत्वं चान्य
वदृप्तिपत्तइत्यत्र देहेंद्रियादिति एतत्साधकमनुमानं व स्यात्संस्तेयात्कादिविधुक्तिरुच्यते देहस्यात्मत्वे बाल्ये अनु
भूतस्य यौवनादौ स्मृतिर्न स्यात् बाल्यशरीरनाशादहमानशरीरे अनुभवाभावेन स्मरणासंभवात् न च बाल्ययौव एम
नयोरेकमेव शरीरमिति वाच्यं परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोपपादनात् सर्वपरिमाणानामाश्रयनाशनाशत्वे वप २

रिमाणां न तेषामक्षेः न च देहावयवस्मृतिर्जीवे संस्कारोऽस्त्विति वाच्यं । देहावयवेन हस्तादिना अनुभूतस्य पदार्थस्य हस्तादि
भेदे स्मरणं न स्यात् । अपि चाद्यजातस्य पानादौ इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्तिर्न स्यात् । तद्देहे अनुभवाभावात् । अस्म
न्मते तु जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारात् स्मृतिः । अत एवेन्द्रियाणां तथात्वं च चक्षुषा अनुभूतस्य पदार्थस्य चक्षुर्नाशे स
ति अन्धादेः स्मृतिविषयत्वाभावापत्तेः सर्वस्येन्द्रियगणस्यात्मत्वे ज्ञानादिमत्त्वमपि स्यात् न सर्वस्य तत्त्वेनाधिष्ठितं अनेकत्वे जगत एकत्र ल
घूपतया भवनीयत्वमात्रेणान्यथा तु न तथापि आत्मत्वेन ज्ञानातिः एकव्यक्तिरस्तीत्याह सर्वशरीरे आत्मनो भेदाभावात्
आकाशवत् सर्वगतत्वान्नित्यत्वात् महत्त्वाच्च अतः व्यक्तिभेदं दर्शयति प्रतिशरीरमिति शरीरं शरीरं प्रति एकैक आ
त्मेत्यर्थः सुखदुःखादिहेतुभेदं दर्शयिष्यति अत्र शरीराणामेककालीनत्वं योगाजन्यत्वमपि विवक्षितं तेनैकस्मिन्काले अने
कशरीरावच्छिन्नभोगवत्त्वेऽपि न क्षतिः न चायं योगोपार्जितदेहयोगवैभवसाधितकायव्यूहमादाय दोषः तेनैव तच्छरीरावच्छिन्नभोग
संभवात्कालीनयोगाद्यजन्यशरीरान्तरावच्छिन्नभोगवद्भिन्न इति शरीरान्तरप्रतिशरीरं भेदस्साध्यत इत्यर्थः ननु क्रियाशरीरादेव
वसंभवति नातिरिक्त आत्मनि इति शरीरादेहेरेषां तासंबवोऽपि आत्मनः विच्छिन्नत्वात् ज्ञानादिकं यस्मादित्यत आह विभुरिति

ज्ञौ.नं. ३

3

सर्वदेशसंयुक्तो न वा छिन्नपरिमाणवानित्यर्थः ननु विभुत्वे सति उत्पत्तिविनाशादेः कारणानिरूप्य तत्राह नि
त्य इति उत्पत्तिविनाशरहित इत्यर्थः देहस्थो ध्वंसोत्पत्तिविनाशो नात्मन इति भावः प्रमाणमाह संवेति अहं सुखि अ
हं दुःखी त्यादिमानसप्रत्यक्षादिविषय इत्यर्थः न चैतन्यनानानाशरीरेंद्रियादिविषयत्वं योऽहं पूर्वं पुत्रमनुभूतवान्सो
हं सुखी योऽहं पूर्वं वैरं विहितवान्सोऽहं दुःखी त्यादिरूपाहंत्वप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वोक्तयुक्त्या शरीरादिभेदेनैकानुभूत
स्याभेदेनानुसंधानाभावात् योऽहं गौरः स्थितः सोऽहमिदानीं श्याम इति प्रतीतिः स्वमानुभवजन्यसंस्काराजन्यत्वान्न च
सहपैव ननु पूर्वोक्तसुखादेरात्मभेदेऽपि ऐक्यप्रतीतिरेव भ्रमरूपा अत्र विनिगमनाविरहादिति वाच्यं शरीरादिभेदेन प्रत्य
भिज्ञानानुपपत्तेरेव विनिगमकत्वादिति संक्षेपः ननु एवं स्यात्मनः प्रत्यक्षत्वेऽपि नात्मत्वस्य सामान्यतोऽसिद्धिः राम
यांकिभेदग्रहाभावात् अत आह दिगादिप्रतिपत्ताविति परदेहेष्वात्मसंशय इत्यर्थः परदेहादिव्यापारादात्मनः सर्वत्र देहादि ३
तिरिक्तात्मसंदेह इत्यर्थः इदं च परकीयात्मसंपत्तये आमिहितं वुबुद्ध्यादीति बुद्ध्यादेरुपलक्षणे गुणत्वलिंगकः गुणपदस्या ध
र्मपरतया गुणत्वलिंगकानुमितिविषय इत्यर्थः यथा बुद्ध्यादयो द्रव्याश्रिताः गुणत्वाद्रूपादिवदित्यनुमितो परस्या

र्मेतावत्त्वान्नपृथिव्यादिव्यादिबाधे अतिप्रसंगात्मवृत्तित्वेसिद्धसाधनतेति भावः अत्रगुणत्वस्य पक्षधर्मताऽसं
देहेतत्साधनायानुमानमाह गुणाद्रूपइति द्रव्याश्रितवृत्तिनपक्षत्वंतस्यधर्मिग्राहकमानादिना आत्मवृत्तित्वसि
द्धतेति हेतोर्नभागासिद्धिः अनित्यत्वेइतिवहुमीयग्रा त्वहूपत्वादिजातौ व्यभिचारवारणाय सत्यंतं ध्वंसप्र
तियोगिभावत्वं इत्यर्थः सत्तायास्तथाभावप्रधानतयासत्त्वेइत्यर्थः तेननहूपप्रागभावादौ व्यभिचारः अनित्यद्वयक
र्मणोर्व्यभिचारादाह एकेति इंद्रियग्राह्यत्वे घटादावयवेंद्रियग्राह्यत्वान्नपायात एकेंद्रियमात्रग्राह्यत्वान्न इत्यर्थः य
द्यप्येतावन्मात्रविवक्षणेपीतग्रहणे घटादौ प्रमायां कर्मणि व्यभिचारनिरासो न भवतीत्यत आह गुणत्वामद्धौइं
द्रियग्राह्यजातिशून्यत्वं इत्यर्थः घटादौ चाक्षुषत्वे घटत्वादेः कर्मत्वस्य तथाविधजातेः सत्त्वात् अतीन्द्रियस्यापि व
स्तुनः नाहरस्य व्यत्वादिजातिमत्त्वात् पक्षे हेतोरसिद्धिवारणाय सत्त्वेन्नादिजातिविशेषरां बुद्धिसंख्यामतन्त्वधर्मे
वत्वान्नेदोषवारणाय जातावितिरूपपदधर्मितोपदर्श्य व्याप्तिमपि प्रदर्शयति गुणाश्चेति गुणपदानाश्रितत्वे गुणत्वं
व्याघातः अनाश्रितभावस्य द्रव्यसमवायानतरूपवता गुणेभिन्नाश्रितत्वे सामान्यरूपवत्ताविरुद्ध यथादिगुण

जौ. त.
४

तच्चाख्यातमिति एतेन चाक्षुषप्रयोजकत्वशंकानिरासायतर्को दर्शितः तत्र पक्षधर्मताबललब्धात्मासिद्धिल
त्वसिद्धये इतरबाधं दर्शयति तत्रेत्यादिना भूतानां न गुणा इति पृथिव्याप्तेजोवाय्वाकाशगुणा नेत्यर्थः भूत
समवेतत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे मानसप्रत्यक्षाविषयीभूतायाः सत्तायाः भूतसमवेतत्वेन व्यभिचारापत्तेः ते न
गुणा इति न परं तात्पर्यं किंतु साध्यमध्यमध्यमध्यत्वेनेति बोध्यं नानसप्रत्यक्षत्वं लौकिकविषयताके बोध्यं ते
न मानसोपनीतभानादिविषयेषु घटादेर्न व्यभिचारः व्यतिरेकव्याप्तावुदाहरति येहानिा नग्रत्वेनेन स्वीय लौ
किकप्रत्यक्षविषयाविषयत्वेन इत्यर्थः हिमादिरूपगुणत्वाभावमाश्रयति नायावि बुध्यादय इत्यनुषज्यते अत्र सा
ध्ये गुणपदं समभिव्यतमात्रपराभिमिरि त्कपदावैयर्थ्यात् विशेषगुणत्वान्त सत्यादिपं वाम गुणत्वान्त साध्ये गु
णपदं चेत्सार्थकाकारणायं संख्यादिगुणत्वावादिहेतुर्बोध्यः व्यतिरेकोदाहरणमाह इच्छादीति तेषां विशे
षगुणत्वाभावे हेतुमाह तदाहेति सर्वेति स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन सर्वेद्व्यातिरिक्तत्वव्याप्यजातिमत्वं त इत्य
र्थः तदृशजातिमद्विन्नायेहेतुमाह ~~तदाहेति सर्वेति स्वाश्रयसमवायसंबंधेन सर्वेद्व्यातिरिक्त~~ गुणाः तद्वाच्य राम ४

विशेषणगुणान्निविष्टमिति नास्तीति भावः तेन गुणत्वादिना गुणपविशेषणानां नरूपं हेतुदोषाभावेन व्यर्थविशेषणतो
त्वापत्तेः एतद्धेतोर्विशेषणगुणत्वस्यांशासिद्धिपरिहाराय यावद्गुणधर्माद्यवच्छिन्नेति अत्रैकं द्रव्यग्राह्यत्वं एकमात्रद्रव्यग्रा
ह्यत्वं न चैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वमात्मादिव्यक्तिविशेषे व्यभिचारीति द्रव्यग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे द
र्थः सत्तागुणत्वे गगनाद्यगुणत्वव्याप्येति नात्मत्वमात्रं च घटादौ व्यभिचारीति गुणत्वे सतीति प्रत्यक्षगुणत्वे सती
त्यर्थः तेन गुरुत्वादौ न व्यभिचारः इत्यर्थः पूर्वोक्तगारिमाविक विशेषणगुणत्वस्य साध्यतायां प्रत्यक्षपदं न देयमिति न
च प्रत्यक्षत्वविशेषणवतो हेतोर्धर्मिणि भागासिद्धिरिति वाच्यं तेषामपक्षेपि हेतोर्भावात् अतिरिक्तानामसिद्धिमा
वस्तुधर्मादिपक्षतामपि विभजनेनोपसंहरति अत इति इतरबाधात्सिद्धं साध्यमुपसंहरति तस्मादिति अत्रेदम
त्वेन वक्तुं नोपपद्यते इति व्यतिरेकेण द्रव्याश्रितत्वं पक्षधर्मताबलात्सिद्धं व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्याभवनानुप
गमात् पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेन रूपेण साध्यसिद्ध्यर्थं केवलव्यतिरेक्यनुमाह प्रथमश्चेत्यादि
ना न चात्र साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं पूर्वोक्तानुमानैः तु धादीनां द्रव्याश्रितत्वस्य पृथिव्याद्यनाश्रितत्वस्य च सिद्धौ तद्

गौ·त·
५
5

यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यावृत्तिपदार्थत्वात् इत्यनुमानेन पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तसिद्धौ न
ह्याश्रितत्वरूपस्य साध्यस्य द्रव्यत्वाद्यैरप्रसिद्धेरसंभवात् नाद्य एतत्साध्यासिद्ध्यर्थमेव तदनुमानप्रवृत्तेः गंधादौ व्यभिचा
रवारणाय सत्यंतं आकाशादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यं व्यतिरेकव्याप्तौ उदाहरति यत्नेति यद्येति पृथिव्याद्य
नाश्रितत्वरूपविशेषणाभावाद् वरूपादौ हेत्वभावः विशेष्याभावरूप तत्र आकाशादौ उभयाभावरूपतः पृथिवीत्वा
दौ दोषः अत्रैवानुमाने सामान्यमुखी वैयन्वयव्याप्तिः प्रदर्शयते न तावद्धेतुरन्वयव्यतिरेक्यपि भवतीति दर्शयति
अन्वयव्यतिरेकि चेति सामान्यमुखीं व्याप्तिमदर्शयति उपसंहरति तेदेवमिति एतेन पूर्वोक्तहेतुद्वयाद्व्य
तिरिक्तानां सिद्धानेषां पृथिव्याद्यष्टद्रव्यमध्यान्तर्गतानांत्रयुध्यादेर्द्रव्यत्वासंभवादिति ध्येयं विभुत्वे हेतुमाह
सर्वत्रेति यत्रयत्र शरीरं गच्छति तत्र तत्र कार्योपलंभान् सुखादेरुपलंभादित्यर्थः इदं च यद्यपि मूर्त्तत्वाग्निकादेरपि
शरीरवाक्यामुपपन्नमेवेयता दयानुराघ्वतेन तथापि स्याप्तत्पुपरिमाणत्वे सुखादेरनुद्देशत्वातींद्रियत्वयोप्रसं राम ५
गः मध्यमपरिमाणत्वेनावयवत्वावश्यकत्वे न दवयवत्वांपरांत्पत्तिविनाशकारणकल्पने गौरवात् परमम

हर्षाद्यास्माद्यवतोनित्यस्यकल्पनेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकारात्सर्वैक्यसिद्धिर्मेत्राकमानेनतथैवतत्सिद्ध्यतीतिभा
वः।नित्यत्वेमानमाह विभुत्वादिति प्रतिशरीरंभिन्नत्वेमानमाहसुखादीनामितिवैचित्र्यात्प्रतिशरीरमेकत्वे
लिङ्गाभावादित्यर्थः यथाकस्यचिद्राज्ञालेनसुखंकस्यचित्तस्यैवकंतकपाकस्यैवचित्तस्यापिसेवकेनयेत्यादिरूपं एक
लेराज्यसुखंसेवककसुखंवाऽनुभवेदितिभावः तथाचैत्रःसुखीमैत्रोदुःखीत्यादिकमनुभवेदिव्यमनेकात्मैक्येसर्वैस्येत
सुखिदुःखित्वंतस्मान्नचयथाशिरसिमेदुःखंपादेमेवेदनेत्यादिएकात्मन्यपिअवच्छेदकभेदोविरुद्धः तथाचैत्र
मैत्रयोरैकात्म्येऽपिसुखदुःखावच्छेदककल्पनेअविरोधइतिवाच्यंतथाचतत्तद्देहेयोऽहंचैत्रःसुखसोऽहंमैत्रोदुःखीत्यादि
कमेदोनोनुभवेत्नचात्मैक्याविशरीरभेदाभवतथाप्रतिसंधानंस्यात्यथापूर्वदेहेपिअहंसुखीएतद्देहेदुःखीत्यादिप्र
तीतिस्यादितिवाच्यं पूर्वदेहात्सुखादिःसंस्काराभावादेवनस्मरणं।।इहतुसंस्काराभावेचैत्रजन्मैत्रस्यापिस्यात्तदनुभूत
सुखादिस्मरणंनस्यात्तदभावेनचैत्रजन्मैत्रस्यापिस्मरणंस्यादितितथाकश्चिन्मुक्तःकश्चित्संसारीत्यादिकमनु
पपन्नंस्यात्एकःकश्चिद्दरिद्रःकश्चिज्जीवःइत्यधिकसस्मत्क्वनसम्यत्त्वनसङ्घुत्तिमुक्तावस्तादृष्टव्याउ देहस्यकर्मणा मं

मो.त ६ शरीरं लक्षयति यत्रेति भोगायतनत्वं निर्वक्ति सुखेति सुखदुःखयोः यतरदं न दायतनेन तु भोगस्य व्याप्तिरीत्युभयपदे
पादाने सुखदुःखेभयेत्युक्ते कैकभागो व्याप्तिरीत्यापदपदं तद्रथं सुखभिन्नत्वे सति दुःखभिन्नं यत्तद्दु
6 न्यं अनुभवो लौकिकसाक्षात्कारस्तेन नोपनीतभानादावतिव्याप्तिः वाच्यायतनपदार्थश्च अवच्छेदकः त
दावमिलितं यादृशो लक्षणं तत्पर्यन्तमादाय पदद्वयमिद्धिन्नइति सुखदुःखान्यतरसौकिकं साक्षात्कारावच्छेदकं श
रीरमिति पर्यवसितोऽर्थः अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः अतो ययादाहादीनामपि सुखदुःखसाक्षात्कारावच्छेदकत्वात् अतिव्या
प्तिवारणाय अन्यावयविलेसत्वीतिविशेषणं हेयं शवशरीरस्यापि नाशकालीन सुखदुःखसाक्षात्कारावच्छेदक
तया नाव्याप्तिः परिमाणभेदेन शरीरदर्शनेन खंडशरीरं तदोत्पन्नेरभावात् भावेवा महत्पादाणकादिनिर्मितं शरीरं वनस्तान
घटावच्छेदकतया अलक्षणत्वात् प्रपन्नकारणमनस्संयोगानहितमित्यन्यो नावयविवृत्तिमात्रवृत्तिजातिमत्वं
तल्लक्षणं इति उक्तशरीरलक्षणानुपसंहारिणिनद्रावमिति लघुलक्षणान्तरमाह चेष्टेति अजन्यापि पूर्वकं एम ६
हिताहितप्राप्तिपरिहारफलिका क्रिया चेष्टा इत्यन्यादिक्रियामात्रपरत्वे घटादावतिव्याप्तिरित आह चेष्टावत्त्वे लिङ्गमिति हिते

शरीरस्य हि चेष्टाश्रयपरिहारानन्तरार्थक्रियासमर्थः प्राप्तिपरिहारौ तयोर्नाविभागो ननु प्रवृत्तिनिवृत्ती तयोः शरीरक्रिया
जन्यत्वाभावान्न प्रत्युत जनकत्वात् अन्त्ये कानुगतानेनेत्र अव्याप्तिरिति द्वयोपादानेन ननु एतादृशक्रियाश्रयशकट
नौकादिनामपि स्यात् तद्वृत्तित्वजातिव्याप्तिरिति चेन्नैवं शरीरजन्यतावच्छेदकरूपक्रियावानिष्ठजातिविशेषेनासर्ये
प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणतात्रिपात्वं चेष्टात्वमिति भावः आकाशजन्यद्रव्यत्वं शरीरत्वं शरीरे अतिव्याप्तिवार
णाय द्रव्यत्वमित्यपि केचित् कर्मप्रत्यक्षाश्रयीन्द्रियत्वं स्पर्शनि शरीरे इति ज्ञानकारणव्याप्तिमाह अतीन्द्रियमिति श
रीरसंयुक्तमिति चेत् कालादावतिव्याप्तिः आदिपदादिगादिपरिग्रहः देहे शरीरसंयोगित्वाद् इन्द्रियत्वयोः संबन्धातिव्या
प्तिरिति भावः ज्ञानकारणमिति ज्ञानसाधारणमित्यर्थः तत्र जन्यज्ञानत्वमूनवृत्तिजातावच्छिन्नकार्यतानिरूपि
तकारणताशालित्वं एतेन कारणपदस्य व्यापारवत्कारणपरत्वे कालादावतिव्याप्तिविषयेन्द्रियसन्निकर्षरूपव्यापारज
नकतया अतिव्याप्ते अत एव विषयसन्निकर्षकारणेऽति तेन द्वारेणाव शरीरसंयुक्तमिति विशेषणमिति तद्वृत्त्य
मानस्य समति फलयोगव्यवच्छिन्नकारणत्वे चासंभवः इन्द्रियाणां तथाकारणत्वाभावात्तेन दृशादिकप्रमाणत्वे प्र

जौ·न·
७
7

मात्मनायोग्यात्मविशेषगुणोत्पत्तिंप्रत्येवहेतुत्वमितिनतथात्वंतस्यज्ञाननिष्ठत्वग्राह्यकित्वहष्टतादृशधर्मावच्छि
न्नकार्यतानिरूपितकारणतानाशानतिव्याप्तेर्नातिःशरीरसंयुक्तपदंप्रयोजनमाह तथापीति वस्तुर्द्धरसयोगादे
रतीन्द्रियत्वात्तज्ज्ञानासाधारणकारणत्वाभावात्तिव्याप्तिसम्भवात् शरीरसंयुक्तमिति पदयोःसंयुक्तपदंत्वेवसन्निक
र्षातिव्याप्तिनिरासेशरीरपदंव्यर्थंतथापिपीनःशंकतेइत्यादिविजातीयज्ञानासाधारणकारणेनेत्रमनइत्येवं
मनेन्द्रियानेवयितिक्तेयंशपरीतिविजातीयरासनज्ञानतोनास्ति तथाभांकारादिशब्दविषयकविलक्षणज्ञा
नजनकत्वत्वगिन्द्रियसंयुक्तदूषिमगायोवातिव्याप्तिवारणायशरीरपदंयोध्यंतेषोनिन्द्रियसंयुक्तानामेकत्वाबो
धजनकत्वात् नवशरीरसंयुक्तत्वगिन्द्रियसंयुक्तेवतादृशवायुविशेषेत्वव्याप्तिरितिवाच्यंतादृशवायोर्मनोभा
वात् इन्द्रियमात्रसंयुक्तस्यैवतस्यद्रव्यविशेषस्यदोषष्टस्यतथात्वादृशज्ञानजनकत्वात् भावेवातइन्द्रियत्वविशेष
णात् अतोत्रशरीरपदंव्यर्थमितिनमन्तव्यमितिअत्रह्येवं अद्रियपदव्यावृत्तिमाह शरीरसंयोगस्यापिज्ञानज
नकत्वेनात्मव्यर्थमितिस्त्रियोध्येयं॥ अत्रादिपदादृष्टिविषयतायप्रतस्यज्ञानकारणशरीरसंयुक्तवरत्वाहिपरीग्रहः ननुअत्रनीन्द्रि

राम
७

यत्वं इंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वादिति एवं तथाचानुमानाप्रवृत्तिविषयत्वेनैव लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य तथात्वात् प्रत्य
क्षत्वं ज्ञानाकरणकज्ञानत्वमित्यत्र तयोर्मिलितयोर्दोषः योगिप्रत्यक्षादिविषयतया उक्तं भवतीत्याशयेन लौकिकेति विशेषण
त्वं तात्पर्यं इंद्रियविभागमाह नानेति षडिति नाधिकानि नवाप्यन्यानीति भावः तेन सांख्यादिमते एकादशकेन्द्र
मते मनो निरिन्द्रियं वेदान्तिमते तन्निरासः उद्देशक्रमेण लक्षयितुमाह तत्रेति तेषु मध्ये इत्यर्थः गंधोपलब्धी
ति वस्तुतस्तु गन्धवत्त्वव्याप्तिकारणतायां गंधपदं स्तुत्यनुमितिप्रमाणत्वा ध्वनितं गंधग्राहकेन्द्रियव्याप्तिकारणतायामुपलक्षि
ति लौकिकसाक्षात्कार इत्यर्थः तेन सुरभिचंदनमित्यादिविधा उपनीतभाने साधने च स्मृतिविनाशितव्याप्तिः साधनत्वम
साधारणकारणत्वं तेन गंधोपलब्धिमित्वान्नातिव्याप्तिः कश्चिद्धर्मो विच्छिन्नकर्षणताप्रतियोगिककारणताशालित्वं तेन न का
लादिष्वतिव्याप्तिः गंधोपलब्धौ विषयतया असाधारणकारणत्वेऽपि व्याप्तिकारणतायामिन्द्रियपदं नेत्यनुमानस्तुतं प्र
त्ययस्य घ्राणस्य प्रत्यक्षानवगाह्यतीन्द्रियत्वं घटितानिन्द्रियत्वं तुल्यमत्यन्तं घ्राणं नासेति तथा चाधिष्ठानेऽस्मिन् गोलके स्थम
त्यज्ञत्वं इंद्रियस्येति भावः घ्राणपदस्य घ्राणाधिष्ठाने लक्षणा मनानार्थके बोध्यं एवं रसनाद्यपि लक्षणा बोध्यः तत्र घ्रा

घ्रा. न.
८
४

णां चेत्यर्थः । गन्धवत्त्वा[illegible]इत्यर्थः ॥ तेन न पूर्वोक्तदोषेण [illegible] सिद्धिः । गन्धग्राहके
न्द्रियं गन्धग्राहक[illegible] व्यभिचारः । न तु [illegible]
गन्धवत्त्वमिति व्यभिचार[illegible]
[illegible]
[illegible] व्यभिचार[illegible]
[illegible] गन्धग्राहक[illegible] व्यभिचारः [illegible] ग्राहक[illegible]
गन्धग्राहक[illegible] गन्ध[illegible] व्यभिचार[illegible] गन्धग्रा
हके[illegible]
ग्राहक[illegible]
[illegible] व्यभिचारः [illegible]

पत्नान्तिकर्षोत्पन्नत एव लोलालाघवाल्पकीयहत्वात् अभिव्यंजकत्वेन दृष्टो नास्ति हि॥ नालाप्रतियोगिकसंयोगस्यं तत्र व्याको
रत्वाभावानां न च दृश्यमानत्वे काष्ठे तथापि व्यंजकत्वालालासंयोगस्यापि हेतुत्वाभावात् न तथापि दृष्टो नास्ति हि॥ तथा च
यारस्याभिव्यंजकत्वालालाव्यक्तेः। तथा तद्व्यंजकत्वे मानाभावात् तज्जलावयवि भेदानां स्पर्शाभिव्यंजकत्वाभावे सन्निकर्ष
भिव्यंजकत्वादिति वायुरत्वाद्यास्तस्यैव तेजसो रूपवदेहेतोरुद्भूतरूपस्य महत्त्वादिविशिष्टस्य यदर्कीतोद्भूति॥ विशेषणं वेद्य
मिति॥ तार्थो तोलकस्य तेजस्त्वस्यास्याभिव्यंजकत्वमा लि॥ अवयवकल्पनाया दृष्टिरिति यस्य योगेनान्यथासिद्धेः॥ हीनकी
भकस्या नं तेजसत्वयानेन मधुरादस्पर्शनीयतो तु न हरीतकत्वव्यक्तानां हेतुत्वं किंतु तेषां रसस्यैव तेन न अभिचारः च त्र न
त्रयानि॥ हस्तयोः स्पर्शा॥ हरितमव्यापिकालोद्यातोऽतिव्याप्तिवारणाय योवल व्यानि॥ हस्तादिविनि॥ रसाद्यवहकत्व
व्यानि॥ हस्त्याह्वयालाद्वितर्थः॥ मननस्याभिचारकारणाय मन्वंतमा॥ अत्रारसस्य दस्कंनेत्रं धर्मस्पर्शेश दयर्दश्चस्त्रेयोगाहेत्वं
नारस्यचना यय चालिविति॥ अभिव्यंजकत्वं च सूर्वेभिरान्याने न नरहर्ष्यशा हके हृदयेसान्निकर्षे व्याभिचारः स्त्रत्वालोको दृष्टां
तो यो ध्वः॥ त्वंता द्वितीयं न हयानि॥ स्पर्शेति॥ नकुधानेऽमिति॥ लविचमानि॥ न्योनेस्थितिर्यस्यत लगाधा दिहिनाभिन

सौ. त.
९
9

र्थः। हृदयादित्युक्ति अत्रापि पूर्वोक्त हेतुर्वहृदयपदस्थाने स्पर्शयदोषदानां कोधमा। आनिति। अंगास्यसंगापयस्तत्त्वलि। नं स्वेद
हृदं नस्य शैत्यानिव्यजको पो व्यञ्जनव्यवर्तनः चोमध्यादिष्वपवनस्त्व द्विरित्यर्थः। श्रोत्रं लक्षयति। शब्दोपलब्धिरिति। अत्रोपल
ब्धिपदं स्वरूपार्थकं। शब्दसाधनमित्यस्येदमस्मात्केलाना। कर्णशष्कुलीकर्णगं घ्रं नरं पदि त्रेतोद्दिष्टमित्यर्थः। एव
का व्यवच्छेदं दर्शयति। न तु ध्वानमिति। आकाशत्वे हेतुमाह। शब्देति। शब्दो गुणो यस्य तत्त्वा शब्दत्वादित्यर्थः। न तु पी
शब्दत्वमित्यर्थः शब्दग्राहकत्वादिति। हृदयादिपंचकस्यतन्मात्रं तु शब्दमात्रेंद्रियग्राहकत्वादिति। अत्र मात्रपदं मन्यादि
व्यतिचारवारणाय। तथाप्यानिवन्द्रियाद्यः दृगमात्रपदि कत्वाभावेन सापेक्षमोऽप्रेव्याप्तिर्वीः। हेतोरपि चाक्षुषाद्य ह
णाना। अतो मूत्तत्वम। अमदर्पविद्याराप्यस्यले। कमात्रं वो धामामनोलक्षयति। सुखादिति। घ्राणलक्षणोत्तर्र मायया
स्थियम। आदिपदाद् दुःखदाहीनायहाणम्। सुखोपलब्धिसाधनं दुःखोपलब्धिसाधनमिति कर्मणोऽकैकगुणग्राहि तन राम ९
मेव लक्षणं कार्यम्। अधिकस्यावैयर्थ्यात्। अणुपरिमाणमिति। व्यासंगानुपपत्तिरिति व स्यते। हृदाद्युपलब्ध
यति। हृदयोपलब्धेरसोपलब्धेश्च यमादिके नैकप्रमेकं पदहः। कामादिसाधारणत्वे व्याप्तानमसरस्यर्थः। इदि

संयोगादेव व्यापारद्वाराकारणीभूतकालादीनामपि तत्कारणत्वापत्ताधारत्वेऽपि व्याप्यव्यापारवद्द्वेषशालित्वादिति। हर्षेऽपि स्रग्जन्य
त्वान्न तन्मूर्तत्वाजिपदहानि हधर्मावच्छिन्नकार्यतावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशालित्वं हेतुः। पदहानिरिष्टेति
विशेषणतानाभानमत्वावच्छिन्नकारणतामनस्साहचर्योपलब्धौ नार्थानामपवहे हेतोलब्धौ मानसत्वस्यावच्छेदकत्वानाद
द्विपसन्निकर्षव्यभिचाराणामर्थानां ग्राह्यतापव्यापोर्वाहिति क्लिष्टात्वादिति। क्लिष्टनइति किं यतः। शब्दत्वादिन्मथः। धा
त्वर्थत्वादिति केचित्। तन्न। इति दुःखानन्तरमुद्दिष्टानर्थान्निरूपयति। यथा इति। तेषां च परार्थत्वपदजन्यस्तानविषयत्वहे
वेलहेतास्फुटमिति न प्रदर्शितमा। बहुपरार्थइति। भावहेतुविशेषः। सामान्यतस्सभागो। भावोपादिविधाय परार्थवि
भागोवोध्यः। स्वभावस्थापर्कानया हार्थोनयागाधामेतानिहेतुवच्चमाणात्वान्नभावपदार्था विभजते नेवेत्यादिना।
भावत्वादिमनेनाभावपल्यादिपदार्थत्वमविनमानमनुभवं हेयमानास्येद्विपदर्थत्वमनुमानादीनां तान हेप
त्वाद्गुणत्वे प्रमेयस्यान्तर्भावः। कृत्यादि दुःखत्वम्। सुखादेर्गुणत्वम्। अपवर्गस्याभाववहेपत्वम्। संशयस्य गुणत्वम्। प्रयो
जनस्य सुखस्य गुणत्वम्। श्रमस्याभावत्वम्। दृष्टान्तस्य महानसादेर्यथायोग्यं द्रव्यगुणादिरूपता। सिद्धान्तस्योगीकृत

औ॰ न॰ १० 10

यदार्थस्य द्रव्यादिरूपतां निष्कृष्य रूपत्वेन गुणत्वमस्याश्रवयवानां शब्दे नैगुण्यं त्वमाह । एवं च नैयायिकानां षोडशपदार्थानां
तर्कस्य विपर्ययान्तर्भावान्नस्य रूपस्य गुणत्वमाह । निर्णयस्य विगुणत्वमाह । वादादित्रयाणां ज्ञानात्मकानां गुणत्वमाह । ए
वं हेत्वाभासादिषु छलादिषु तद्रूपताच्छलादिसमवायिरूपताच्छलादिभावरूपता । एवं च नैयायिकानां षोडशपदार्थानां स
प्तपदार्थ्यामन्तर्भावः । तथा च प्रमेयपदेन प्रमेयविभागप्रदर्शनाय तत्पदेन वा सर्वेषां लाभात् । किमर्थं पृथ
गुपादानमित्यत आह । प्रमाणादेः यद्यपि प्रयोजनवशादि ति । प्रमाणस्य प्रयोजनत्वं तन्निर्णयः । तत्रैव प्रमाणत्वेन
नियम्यमानेन घटादिसाधारणादृष्टत्वेन वा नैवाद्रूपादिसाधारण्यगुणत्वेनेति अतिप्रसङ्गात् नृपृथक्पदत्वम् । एवं सर्वत्र बोध्य
म् । प्रसङ्गात्सकलनिरोधसप्तपदार्था इति न्यायवैशेषिकयोः समः । किंतु नैयायिकानामपवर्गप्रदर्शितं विस्तरशास्त्रेणोक्तः वै
शेषिकाणां स्वशास्त्रानुक्तेषु विभागप्रदर्शनरूपस्य तत्समानतन्त्रसिद्धान्तसिद्धत्वादिति विशेषः । तत्रैव तेषु द्रव्यादि
षु मध्ये द्रव्यं लक्षयति । समवायीति । ननु अत्र कः समासः । समवायि च तत्कारणं चेति कर्मधारयो रूपादावतिव्याप्तिः
। तेषामपि रूपत्वादिसमवायित्वात् । रूपादिकारणत्वाभावात् समवायिकारणं यस्य बहुव्रीहावपि स एव दोषः । रूपकारण

राम १०

स्य घटादेः रूपसमवायित्वात्। तन्नानात्वं समवायिपदं कार्यसमवायिपरम्। तथा च कपेधारादेरतिव्याप्तिः। अस्मात्कार्यसमवायि
त्वमात्रस्यैव रूपलक्षणत्वे कारणतावद्वैयर्थ्यात्। नहि तिचेन्मैवम्। धर्मेण कसमवायिकारणत्वरूपेणास्यैवानुसरणीयत्वा
त्। न चाहि समवायावच्छिन्नकार्यतानिरूपितनादात्म्यावच्छिन्नकारणताशालित्वं समवायिकारणत्वम्। तत्रैव वि
यतावच्छिन्नतादात्म्यावच्छिन्नलौकिकप्रत्यासत्त्यानिरूपितकार्यतानिरूपिततादात्म्यावच्छिन्नकारणताशालिनि घटत्वाद
वतिव्याप्तिर्निरूपितत्वं तन्मात्रसमवायिकारणे ह्यतादृशत्वात् तिव्याप्तिकारणतायत्नादृतौ तिः। अत्र तत्तत्कस्याविवक्षितत्वे वैयर्थ्य
संभावनाः। कार्यसमवायित्वमित्यस्य यादृशकार्यत्वमात्रोपलक्षितसमवायत्वस्य वर्णसादृश्यघटरूपेऽपि स्वरूपसमवायित्वादति
व्याप्तिः। यादृशकार्यप्रतियोगिकोऽयं समवायिसः तद्वत्त्वं न च यदि स्याद्दोषः। समवायस्यैकत्वात् यादृशकार्यप्रतियो
गिकविशिष्टसमवायाधिकरणत्वं तथाः विशिष्टनिरूपितत्वाधिकरणेन याऽतिरिक्तत्वादिहेतुप्रत्येन। तथापि घटस्य रूपका
र्यघटरूपे प्रतियोगिव्याप्तिः। यथा रूपसमवायाधारेण नैरूप्यप्रतियोगिकसमवायाधिकरणतावद्घटस्य तथा घटसंबं
धिरूपादिनामघटप्रतियोगिताकसमवायाधिकरणत्वमपि रूपस्य किंतु समवाय एव समवायो घटरूपप्रतियोगिताको वृ

त्तितानियामकः ह्येष घटप्रतियोगिताकोऽवच्छेदनियामकः यथा मूर्त्तत्वे ध्वंसप्रतियोगिकसंयोगोऽवच्छिन्ननियामकः।
स्वाकाशप्रतियोगिकोऽसंक्रमनं तथा इतिनियामकत्वादेः स्वरूपविशेषत्वात् तथा च सतिकार्यतानिरूपितसमवायेनात्र
कार्यपदं स्वकार्यपदं तस्य चेत्स्वसंबन्धित्वे सति कार्यत्वमर्थः तदा पूर्वोक्त एव दोष इति स्वनिष्ठकारणतानिरूपितका
र्यताश्रयपदं तथा चास्मत्तथा च स्वनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायाधिकरणत्व
रूपं कार्यसमवायित्वमिति। स्वत्वं च घटितं तत्र यत् तदेवेह पादर्शितं तत्र रूपात्पूर्वसमवायकत्वात् मूलमिति बोध्यम्। एतेन कार्य
समवायित्वं मितिमेन लघुत्वेन रूपानुवृत्तं मूलोक्तकारणपदप्रवेशो गौरवाद्व्यर्थ इत्यादि व्याख्यानं मूलग्रन्थभावार्थान
वबोधमूलकमिति विलोकनीयम्। पटद्वयारम्भकतन्तौ नैवेति। न तु संख्याभिधानस्य न्यूनाधिकसंख्या
वच्छेदकफलं सत्त्वेन तु तत्र सम्भवति तत्त्वन्यूनताया व्यावृत्तिः स्पष्टत्वादिति न्यायः। तत्त्वाधिकायाश्च दशत्वादिरूपसंख्यायाः
दुःप्रवेशत्वात् संख्यामात्रस्य गुणत्वात् तथात्वव्यावृत्तित्वात् स्वातन्त्र्येण तत्त्वसंख्यायोगव्यवच्छेदफलं दर्शयितुमाह दशेत्यादेरपि तत्र राम
शाकाले नैव पर्याप्तिरिति चेन्न उच्यते सत्त्वन्नैवेत्यस्य पृथिवीत्वादिरूपद्व्यविभाजकोपाधिनवकान्यतमवत्त्वेन ११

दुष्याणत्तिरित्यर्थः तथा च सति न च पदार्थस्य विशेषणतानापन्नेतत्त्वं च कालान्तरसमयोगाभाववत्त्वं न दुष्यत्येवि स्तु वर्णस्य दुष्य
त्वेन दृश्यमानमते जलत्वावच्छिन्नत्वात् न च दृश्यमानवाधिकं एवं कालस्य विशेषणतानां नत्वात् अयोगव्यवच्छेदस्मृतीतेः
यथा संभवे पांडुर एवेत्यत्र न पदार्थस्य विशेष्यतापन्नं नगव्यवच्छेदपरत्वात् पदार्थ एव धनुर्धर इतिवत् अन्नए व
मवेवेत्यस्यानवानिति न्यक्कृदृश्यप्रतिषेध एवमथाजनं सवासि ध्यासिद्धिमापमनुपपन्नः सिद्धौ प्रतिषेधमशक्य
त्वात् असिद्धौ प्रतियोग्यप्रसिद्धत्वात् काचित्त्विरूपगगनादिनित्यत्वं न वायसिन्नसि इदं एवं तेजोभावरूपेन मासि प्रसि द्ध
स्येव दृश्यत्वस्य प्रतिषेधात् पृथिवीत्वरूपतिं पृथिवीत्वेति गंधसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वं जातिः
सिध्यति स्वप्रसूत्रमिकायां लाघवं घटस्यापि गंधवत्त्वरूपयोग्यतया पृथिवीत्ववत्त्वात् प्रतिबंधकाभावरूपसह
कार्यभावे सफलाभावात् तस्य प्रतिबंधेनावच्छिन्नागं धानुमितिरिति एवं पाषाणादेरपि पृथिवीत्वं बोध्यं नेषा
मपि हेतुर्हि भस्मनि गंधग्रहणाभावं द्रव्यवाधत्वानिष्ट्याः न किंत्वप्रतिबन्धात् तु प्रसूतिं स्वयं गंधवत्त्वात् प
रस्य प्रतिबंधेनावच्छिन्नागं धानुमितिरिति पृथिवीति पृथिवीति व्यवहर्तव्येत्यर्थः एवमग्रेऽपि लक्षणानां ताडकादि एव

श्रौ. त.
१२

12

तिकाठिन्यकोमलत्वादिरूपाणामवयवसंयोगविशेषाणां संयोगविशेषोऽस्येति युक्तेत्यर्थः। स्वादिपदात्प्रचयपरिग्रहः। तत्र काठिन्यसंयो
गः पाषाणादौ वर्तमानः कोमलत्वसंयोगः पुष्पादौ वर्तमानः प्रचयसंयोगः तूलादौ वर्तमानो लक्ष्यता एवं काठिन्यसंयोगवत्त्वे
न्ति इयत्तया प्रज्ञानित्तमलत्वं एवं कोमलत्वादिष्वपि माहात्म्यकोध्यं न हि तत्र प्रचेहाना इष्टाग्रोति घ्राणमिन्द्रियं पृथिव्यः
के शरीरं मनुष्याणां लोके तच्च द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति स्त्रीपुरुषसंसर्गजं योनिजं तदपि द्विविधं जरायुजमण्ड
जं च तत्राद्यं गर्भादेव प्रसूतं मनुष्यादिशरीरं द्वितीयमण्डात्पक्ष्यादि इत्यर्थः। कार्यरूपेति परमाणुकादिरूपा अनित्येत्यर्थः। द्विविधा
योनिस्त्वेवामनित्यायां चेत्यर्थः परमाणुरूपादीनां पाकजत्वात् परमाणुकार्यरूपादिरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वात्के
षां विशेषाकजत्वपानिशेषिलपार्थिवरूपादीनां मेवमनित्यत्वं न त्वादिहेतुपरमाणुगतानामनित्यत्वमप्येषामनित्यत्वमि
तिभावः पाकजश्चेति चशब्द च काराः परमाणुपक्षे च धारणार्थः अणुकादिपक्षे चेत्यर्थः ते पार्थिवपरमाणूनां पाकजा रू एम
परूपादयः अणुकादीनां कारणगुणपूर्वकाः पाकजा विपतिभावः पाकजपदार्थमाह पाकस्त्विति उद्भूतानभिभूत १२
स्पर्शवत्तेजःसंयोग इत्यर्थः तेन च बहुतरादिसंयोगस्य समुच्चयसंयोगस्य वा नपाकत्वं तेनेति पाकेनेत्यर्थः एपि व्यापिति

पूर्वोक्तहेतुर्विशेष्यासिद्ध्यनुगमः न च पृथ्वीत्वत्रितयेनैतिकरणाल्लेनान्वितं जलत्वमर्हस्यत्र करणेलेनेको ध्येत हेतोरन्वयस्य भवा
न्नात्र्यं च तद्रितिपाठस्वस्तु सुगमः जलं लक्षयति स्वेति स्वत्वजललेन जलेप्रतिसमवायिकारणत्वात् जलसमवा
यिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः स्वत्वेचं जलजन्यतावच्छेदकजलत्वजात्यात्मकं जलेजन्यकतावच्छेदकजा
तेरभावोजन्यतावच्छेदकजातेश्च स्वत्वाव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताभावसमानाधिकरणत्वात् एकस्मिन्नजलघ्राणुकादेडभयो
स्तत्वात् ॥ न च जलत्वस्यापि व्यभिचारात् जातित्वाभ्यं स्वसजलत्वाभ्यां व्यापि विलाभावेपि वहनलोकीयशरीररसनेन्द्रियवीजे
लायपर्यां व्यावयविलात् मैवं जलजनकतावच्छेदकजातेर्व्याप्यकत्वात् शरीरादेरपि जलं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् सहकारि
विरहादेव फलाभावोपपत्तेः संग्रहारम्भसंयोगसमवायिकारणतावच्छेदकतया वा जलत्वजातिसिद्धिः घृताद्दनोस
काटिसंग्रहेपि घृताद्युत्पादकजलभागस्यैव हेतुत्वात् स्वतो नापेरमाह रसनेन्द्रिय प्रमितिरसनेन्द्रियं जलस्वरूपं पूर्वोक्तं
करकादिसत्वादिरसनादेहनलोकीयशरीरघ्राहकः करकायाकठिनसंयोगवत्वात् पृथ्वीत्वमेवाचितं ननु जलत्वं
सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादिति चेत् मैवं अदृष्टवशात्सन्निवेशद्रवत्वस्यैवप्रतिबन्धकात्वात् अतएवप्रतिबंधकाप्र

गमेवाकं विनापिद्रवत्वोपलंभः पार्थिवत्वेष्टनादित्येजसस्संयोगादेवनैमित्तिकद्रवत्वं स्यादिति कठिनसंयोगात्सुप
ष्टभकपार्थिवभागविशेषस्यैवेति बोध्यं अस्यापि चतुर्दशगुणवत्वं दर्शयति गंधवर्जितेत्यादिना जलेद्रुतसुव
र्णेतित्तु पार्थिवावयवसंयोगात न संयुक्तसमवायेन लोहितस्फटिकइत्यादिवत् हैमाधिक्याभावः नित्यानामिति
जलपरमाणूनामित्यर्थः नित्यावेत्येवकारेणपार्थिवपरमाणुवत्पाकजानित्यरूपादिव्यवच्छेदः अनित्यानां ज
लघणुकानां अनित्यएवेत्येवकारेणएकेकापवनीलत्वाहरणादिव्यक्तयो नित्याःकार्याकार्यरूपतयमतव्यवच्छेदः ते
जोलरूपतितेजस्त्वेति जन्यतेजस्त्वेनतेजस्त्वेन कार्यकारणभावात् जलत्वजातिवत्तेजस्त्वजातिरपि नित्या एवं
वायुत्वमपि बोध्यं अवांतरभेदमाह वह्नीति विद्युदादीत्यादिपदात् सूर्यलोकीयतेजसशरीरस्य सूर्यवर्तिनामपि संग्र
भाजाठराग्निवडवाग्निप्रभृतीनां परिग्रहः सामान्यतः चातुर्विध्यमाह दिव्यमिति दिव्यं सूर्यविद्युदादि भौमपार्थिवें
धनेंधनं वह्न्यादि आहारपाचकमौदर्यं तेजः आकरजं सुवर्णं मणिप्रभासुवर्णादि एकादशगुणत्वं दर्शयति रूपस्प राम १३
र्शेति परमाणुरूपं नित्यं घणुकादिरूपमनित्यमित्यर्थः पुनरन्यथा चतुर्विधमाह तद्वेति उद्भूतरूपस्पर्शोभयवत्

अनुद्भूतरूपस्पर्शोभयवत् अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शवत् उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शवत् वा इति चातुर्विध्यं तत्र प्रथममुदाहर
ति यथा पिंडितमिति पिंडितं रत्नं नीभूतं विजातीयसंयोगवदित्यर्थः तेन सुवर्णादिकं तरूपस्पर्शयोरपि भवति
रासः वह्न्यादिकमित्यादिपदात् सौरतेजसां परिग्रहः अत्र वह्न्यादिना शुक्लभास्वररूपस्योष्णस्पर्शस्य च ग्रहणं वोद्भूतात्वा
दिति भावः सुवर्णं तु प्रथमपक्षे निवेशयते नाद्भूतायसुवर्णादि शीयति सुवर्णमिति उद्भूताभिभूतरूपस्पर्शय
स्यानुउद्भूतरूपस्पर्शवदिति इदं च केचिन्मते सिद्धान्ते तु उद्भूताभिभूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं सुवर्णमिति तन्मते सुवर्ण
तस्पार्शनप्रत्यक्षविषयतानापत्तिः किं चैतन्मते शीतकाले उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य वह्नौ शिशिरे पतनस्य आशंकायां जन्य
ते सुवर्णे अत्यन्ताग्निसंयोगे तस्मात् अनुद्भूतस्पर्शवत्तान्तरूपं तु तस्या उद्भूतमेव किं तु उपष्टम्भकपार्थिवरूपाभिभूत
मिति ननु बलवत्सजातीयग्रहणाभिभूतत्वमभिभवः तथा च प्रकारे पार्थिवभागस्य पीतरूपग्रहणाभावेन सुवर्णस्य तेजसः
शुक्लभास्वररूपग्रहणापत्तिरत आह अभिभवाश्चेति तथा च बलवत्सजातीयसंबंधेनाग्रहणं न तु तद्ग्रहणेनेति भावः
संबंधश्च स्वसमवायिसंयुक्तसमवायित्वरूपः पार्थिवेति नियोन रूपस्य पार्थिवत्वनियमादिति भावः ननु संबंधकीरे सुवर्ण

जै·त·
१५
15

वाक्षुषस्यात्तेजोविषयकचाक्षुषे तेजोंऽशानपेक्षणादिति चेन्नैवं रूपाविषयकचाक्षुषाभावेन रूपचाक्षु
षस्य मध्याऽपि द्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वात्तत्प्रकृते तेजसि रूपस्याभिभूतत्वात् पार्थिवरूपग्राहकस्यालोकस्याभाव
त् न च यथा पार्थिवरूपालोकापेक्षित्वादि रूपेणाभिभूतमपि वह्निरूपं स्वं परं च प्रकाशयति तथाभिभूतमपि सुव
र्णरूपं स्वपरप्रकाशकं भवेदिति वाच्यं तत्र उत्कटत्वमेव रूपस्याल्पादिनाभिभूतं न तु भास्वरत्वं अत एव तद्रूपेण भा
स्वरत्वमप्यभिभूतमिति कल्प्यते फलबलात् अनभिभूतरूपवति वह्निप्रभैव अत्र परप्रकाशिका न तु पीतरूपाधि
कारणालकद्विनलरूपत्वादिना सुवर्णस्य पार्थिवत्वमेवोचितं न तु तैजसत्वमिति चेन्नैव पीतरूपाधिकरणस्य पा
र्थिवत्वमेव न तस्य वान्येनानलसंयोगे सति दाहभावदर्शनेन द्रव्यसंबंधोऽनुमीयते यथा असंतानानलसंयोगि पीत
वस्त्र द्रवद्रव्यसंबद्धं चिरकालाग्निसंयोगेऽपि अदग्धपार्थिवत्वात् चिरकालाग्निसंयुक्तजलवत् अस्य पीतपटवत् द्र राम
व्यानुमानेन पार्थिवानागसंबद्धद्रवद्रव्यसिद्धिः न द्रव्यं रूपवत् द्रवत्वात् इति रूपेऽनुमिते न तद्बाधादिरूपवत् न जलं १५
तां सिद्धिकं द्रवत्वाभावात् नैमित्तिकद्रवत्वावत्त्वाद्धा न पार्थिवं दाहप्रतिबंधद्रवत्ववत्त्वात् यत्पार्थिवं नैनद्दाहप्रतिबंध

कं द्रवत्ववत् यथा घृतं लाक्षादिकमिति व्याप्तिरेकदृष्टांतः पार्थिवत्वस्य दाहप्रतिबंधकत्वे घृतं वा दृष्टान्तस्तथा त्वाप
त्नेः एवं क्रमेणोत्तरद्रव्यकार्यात्तेजो रूपमेव द्रवद्रव्यमिति व्याप्ति न च तस्य द्रवद्रव्यस्य दाहप्रतिबंधकत्वे जलमध्यस्थि
तस्येव घृतस्य वर्त्त्यादिमध्यस्थितस्य पटादेर्दाहो न स्यादिति वाच्यं फलबलेन तस्यास्त्रोपष्टंभकद्रव्यमात्रदाहप्रति
बंधकत्वकल्पनात् ननु द्रवत्वं पीतद्रव्यस्येव पीतं द्रुतमिति प्रत्यक्षात् तत्र मध्यापातस्यापि तत्तेजलमध्यस्थितप
नपटवत्स्य यथानुपलब्धिः स्यादिति चेन्न दाहाभावेन द्रवद्रव्यसंबंधस्यावष्टंभकत्वेन दाहप्रतिबंधस्य प्रतिमत्वात् मध्यस्थितो
यमध्यस्थितं न प्रत्यक्षावरणं पार्थिवावयवानां द्रवत्वाभावेऽपि द्रवद्रव्यसंयोगात् पृथिवीजलसंयोगवत् तथात्वानु
पलब्धिवत् पीतद्रव्यस्य तथात्वानुपलंभोपपत्तेः अथ पार्थिवभागेऽपि द्रवत्वमुपपद्यतएव किंतु तस्य द्रव्यसंबं
धान्नोच्छेदः यथा क्वथ्यमानजलेन धूमस्य घृतवाहिद्रवत्वस्येष्टत्वे बहुना एवं सिद्धे नैमित्तिकद्रवत्वाश्रये तेजसि द्रव
त्ववाहत्वानुरोधात्तस्यो द्रुतरूपत्वमधिकत्वे द्रुतरूपतन्महत्त्वे द्रव्यसत्वेन स्पर्शवत्वानुपलब्धेः द्रुतरूपस्य
पीतस्य पार्थिवभागमिश्रणात्पार्थिवानुषंगस्य वर्णस्पर्शस्य न द्रुते तस्य प्रमाणाभावेनानुभूतत्वमेवेति वाच्यं पूर्वोक्तं च तदनु वि

तौ॰ त॰
१५
15

धेते जलसाद्वितीयमुदाहरति यथा चक्षुरिति वक्तुं चलेजलस्य रूपस्यमुत्कभास्वररूपमाग्धस्यस्पर्शश्चद्रूपमपि
अनुद्भूतमित्यर्थः तृतीयमुदाहरति यथा सन्निकारादिति तन्निकारीभूलेजलस्य उद्भूतरूपाभावात्त्वगहेत्वं वायु
वत् उद्भूतोष्णस्पर्शस्यैवस्पार्शनत्वेनैवायचक्षानांमवे मांमांसकमतेनुगायुवद्देवस्पर्शनविषयत्वात्तत्स्यात्रिस्थि तेज
सोपि विषत इति बोध्यं तत्त्वं वायुवाहेव इति चतुर्थमुदाहरति यथाप्रदीपेति प्रभायाः उद्भूतरूपवत्वात् चाक्षु
षप्रत्यक्षत्वेऽनुद्भूतस्पर्शवत्वान्न स्पार्शनप्रत्यक्षत्वमिति घ्नत इति भावः वायोरित्यपि तिवायुत्वे निश्चायका युक्तिः
अर्थान्तरमेहामाह लौकिकाइयेति लौकिकेंद्रियं पूर्वमुक्तं प्राणाः शरीरान्तः संचारी वायुः अतो बहिःस्थितो दर्शादीनां
कंपकारस्यादिपदाद्यादवायुलोकायपिशाचादिशरीरपरिग्रहः अस्यागुणान्तवत् दर्शयति स्पर्शेति तयोरतीन्द्रियत्वा
त्तेचानुमानं प्रमाणं पतिसत्वेति प्रयोगश्च रवाना व्यजनादिसंचलनानन्तरमनुभूयमानोऽनुष्णाशीतस्पर्शः एम
द्रव्याश्रितः गुणत्वात् रूपवत् इत्यनुमितिनाविनाबाधायथाश्रितत्वसिद्धिपतिगुणिनमन्तरेणत्यनेनयाविः अ १५
दर्शिता इत्यर्थः अस्मेव्वप्रदर्शयति पृथिव्याद्यनुपलब्धेरिति अयं भावः आकाशादीनां ताववरांमकत्वाभावात्तस्य

शैत्यबाधितेजलेतेजसोष्णशीतोष्णस्पर्शेनत्वमेवग्रहस्तावद्व्यंजनादिदृष्टायाःकृतैर्नोवानुष्णाशीतस्पर्शइत्य
नुद्भूतं अनुपलब्धेरितिव्यंजनादिस्पर्शेस्पार्शनव्यंजनादेरपिस्पार्शनविषयत्वंस्यादितिवाच्योर्वानुष्णा
शीतस्पर्शोपरत्वेनइतिवायुरतीन्द्रियमेवमूर्त्तप्रत्यक्षत्वंप्रतिउद्भूतरूपस्यहेतुत्वात्आत्मादिप्रत्यक्षेव्यभिचा
रात्तरपायमूर्त्तेतिनवमूर्त्तप्रत्यक्षत्वमाश्रयप्रत्यक्षवृत्तित्वात्ननकार्यतावच्छेदकमितिजन्यताविशेषणो
गोत्वमितिवाच्यमुद्भूतत्वस्यैवतथात्वमुचितमितिवाच्यंविशेषणतारूपजन्यतावच्छेदकविशिष्टप्रत्यक्षवृत्ति
जातिविशेषस्यैवतत्रकार्यतावच्छेदकसंभवात्तथावाल्पकार्यतावच्छेदकगौरवंवाद्भूतत्वस्याद्भूतकार्यताव
च्छेदकत्वेद्रव्यस्पार्शनेप्रतिस्पर्शस्यहेतुत्वमित्यकार्यकारणभावकल्पनापत्तेः अन्यथाआकाशादेरपिस्पा
र्शनेस्यात्तवायुस्पर्शाद्यनुद्भूतत्वाभावस्यापिस्पार्शहेतुताकल्पनापात्तथात्वगिन्द्रियादेःस्पार्शनापत्तेःतथा
द्रव्यचाक्षुषत्वंमूर्त्तचाक्षुषत्वंवाद्भूतकार्यतावच्छेदकंद्रव्यस्पार्शनत्वंमूर्त्तस्पार्शनत्वंवास्पर्शकार्यतावच्छेदकमिति
विनिगमनाविरहात्कार्यकारणभावचतुष्टयापत्तिरितिमहागौरवंतस्मान्मूर्त्तविषयजन्यप्रत्यक्षत्वंचाक्षुषत्वापेक्षया

जौ·त· १६

16

गुर्वपि कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते स्वतो ह्युपात्तमांकादृष्टोत्पत्तज्ञानानन्तुपदिष्टस्पार्शनं प्रति स्पर्शस्य हेतुता नांगीक्रियते
न ह्यप्रभाया अपि स्पार्शनं स्यादिति चेन्न घटाकाशसंयोगादेः स्पार्शनवारणाय स्पार्शनं प्रति स्पार्शनाभावस्य सामा
नाधिकरण्येन प्रतिबन्धकतात एवं तत्र संयोगोऽस्पार्शनेऽपि नव्यमतेन च तु गुणकादीनां स्पार्शनविषयत्वात् उद्भूत
स्पार्शवत्त्वेनेति प्रतिबन्धकतावच्छेदकविशेषणं तेनोद्भूतस्पर्शवद्रूपसाहित्यविषयकस्पार्शनत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति
प्रभास्पार्शनस्य तदाक्रांतयाप्रभावयवेषु स्पार्शनविषयत्वाभावात् तत्प्रतिबन्धकसत्त्वादेव प्रभायाः स्पार्शनविषयत्वा
भावोपपत्तेः आकाशादेरस्पर्शाभावस्पार्शनेऽव्यभिचारवारणाय सदिति विशेषणं स्पार्शनं प्रति त्वक्संयोगस्त्वेन प्रति
बंधकतामपवादसिद्धान्ते वेदवायुस्पर्शस्पार्शनेऽव्यभिचारः तयोरस्पार्शनत्वेऽपि नस्यस्पर्शस्पार्शनस्य भ्रमत्वमभिमत
त्वात्स्पर्शाभावत्वेनादिविशेषणोपादानोद्भूतस्पर्शस्पर्शनं स्यात् तद्वायवीयस्पर्शाभावेति विशेषणोत्तराङ्गीद्भूतस्पर्श स एम
न्तायामितिरिति चेन्न उद्भूतरूपस्पर्शवद्रूपवायवीयोद्भूतस्पर्शाभावसाहित्यविषयकस्पार्शनत्वस्य स्पार्शनाभावप्रति १६
बन्धकतावच्छेदकत्वान्न च परमाणुघटितत्र्यणुकसंनिकर्षेणाकाशादिघटितसंनिकर्षेण वा द्रव्यत्वादिस्पार्शन

कारणतावत्वकसंयुक्तमहदुद्भूतस्पर्शवत्समवायत्वेन हेतुतायां वायवादेरपि प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं घटादि
गुरुत्वघटितसन्निकर्षस्यास्मदादिस्पार्शनकारणतायां जातिस्पार्शने प्रत्वकसंयुक्तसमवेतत्वं पद्यतस्पर्शनविषयः
तोत्पत्तिप्रयोजकत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वेन वायुत्वादिस्पार्शनकारणतात्र वायोः प्रत्यक्षतापत्तेः पूर्वोक्तपद्दर्शितगोरवा
दिति तथा कठिनसुकुमारादिजातीयस्पर्शवद्वयवावच्छेदेनायोग्यस्पर्शानुरोधात् चित्रस्पर्शोत्पत्तिकार्यकारणभावद्वयानां क
ल्पने गौरवं मन्मते वायोर्निःस्पार्शनत्वादिति नन्वेवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन पवनेऽपि लकटादस्त्ववहित्याभ्यां ग्रहणामपि नस्पार्शनत्वे
किं तु तत्तत्स्पर्शनामेव तत्तद्गोचरे केचित्तु प्रभूतं प्रत्येकं उद्भूतरूपवत्त्वमुद्भूतस्पर्शवत्त्वं वा बाह्यप्रत्यक्षत्वे विनिगमनाविर
हादुभयोर्हेतुत्वं तेन न वायोः प्रत्यक्षता एकैकस्य हेतुत्वे प्रभायाः त्वाचप्रत्यक्षत्वापत्तेः तथा च सति न उद्भू
तसंख्यापरिमाणसंयोगविभागकर्मणां प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वदन्ति तन्न प्रभायाः अप्रत्यक्षत्वे चलति पक्षिकांडादेः
पूर्वोक्तादेशविभागयोः संयोगप्रत्यक्षतानुपपत्तेः पूर्वोक्ताद्देशस्य प्रभासमूहरूपस्य उद्भूतस्पर्शाभावेनाप्रत्यक्षत्वात्
तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेव मूर्त्तप्रत्यक्षे कारणं प्रभायाश्चाक्षुषत्वेन उद्भूतसंख्यादीनामपि चाक्षुषत्वमेवं इन्द्रियत्वादि

जौ॰त॰ १७

17

प्रमाहेतुतयादर्शनान्न सोगादिप्रमाणांत्वछ्यानांसजातीयबहुसंवलितत्वाचमशातोयमध्यस्थितश्यामद्व्याणु

मिवविशिष्यमेत्यग्रहात फलाणादिगायुणादिसंयोगेनद्वित्वादिसंख्यायांचनस्पार्शनविषयता किंतुभिन्नावय

वछेदेनत्वचास्पर्शग्रहात अनुमितेर्मानसबोधस्यवानिषयत्वमितिमंतव्यं शीतागपुरिणाधारोप्यानुमानिको

मानसो वा बोधः अथ कार्यद्रव्यप्रसंगात्तेषामुत्पत्तिप्रकारं दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना द्वयोरिति परमाणु

क्रियोत्पत्तौ भागवत्तमिसरादिकं हेतुः तत्संयोगत्वयोः परमाण्वोः संयोग इत्यर्थः अदृष्टादीत्यादिपदादात्मनेच्छा

प्रयत्नकालादिपरिग्रहः तेनोद्व्यणुकोत्पत्तेरित्यर्थः शेषमिति द्व्यणुकानां संयोगः असमवायिकारणं इत्य

राद्दष्टादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः चतुरणुकमिति अत्रापि समवायिकारणादिकं पूर्ववदूहनीयं स्वाश्रयेति स्व

समवायादित्यर्थः कार्यगुणानीतिस्वाश्रयपरत्वसमवायिकारणकमित्रजन्यगुणानित्यर्थः तेन घटादिसंयोगा

समवायिकारणकयोक्तजरूपादीनां घटैकत्वासमवायिकारणकद्वित्वादीनां घटकर्मासमवायिकारणके घटप

टसंयोगादीनां स्वाश्रयसमवायिकारणगुणजन्यत्वेपि न दोषः कार्येनावच्छेदकस्यानिस्यत्वेतिनयाजन्यवद्दंउम राम १७

तिप्रकारमुल्कादिनाशप्रकारं दर्शयति एवमुल्काद्यंसेशते किन्नाशकाले उपस्थिते इति शेषः तेन नोतान्वनन्तुमेव
विशाप्रतीतिः नो ह्नोहिन्याहिनो इन तोमिधानलेसंयोगलक्षणाच्याजातिविशेषो स्पर्शे इम संयोगस्य [redacted]
नो इनत्वं स्पर्शे वेगाभेयवद्दृश्य संयोगस्याभिधानत्वंगे ध्यांसं होति संहारकाले समस्तिसंधिहार्षीसं स्वर्थः तेनन म
हेलेऽप्यस्य संजिहीर्षुः रूपत्व सर्वदेवेसां हारयतिः संजिहीर्षोः संजिहीर्षेति योनाहकापच्चिश्वानिलोकसंहारकाले
संजिहीर्षोः संजिहीर्षाजायत इत्युक्ते संहारकालस्य विविद्यमानस्थलत्वात्तेन ननु संजिहीर्षा नाम कर्म इते संहारविषयतो
इच्छारोधनस्याश्चानित्यत्वात्तज्जन्मा हि निमलक्षयं युक्तं संजिहीर्षाजायत इति वेच्च सत्यं किंतु संहारविषयत्वस्यांऽनस
जिहीर्षात्वं सर्वदेवतस्यास्मर्वैविषयत्वात्तत्पं तु संहारसामग्री विशिष्टत्वं विशेषणं हृदयाणाःसामग्र्याः सूचनाविवोध्या
प्रवयस्थलेसमवायिकारणनाशादृष्टजातत्वं संजिहीर्षाजायत इत्यत्र वाते सविशेषणोऽभिप्रायात् शिरोगयानघ्राणो
शिरसीन छइतिवनएवंतस्याः स्थिरस्नाहस्तनाणिवोध्याप्रवयस्थलेसमवायिकारणनाशादृष्टनाशं दर्शयितत्वस्थित्ति का
लेदर्शयति यथातेतुनाश इति ननु सविशेषणो हि विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसंक्रमतः नन्वयासमवा

गौ·त
१८
18

यिकारणनाशादेव द्रव्यनाशोक्तलनाशस्थलेपि संयोगादिनाशादेव पटनाशः स्यादुभयमनावश्यकमिति न एवं तद्दोषोक्तः कार्यका
रणभावद्वयकल्पने गौरवात् न च समवायिकारणनाशेन समं विनिगमनाविरहादिति वाच्यं आशुकनाशस्थले स
मवायिकारणनाशासंभवस्य विनिगमकत्वादिति चेत् कपालसमवेतनाशं प्रति लाघवात् कपालनाशत्वेन हेतुता न
तु द्रव्यात्मककपालसमवेतनाशत्वं कार्यतावच्छेदकं गौरवात् द्रव्यत्वविशिष्टकपालसमवेतत्वं कपालसमवेतत्वविशि
ष्टद्रव्यत्वं वेति विनिगमनाविरहेण कार्यतावच्छेदकभेदात् कार्यकारणभावभेदापत्तेश्च न च द्रव्यनाशस्य कार्यकारण
भावे उभयकारणनाशयोः परस्परं व्यभिचार इति वाच्यं निमित्तकारणेतरकारणनाशत्वेनैव हेतुत्वादिति सांप्रदायि
काः वस्तुतस्तु निमित्तकारणत्वादेः एकस्याभावात् पूर्वोक्तरीत्या निमित्तकारणेतरत्वस्य विशेषणविशेष्यभा
वे विनिगमनाविरहात् तद्विशिष्टकार्यकारणभावोपि कथं न वा कपालसमवेतनाशत्वावच्छिन्नं प्रति कपालत्वा
शत्वेन हेतुता तथा हि कपालनाशानाश्यघटनाशत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयकपालसंयोगनाशत्वेन हेतुताया
वश्यं वाच्यं अन्यथा व्यभिचारात् यावत्तत्र व्यभिचारः कपालनाशस्येति न इत्थं कपालसंयोगनाशानाश्यकपालास गद
१८

पवेन त्वाशत्वं कार्यतावच्छेदकं वा अस्तु एवं च एतद्दृपेतत्त्वाघटात्मककपालसमवेतनाशत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकमु
चितं लाघवात् न तु तद्विलक्षणमेव तत्र यावकादिनाकपालहृतादिनाशे व्यभिचारात् तस्मात् तत्र विजातीयकपालहृ
तनाशं प्रति कपालाग्निसंयोगत्वेन हेतुता विजातीयकपालहृतनाशं प्रति च कपालनाशत्वेन हेतुतेति विशि
ष्टवत्कल्पनं स्वतिलाघवात् इतरनाशं प्रति स्वस्व यत्संयोगनाशत्वेनैव यथायथं हेतुत्वं तथापि च यत्र तु कसंयोगादि
दृष्टस्य स्वसामग्रीकाले कपालनाशोत्पत्तिस्तत्र हेतुं घटस्य नाशित्वं तस्य सत्वे तत्तदा द्वयं तत्रैतन्नाशः तन्नाशित्वं प्रत्यक्ष वि
षयतास्यात् तादृशाग्निसंयोगस्तु कस्यापि नास्ति प्रतिबन्धकं तत्कल्पने गौरवमिति यत्तत्तानुपलब्धात् तादृशनीयभाव
निर्णयेन स्वरूपात्मकविलक्षणकपालनाशस्यापि घटनाशकत्वं कल्प्यते प्रमाणाभावतो गौरवस्यापि निष्फलत्वादिति प्राचां मा
शयः अत्रैवेति यथापि तन्तुद्विनाशासत्त्वेन अस्त्रविद्विघ्नत्वं एवं तत्कादिनाशः तथेति भावः पाकेनेति तेजःसंयोग
रूपपाककपवत्विरोधिगुणोत्तो ध्वंसः पाकादिरिति तन्त्रसोरुः पक्षः तस्य वा न्यायप्रत्यक्षत्वात् पक्षस्तानायजातिन्यादि
त्वतिस्वपरिमाणायेतत्पारस्वत्वं परिमाणं यस्य तादृशाद्व्यसमवायिकारणकत्वं साध्यं स्वत्रचद्व्यणुकं तादृशाद्

जौ. न.
१९
19

वेणसाध्यसिध्यर्थः व्यापके व्यर्थविशेषणतयाप्यदोषत्वात् ध्वंसादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ द्रव्यपदं तद्वेतिउ
क्तानुमानसिद्धं घणुकत्वरूपमित्यर्थः कार्यमिवेत्येवकारो। नित्यत्वव्यवच्छेदात् तथा च लाघवाद्द्रव्ये तात्पर्ये घणुका
त्वाद्द्रव्यंकार्यत्ववत्नित्यत्वाभावावच्छिन्नमहत्त्वादिकरणसमवायिकारणत्वात् कपालवदिति प्रयोगो ध्येयः पर
माणौ व्यभिचारवारणाय महत्त्वेति महत्त्वेद्रव्ये तत्र द्व्यणुकं च समवायेन महत्त्वाधिकरणसूचनाय हे
तुतत्प्रयोजकमवैयर्थ्यात् तद्धि स्वत्वेनेति पूर्वोक्तं घाटयेयमपि च अनारम्भ एवेति आरम्भत्वे प्रमाणाभावादि
तिशेषः ननु प्रमाणुकार्यकार्यद्रव्यसमवायिकारणादित्वात् मेव प्रमाणं संभवतीत्याशंकेते नन्विति कार्यद्रव्येत
त्रद्रव्यपदं गगनादौ व्यभिचारवारणाय प्रतिकूलतर्कसत्वे नेतरनुमानस्याप्रयोजकत्वमिति दर्शयति एवं क्रमे
णानन्तकत्वाद्यापत्तिः अवयवत्वे अनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः नन्वत्रानवस्थायां बीजांकुरादिवत् किंचित्प्रमाणमस्ति
प्रत्युतविरुद्धमेवास्तीति दर्शयति तथा चेति अनेनेति ननु यथा कपालद्वयारब्धत्वाविशेषेपि स्वल्पकपालार राम
ब्धघटान्महत्कपालद्वयारब्धस्य घटस्य परिमाणाधिक्यं तथात्रापि अनंतद्व्यणुकारब्धत्वाविशेषेपि नैषां द्व्यणुकारणां १९

सू॰स्मत्वस्थूलत्वाभ्यामेव महत्त्वह्रस्वत्वयोः परिमाणविशेषो भविष्यतीति चेन्न अवयवानां स्थूलत्वसूक्ष्मत्वयोरपि त
दवयवानामल्पावयवत्वभूयस्त्वाधीनत्वात् तथा चानेकावयवपरंपराल्पपरिमाणयोः सावयवाल्पत्वेन महत्त्वमि
वस्यादिति भावः द्व्यणुकारंभे विशेषं दर्शयति द्व्यणुकं त्वित्यादिना द्वाभ्यामेवेति अनेकावयवारब्धमित्यर्थः
कार्यद्रव्यत्वादिति हेतुर्बोध्यः तत्र विपक्षे बाधकमाह एकस्येति हेतुपाते प्रत्यक्षहानित्वदोषापत्तेः परमाणुद्
वयसंयोगादसमवायिकारणाविरहादिति भावः एकस्य जनकत्वेन द्व्यणुकं प्रति परमाणुद्वयस्यैव तन्ने द्व्यणुकि
त्वेन हेतुत्वान्महत्कार्यासिद्धिरहः द्व्यणुकस्य परमाणुवत्पारिमाण्डिकानुपपत्तिरिति ग्रन्थेऽप्येवं इति न त्वने
कावयवारब्धत्वं बहुभिरारब्धत्वेऽपि संभवतीति न कथं द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामिति निश्चितमित्यत आह त्रिचतुरादीति
प्रमाणाभावादिति अवयवानां बहुत्वे द्व्यणुके महत्परिमाणप्रसंगोऽपि बोध्यः महत्त्वे कारणाभावेन महत्त्वाभावं का
र्ये दर्शयितुं महत्त्वे कारणानि दर्शयति कार्येति कारणमहत्त्वादिति यथा कपालमहत्त्वाद्घटे महत्त्वमिति कारण
बहुत्वादिति यथा तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धे घटे परिमाणापेक्षया त्र्यादिकपालारब्धघटे महत्त्वं एवं का

त॰भा॰ २०

20

रणप्रचयादित्यपि बोध्यं यथा तूलकावयवानां प्रचयारब्धमहत्त्वे कोमलानुत्पादवयवतूलकान्तराणीमारभमाणप्रकृष्टतू-
लमहत्त्वं तत्र प्रचयो गुणविशेषस्तलोपणिशेषात्कारणबहुत्वजन्यानां दर्शयति प्रथमस्येति कारणगुणाद्यागतेमह-
त्त्वासमवायित्वादित्यर्थः एवं प्रचयस्यापि बोध्यं चरमं कारणबहुत्वमित्यर्थः ननु बहुत्वापेक्षायां कथं त्रिविधमिति चेत्ति
णीनेव तु गुणादेरपि समवायित्वमाह नचेति क्रमप्राप्तमाकाशं लक्षयति शब्देति शब्दः गुणो यस्य तत्त्वं गुणोपदस-
मवेतपरं तेन शब्दसमवायित्वमित्यर्थः तद्गुणानाहसंख्येति एकमिति स्वप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणा-
काशत्ववदित्यर्थः अन्यथोक्तमित्यस्यैकत्वसंख्यायोगीत्यर्थो घटादेरपि तत्त्वं द्वित्वाद्यभाववदित्यर्थे स्वसंभवः
स्याकाशोऽपि घटाकाशवृत्तिद्वित्वादिसत्त्वात् सजातीयमात्रवृत्तिद्वित्वाद्यभाववदित्यर्थे प्रतियोग्यप्रसिद्धिः
स्याकाशद्वयवृत्तिद्वित्वाद्यसिद्धेरित्याहुर्दोषस्यात विभुत्वनित्यत्वे पूर्ववन्निरुक्ते तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह शब्-
दलिंगकमिति शब्दो लिंगमनुमितिकारणीभूतपरामर्शविषयो यस्य तदित्यर्थः अविशेषाभिनायपटच्छतिशब्दे
तिडन्तरं पारिशेष्यादिति अत्र भाकार्यो न विवक्षितः परिशेषादित्यर्थः तथा चेतराबाधसहकृतमनुमानात्तमाश

राम

२०

दृपरामर्शजन्यानुमितिविषयत्वमित्यर्थः विशेषणदस्यात्रेनाबाधसहकृतानुमितिपरत्वमिति दर्शयति प्रस
क्तेति प्रसक्तस्य पक्षत्वाभिन्ने प्रसिद्धस्य साध्यस्य प्रतिषेधे बाधे सति अप्रसक्तपक्षधर्मताबललभ्यसाध्याभिन्ने अप्र
सक्तानविषयतयानुमितस्यसन्तोऽसे भगवान्शिष्यमाणो बाधितपदसिद्धसाध्यावशिष्टे पक्षधर्मताबललाभेऽप्यपू
र्वे साध्ये संप्रसक्तः सम्यक्प्रमाहत्वः अतोऽनुमितिरित्यर्थः साधम्यर्थो विषयता तथा चेतरबाधवशात्सामानासे
ध्यास्याविशेषसाध्यासिद्धिः विशेषणविशिष्टनेऽनेनेति करणसाधनेनादृशऽनुमानमपि विशेषः अतएव
गुणत्वेन इच्छाभिन्नत्वे साध्ये प्रसक्तस्य इच्छाद्याभिन्नत्वस्य बाधात् तद्विषयानुमितेः संभवान्न शिष्यमाणा
माकाशाभिन्नत्वेनैव अनुमितिविषयता भवतीति भावः अत्रेदं शिष्यमाणस्यादिगादिवृत्तित्वाभावस्य साधनो
पपुंकं शब्दस्य विशेषगुणत्वं साधयति शब्द इति अत्र विशेषगुणत्वयावद्द्रव्यवृत्तिवृत्तित्वे संयोगादिसूपसाधारण
गुणाभिन्नगुणत्वनावच्छेदकदिगादिवृत्तित्वाभावेऽसिद्धं न तु पर्यवसितगुणत्वादिभेदाफलितविशेषगुणत्वविव
हितं प्रयोजनाभावात् अत्र हृदत्वादिजातौ व्यभिचारवारणाय देनोस्सामान्यवत्येसतीति विशेषणं एके तु पयाप्य

त्वं एकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वं सत्या गुणत्वासमवेतेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वमित्यर्थः अत्रैकैकेन्द्रियग्रहणे घटादे
संख्यादेः कर्मणश्च व्यभिचारः तत्र घटत्वस्य स्वान्यस्य संख्यात्वस्य कर्मत्वस्य च तादृशजातेस्सत्त्वात् रूपत्वादेर
पि मनसा सह द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात्तदन्यत्वेति योग्यधर्मादिनाम् रूपत्वादेरपि द्वीन्द्रियग्राह्यत्वान्नोऽस्मदादीति तदर्थं
श्च तद्रूपत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षरूपत्वात् तथा च शब्दो विशेषगुणः सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्र
त्यक्षविषयसत्तागुणत्वान्यजातिमत्त्वात् रूपादिवदित्यनुमाने बोध्यं विरोधवारणाय समवायेनेति गुणत्वा
द्यवच्छिन्नैकस्य साध्यस्य सत्त्वात् न व्यभिचारः रूपस्पर्शान्यतरत्वात् न विरोधवारणाय जाता। तिपरिशेषानुमान
माह गुणश्चेति शब्दोऽयमाश्रितः गुणत्वात् रूपादिवदित्यनुमानादिति भावः अत्र साध्यतः अप्रसक्तस्य दृष्टिव्या
दिवृत्तित्वस्य प्रतिषेधं दर्शयति न चेति शब्दो न पृथिव्यादिगुणः श्रोत्रग्राह्यत्वात् रूपादिवदिति केवलव्यतिरेकि
तत्र केवलव्यतिरेकिव्याप्तिं दर्शयति य इति विशेषगुणत्वेऽपि ॥ नेष पूर्वोक्तनामेनेसिद्धं रूपादिवदिति दृष्टां राम २२
न्तो बोध्यः प्रत्यक्षधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नमात्रे प्रत्ययं दर्शयति अत इति एतस्य पृथिव्याद्यष्टस्यैव इत्यर्थः सर्वत्राघटादेक

एवमिद्धमतीत्याह सचेतनेति ननु मानादेर्देशे शब्दोपलंभाद्यपनीतैर्विभेदैर्दृष्टप्रमाणगंधविध्वनीत्यत आह एकत्वे
न चेति विभुत्वाद्देवस्य सर्वत्र शब्दोपलंभसंवादाद्धि तिभावः सामान्यस्येति अनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वमेव सामान्य
त्वमितिभावः परमाणुपरीतदेकत्वाद्वा कति व्यविच्छिन्ना रूपाणामसत्यंतरं योगाद्वा कति व्याप्तिरा रूपाणामनित्यत्वमि
ति एकत्वे सति सर्वत्र शब्दोपलंभसमर्थता या सिद्धेति अनवच्छिन्नपरिमाणत्वं विभुत्वमिति सामान्यापे
क्षात् इत्यत्र मनसि हि इति सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं गाविभुत्वं यो व्यापि विभुत्वसाधकमाह सर्वत्रेति कार्यस्य शब्दस्य सर्व
त्रोपलब्धेः सर्वत्रैव कारणस्याकाशस्यानुमानमित्येकस्य विभुत्वमायातीति भावः नित्यत्वे साधकमाह अत
एवेति अत एवावयविरहितत्वादिति निरवयवविभुत्वाद्विति सामानाधिकरण्येनान्वयः अत्र केचिद्धवलमाकाशमिति
प्रतीतिरौपाधिकी धवलप्रभामंडलसंबंधात् लोहितस्फटिकप्रतीतिवत् निर्मलेन भासि नीलरूपप्रतीतिः
किमौपाधिकी तत्र भगवान् पतंजलिः भूगोलमध्यवर्तिनः सुमेरोः पूर्वादिदिक्षु मेरोरपराग इंद्रनीलरंजितसु
वर्णमयानि चत्वारि शृंगाणि तस्य दक्षिणशिखराशिलादिस्पर्द्धेन्द्रनीलप्रभाभायात्र नीलमाकाशमुपलभ्यते अत्र

त॰भा॰
२२
22

सितत्वाभावादिति केचित् तथा न यज्ञात न विनश्यतीत्याशंक्य स्वारोपत्वेनेति यावत्तन्मध्याभावे तस्यापि कार्पिकाणादेन इ
ति वर्द्दं मितत्त्व कपिलादिसः स्म क्षीकर्तुं मुचितादिति गुणकिरणावल्यामाचार्याः। तदाह कपिलाद्वैश्येन मतानां भक्षोना
त्वेन तत्सर्थः। कालं लक्षयति। कलोहिदिग्विपरीतेति दिग्विपरीतेत्यनेनादिद्धृतपरत्वापरत्वाभ्यां विलक्षणा कालिक
परत्वापरत्वयोरग्रहणं तयोरन्यप्रत्येकमेवानुमापकत्वमाप्रेतमिति नाम्यता वैयर्थ्यादिदं च प्रमाणादर्शनाय तत्तु
लक्षणापरं तेन नादर्शपदं तत्वानुमेयत्वस्य तदाश्रये जन्मादि मे च मन्ववमत्वेपि नानित्यादिः। लक्षणं तु परत्वा
नाश्रयत्वे सति विजातीयपरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वं। एवं चापरत्वहेतिरिति लक्षणांतरे कोप्यं घटा
दावतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं। आदिदिशि नद्वयर्थविजातीयेति। तस्य पंचगुणानाहा संख्येति। एक इति लाघवात नाना
त्वेमानाभावाच्चेति शेषः। अत एव नित्यसजातीयद्वितीयाभावेन कारणाभावात् विजातीयमत्वांभकत्वाभावात्
विभुत्वनित्यत्वयोर्मिथो गमकत्वाद्विभुत्वं तत्काले परत्वादेः सर्वत्रोपलब्धेरिति भावः। देशिकपरत्वापरत्वयोर्वि राम
जातीयपरत्वयोः किं प्रमाणं कथं वा नाभ्यां कालस्यानुमानमिति चेदुतिकथमस्येति। तत्राहे कालिकयोः परत्वाप २२

रत्वापरत्वयोर्दैशिकयोः परिमाणं दर्शयति। सन्निहितेति। सन्निहिते देशे दैशिकमपरत्वं व्यवहिते देशस्थे दैशिक
परत्वं। अल्पकालीने कालिकापरत्वं चिरकालीने च कालिकपरत्वमितिहि परत्वापरत्वाव्यवस्था सन्निहिते देश
न तस्यैव परिमितिर्नापि वृद्धस्वल्पवयस्कं न तावेस्य यावपरत्वव्यवहारः सः कालिकपरत्वप्रत्ययहेतुरर्थः। एवमपरत्वे
ऽपिको ध्यः। सन्निधानादिति। संयुक्तसंयोगानामल्पीयस्त्वात् दैशिकापरत्वयोरुत्पत्त्यर्थः। विपरीतमिति दैशिक
परत्वमित्यं कालिकपरत्वमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि व्याख्येयं। व्यवधानादिति। संयुक्तसंयोगानां भूयस्त्वात् दैशि
कपरत्वयोरुत्पत्त्यर्थः। दिग्विपरीतपरत्वापरत्वे उपसंहरति॥ तदिदमिति। तामपि यथा कालानुमानं तद्दर्शय
तिकर्थनादिति। अनुमापयतीत्यनेनान्वितं। कारणमपीति। भावप्रधानो निर्देशः। दिगादेः कारणत्वस्यासंभवा
दित्यर्थः। अयमाशयः योऽयं वृद्धतरो न च नवपरिस्पंदः तरितजन्मानि संनिहितदेशस्थे परोऽयमिति प्रत्ययः समभिहृ
तपरत्वाधीनः। तस्य सन्निहितदेशस्थानवयविनापरत्वाधानात् प्रस्तुतातिरिक्तमपरत्वमेव तस्य अपि च दिग्भूतपरत्वा
दिसमये होपपत्या अनुक्तमेवं परमिदमपरं चेति कालपूर्वेन तु निरपेक्षं तत्त्वमेव वृद्धः परः। बालोऽपरः। यथा वर्तमानता

न.भा.
२३
23

द्रिकं सर्व्वसाधारणं न हेतुः। तथा च नेनतस्यादिजमतान्न पृथिव्यादिजन्यत्वं चालेपत्वोत न्निष्ठप्रसंगात् न च तस्मापरिस्पंदा
नामेव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं। तेषां तपनसप्रवेशेन तपाशरीरसंबंधाभावेन तत्त्विष्टपात्वादिजनकतानुपपत्तेः। तस्मा
द्येवं वह्नेतरेतपनपरिस्पंदानानित्यादिप्रतीतिनियामकस्पकलिकसामानाधिकरण्यसंबंधसिद्धये कालरूपः कः कल्पनी
यः। तथा च तत्र चरणध्वंसशरीरनिष्ठपालमसमवयि कारणजन्यजन्मागुणालादूयलवदिमनुमानादिना बाधादसम
वायिकारणं कालं संयोगः कोऽपेक्षायाति। अत्र कालिकसामानाधिकरण्येन वह्नेतनानेतरतपनक्रियावत्संज्ञानं परत्वे नाति
निमित्तं। अल्पतरतपनक्रियावत्संज्ञानं चापरत्वोत्पत्ताविति पूर्वोक्तं पुनस्तत्कालस्यैकत्वेऽपि सिद्धे वर्त्तमानातीतत्वादिभे
दस्तथाप्यनुपपन्नः स्यादिति संवैशेषिकाणां तिवर्त्तमानेतिस्वध्वंसप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं क्रियायाः वर्त्तमानत्वं
एवं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं। तथा वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं। तच्च वर्त्तमानादिरूपाया
क्रियासंयोगाधिविशेषणानां तद्घटकत्वेपि कालो वर्त्तमानाधिसंज्ञाभेदत्वमतो वर्त्तमानक्रियाया विशिष्टकालो वर्त्तमान एम २३
इत्युच्यते। एवमतीतादावपि क्रियावत्पर्यायाद्वेजन्मयमात्रमेव कालोपाधिरिति तु नव्याः। इदमवधेयं। इदानीं पटो नं दानी

ध्येयत्वादिप्रतीतितितीनामसह कालविषयत्वेऽनुपपत्तेः ॥ कालोपाधिविषयता कल्प्यत इति । एकस्याप्युपाधियो
गात्संस्कारभेदे दृष्टांतमाह पुरुषइवेति । एवं त्वणाद्भेदे हेयविकोध्वः विभागत्रात्माभावविशिष्टस्य कर्मणः स्त्रगाहृएवका
लोपाधित्वात्पूर्वसंयोगविशिष्टस्याधिस्त्वगाहि क्रियोपलक्षितमूर्तेर्भेदोपचारसमानमेदेहेतुत्वेपाः निमत्त्वाद्योत्साध
काकांस्तेयामाह । नित्यत्वेऽपि पूर्वापरादि त्वात्यानार्थोऽहि शंलक्ष्यतिदिगेकेति । एकेत्याहि । हेतवः पूर्वपद्दो ध्यातः ग्रा
स्याः पंचगुणाव्यतामाह । संज्ञेति । अत्र समाख्यामाह पूर्वेत्यादि । पूर्वा दिक् इत्यत्रादित्याद्यप्राचीत्यादिमित्तनिदे
वादेति तदर्थः । अत्र च इदं पदं षष्ठ्यंतं दिशि पूर्वादेः पःसा पूर्वेति तद्धि तामिमुखस्य पुरुषस्य दक्षिणभागे दक्षिणा दिक् । ता
मभागेनेत्याप्रभागे पश्चिमा । वामे कोदीची ॥ ३ ॥ दक्षेति । कु ॥ नाहादेध्ववत्त्वादिध्वः । एवं कोणावमनुसंयमविदिक्षितिनिक
मादुत्यपायनन्मनीतक्तनरथिव्यादिहृपनत्तद्विषयसाध्येति दर्शयति । नैवामिति पूर्वदिग्यासत्वयानामिमतर्थः । नेदं
वाप्रतिपादयति । पूर्वस्मिन्निति । तादेवस्थापयादिनिमव हृपतो भेदाभाव इत्यर्थः ॥ अथ पंचमावेः । एकस्मिन्नेव वस्तुनि का
लिदेवे संयोगमूर्तेदिपः सन्निहितत्वामूर्वेवत्वं किं विदिपेत्सयानाहिपरानतेनपश्चिमत्वमिति । नन्वद्विषया गौनन्यनी

तिनियामकत्वं किं तु अदृष्टद्वारानियामकं तु द्व्यणुकादिशरीरं वेति। अस्मदादिकलेवरे प्रयत्ने तस्मान्न कीदृक्तु न यत्र प्रयत्नस्याहि प्रतीतु
पप-नयेमू नमा त्रस्यैव हि गुणाधिनैनेव विषायतास्वात् प्रयत्नत्वात् हस्तादेवेतो यानितिरेवं पूर्वोक्त हास्यादेशिकयात्ना पत्ना समवा
यिकारणसंयोगाश्रयत्वे यात्रिसिद्धिः। हस्तो यात्रा अत्रव इंति। इति नित्ये कालो नेश्वरो घनिति। क्षौ तथाकाशमपि शरीरादि
हेतुता याः ईश्वरास्यैव संभवेन अतिरिक्तकल्पने प्रमाणाभावादिति। नत्रयुक्तं शब्दत्वेश्वरात्मागुणत्वे अन्ये यां प्रत्यक्षं
न स्यात्। अस्मात्मागुणत्वे नमनो समवत्वान्। अन्यथा अतिप्रसंगात्। अन्यथा कालिके देशिकपरत्वापरत्वयोः यास्मादेव संसर्गः
धनस्यात्। समानसामग्रीकत्वात्। अपि च शब्दादिकं प्रतिलक्षणत्वादीश्वरस्यैव हेतुतायां कल्पनामानाभ्यामनंतजीवात्ममन
कारणतयाविनिगमनाविरहादेकेमनतिरिक्तमाकाशं परिकल्पते। एवं कालादेरपि बोध्यं॥ अन्यथा ईश्वरोऽपि न सिध्येत्॥ सि
तिः सकर्तृकत्वानुमानेन जीवस्य कस्यापि देवासिन्यहानादिमत्वासिधावीतोर्थत्वासंभवात्। तस्माज्जीवेषु सिद्धितामपमा राम
विरहात्सर्वज्ञनित्यज्ञानादिकल्पनेगौरवाल्लाघवेनैकस्यैवेश्वरात्मनो यथाकल्पने। एवं च प्रकृतेपि तुल्यं। न चेश्वरस्य २५
कार्यमात्रे हेतुत्वं लक्षणेन जीवानामीश्वरस्य शब्दादिहेतुतायां विनिगमकमस्तीति वाच्यं॥ शब्दं प्रतीश्वरस्य समवायिका

रूपेणानयाः परत्वादिकं प्रतीयमानं संयोगस्यासमवायिकारणं न तथा स्यात्मकमलेनैव तुल्यत्वापत्तिरिति नकारणं। लिङ्गमेकान
न्याकाशस्यापि शब्दसमवायिकारणत्वेनैव विशिष्टानामनाविर्हेतुरिति वा संविशिष्टानामनाविर्हेतुः कालिनलस्य हवि
शिष्टमकत्वादित्यादि स्वपमूहनीयं। कमप्राप्रमाप्यानंतलस्य यत्तिः। श्रोत्रत्वेति। श्रोत्रत्वस्य ज्ञानिति लिङ्गिधर्मपूर्वो
कमपि श्रात्मप्रकीर्णानानात्वं सयुक्तिकमहात्सुखदुःखादि इति द्विर्मायिप्राणेत्र आत्मनेंद्रियस्य यानिति। कर्जीवात्मा
नमिति प्रमाणांक स्यापोबुध्यादिगुणलिङ्गक इति पूर्वोक्तं स्मारयति। सर्वोक्तमेवेति। चतुर्दशगुणवत्त्वमस्य दर्शयति ति
स्रोति बुध्यादयः इति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यानवैतेष्वर्थः। पूर्वोक्ताहिति सर्वैकत्रकथोपलब्धेर्वि
भुत्वं। नित्यत्वं चेति सुखादिमत्त्वं। मनोलक्षयति मनस्त्वेति निमनस्त्वं सामान्यविशेषः। सुखदुःखादिकारणानावच्छेदकत
यासिद्धः। तेनासिसंबन्धात्समवायान्तामनइतोऽभ्योपिद्रव्यतातिशेषः। तत्र मनोविभुनिमत्वे इत्युपयुक्तेत्यन्तानाश्रोमवन
रणानामसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वादात्मवन्नाविशेषगुणाश्रयत्वादिकालवदिमनुमानेमेनसाविभुत्वमिति
मोऽसकालत्वमननिराकरणायाह अणुपरिमाणमिति। आपमभिप्रायः। अतिनाशत्सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयंप्रति

कर्षविप्रासंगावशाना। किंस्विदिन्द्रियजसंस्काराने भवन्ती अनुभवः आत्मसंगान्मनसाङ्गः न विमाद्यनुप्रावर्त्तना तत्र च मनोय
दिबुभुत्सान्तरे केवलं सर्वत्र संयोगसंभावनात् सर्वेन्द्रियजसंस्कारानं स्यात् न तस्माद्दनुमनः। तस्य च यः इन्द्रियेण संयो
गस्तज्ज्ञानसंस्कारान्जायते। येन संबन्धो नाहितं तज्ज्ञानसंस्कारानं न जायत इत्यनुपपत्तिः। एवं क्रमेणासिद्धे बुभुत्सानुत्वे मनो
केन भवानुमने समप्रयोजकत्वं बाधितं तत्र च गोधानं च बुभुत्सैव नियामिका। अत्र च यथा सत्यपि ज्ञाने ऽत्र मनःसंयोगे बु
भुत्सितस्यैव शब्दस्य ग्रहे नान्यस्येति नियमो न स्यात्। तस्माद्यथा सत्यसंगात्स्थलेऽबुभुत्सितस्यैव बोध इति मनो
वैभवेऽपि न सन्निहितिगच्छं सर्वत्र बुभुत्सायाः हेतुत्वे मानाभावात्। अबुभुत्सितस्य न स्यादिति घटादेर्ग्रहणात् एककाली
नशेषेहेतुकस्याविद्युद्दे बुभुत्साया उपयोगः फलबलात्। एवं गानाद्येकप्रणिधानस्यैनिवेद्ये यत्नानुमने सोऽविभुत्वे मनः
संयोगहेतुस्यास्मनवायिकाऽऽगतस्य सार्वत्रिकत्वतासर्वत्रैव शरीरसंयोगाद्युपलब्धेस्तु पत्तिरिति तन्मतमसौऽविभुत्वेऽपि
चं हस्तादिसंयोगोपदं वच्छेदेनेन तद्वच्छेदेनैव सुखाद्युपलब्धेः संभवात्। मनसो ऽणुत्वपक्षे येन स्यात्। वशपंचाशत्
ता। अत्र यथा सुखाद्यहरणोद्देशनायत्नैः। एवं दीर्घशष्कुलीभक्षणादिस्थले पंचेन्द्रियजसंस्कारानां योगपद्यभ्रमः। सु

राम
२५

रूपकालानामेकाधिकरणानां परत्वविशेषानुगुण्यवत्त्वे हेतुत्वापाक्षिकपाजनकपलेषु गोध्रां। एकपरत्वापुलानविशेषेति क्रिया
जनकः। कल्पनायः। कश्चित्तु मनोवयवितस्य संकोचविकासाभ्यामेव व्यासंगस्यापि द्रुतमसंतानयोगपद्यस्यावो
पपत्तिरित्याह। तन्मंद इत्यसंकोचविकासौ आरंभकद्रव्यविशेषयोरेव नियामकत्वमवश्यं वाच्यं। तथा च नाम्नामेव
व्यासंगोपपत्तौ मनोवयवानां तत्कार्यकारणभावादीनां च कल्पनागौरवान्नालाघवात्त्रिरवयववस्यैव कल्पना न।
न च दृष्टाभावादेव व्यासंगस्थले ज्ञानाभावोपपत्तौ मनसो विभुत्वमेव स्यादिति वाच्यं। घ्राणाद्युपसन्निकर्षादिरूपहेतुस
मवायेन। आत्मसंयोगस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा च सुषुप्तावस्थायां ज्ञानोत्पत्तेः। संयोगाद्युत्पत्तिविरोधाभावात्। यद्यपि परम
भागोपपत्तेरित्यलं बहुना। सधर्म्मेतरमात्रसंयोगानित्यत्वादिसंयोगस्तु गुणत्वात् अत्रैव स्यामाणतयाऽयमर्थः। एतान्नतरीरि
त्यमेकं साधर्म्यं संयोगत्वमात्रमन्तो न्यात्मयाह केचित् यथा घटत्वं लक्षणमित्यर्थः। ज्ञानलक्षणमात्मादात्मा न्यात्मयाह केच
तुरादावति व्याप्तिवारणाय संयोगमात्रादि। संयोगेन घटादिरयाह केचित् अतिव्याप्तेः आत्मपदं संयोगेनात्मसमाहारका
कालेश्वरादीति व्याप्तेः। द्वितीयपदं। तत्संनामसंयोगस्यैव रूपमानस्यामासे हेतुमानन्तुल्यमात्मसंयोगस्येति न न त्यातिव्या

भा॰प॰ २६ 26

ष्णि: साधर्म्यतात्कथनमनुपपन्नप्रमाणांतरमुपन्यस्यति सुखदुःखयोर्हानितिनिमित्तमिति। लाघवाद्विशेषः। अनुगुणत्वेनतां दर्शि-
यति। संख्यादीति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगसंस्कारा बहिरर्थः। ननु संख्यादिपदेन विभागां-
तपञ्चगुणानामात्मनि मूर्तत्वेन दैशिकपरत्वापरत्ववेगानामपि संभवात् अत एव मूर्तत्वान्परत्वापरत्ववेगसंस्कारात्वेति भा-
व्यां। क्वचित्पुस्तके गुणाश्चैद्दृगवक्षोनेयाया॥ न त्रवकारादैशिकापरत्वापरत्वयोर्विग्रहणं बहिरिन्द्रियसंयोगेन चक्षुरा-
देर्गुणबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयतोक्ताणानिमित्तार्थः। आत्ममनःसंयोगः शरीरमनःसंयोगयोरपि ज्ञानहेतुत्वेनावधेयो ध्या-
। अत एवेति यतः अन्यथा हि केवलसुखाद्युपलंभकं बहिरिन्द्रियग्राह्यकं च मनः। अत एवेत्यर्थः। सर्वेति सर्वज्ञस्य ज्ञानकारणमिति
अर्थः। तेनेश्वरज्ञानस्यानित्यत्वेऽपि न सर्वज्ञतासंगतिः। पूर्वस्मिन्निति प्रमाणमुपदर्शयितुमवतारयति तत्रप्रमाणमाहमिति अणु-
त्वाच्चेति इत्थं त्वोद्धतिशेषः अनुमानेन दर्शयति। सुखदुःखाद्युपलब्धय इति वस्तुतस्तत्तिवस्तुतस्तित्वीति। करणं साध्यास्पंधा-
रस्तत्रापि वस्तुविजायमानत्वात् इन्द्रियजत्वोत्पादकरणसाध्याकुत्वाद्धारास्तत्रापि त्वविन्द्रियेजायमानत्वात् इत्यादि क्रमे- एम २६
णाप्यनेकेषामहिन्द्रियाणिति करणमात्रवस्त्रोत्रस्यापि अदृष्टविशेषोपनिबद्धकर्णशष्कुल्यभावाद्देशोभावः। वस्तुता

काव्यभिचारात्कारणतायामपि वस्तुषीत्यादि ॥ निमेव्यभिचारात्कारणतायामसत्त्वादित्युपेक्ष्याजायमानत्वादिति तेन सर्वत्र
हि रूढ्यासत्त्वस्य जीवनः कस्यायमभावेनेह तु विशेषणतासिद्धिरिति प्रत्युक्तं । असत्त्वविषयतापाद्यहितेष्वपीति कश्चित्त
ति ३ प्रवृत्तधर्मितावच्छेदकत्वं साध्यं प्रदर्शयति । यद्वेति । लाघवात्तानोपनीतं ह्लीं किन्तु रीकलमिव तु लोपलाघवकरणस्याणुत्व
त्वं चानुमितौ भिन्नविषयाभवतामिति दर्शयितुं पूर्वोक्तमपि मनसो अणुपरिमाणवत्त्वं अनुवदति न चाणुपरिमाणमि
ति । मनसो अवयवित्वेन द्रव्यपकानां कार्यकारणभावानवकल्पनागौरवं विभुत्वे चानन्तमूर्तिसंयोगविभागानन्तनाश
स्याप्यतीनां च कल्पने गौरवं । पूर्वोक्तयुक्तिविरोधश्चेति लाघवादणुपरिमाणमेव मनः कल्प्यत इति भावः । एवं त्वगधेयैम
नसो व्यतिरिक्तस्य त्वगात्माभावे विनष्टिरिति । पृथिव्यादि च तु द्रव्यान्तरपरमाणोर्वा तद्विशेषगुणस्यानतिरिक्तत्वं सम
वात्मा न च तद्व्यापकत्वं स्यादित्यत आह । विशेषस्य स्पर्शवत्प्रतिबंधकत्वान्नास्म हि कार्यनरविहाद्वा ॥ चं तदेव मनो ति का
एवपरमाणवो मनांसि नित्यानि । द्व्यणुकादयो नेतां गुणं यद्यपि निरूपयितुं द्व्यणुकादिकं लक्षयित्वा गुणान्निरूपणोद्यतानामिति दर्शि
यति । द्व्यणुकादीति । अत्र द्व्यणुकादीनां लक्षणे न द्व्यणुकत्वमिह पृथक्त्वादिनिर्दर्शिता गुणाः । उच्यन्ते इत्यनेन गुणान्निरूपयितुमुपक्रमते

न·भा·
२७

27

ध्यत्वं। तथा च सति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे तत्र हेतुहेतुमद्भावः सिद्धस्य इष्टानिष्टपरणस्य हेतुता। साध्यस्य गुणा-
निष्टणस्य कार्यत्वं तदर्थः। यथा मलिनं नैव पुः स्नायाः इत्यत्रासिद्धस्य वपुर्मलिनत्वस्य स्नानप्रति हेतुता प्रतीयते त-
द्वत्। गुणलक्षणमाह सामान्यवानिति सामान्यवति व्याप्तिकारणत्वसमानाधिकरणानिति समवायसंबन्धेन जातिमत्त्वे
सत्त्वमर्थः। तेनैकार्थसमवायादिना सामान्यसंबन्धेऽपि सामान्यवत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय सम-
वायिकारणमिति। न समवायिकारणमित्यर्थः। तथा सत्यदृष्टादावव्याप्तेः। असमवायिकारणवृत्तिसत्तासां-
कत्वे पुनरदृष्टादावव्याप्तेः धर्मत्वात्। आदिना जातिसत्त्वात्। यदि वा समवायिकारणवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजा-
तिमत्त्वमर्थ इत्युच्यते इति रूपत्वसन्निवेशेनैव पथ्ये तथापि न रूपे सत्ताद्व्यभिचरत्वा नातिलघुत्वमिति विभा-
वनीयं। कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय स्पंदान्येति कर्मभिन्नेत्यर्थः। गुणसामान्यलक्षणं तमेव्याह। सर्वेति। एव्या-
प्तिनत्वं द्रव्यसमवेतत्वं द्वंद्वं च पर्यायपि कर्मादावतिव्याप्तं। तथापि द्रव्यसमवेतमात्रवृत्तिनिमानिमावृत्तिपदा- एम २७
र्थविभाजकोपाधिमत्त्वं गुणत्वमित्यदोषः। द्रव्यत्वजन्यत्वेति व्याप्तिवारणाय निष्पदं। सामान्यवतीति वा-

प्तिवारणायानित्यपदं। सामान्यमात्रमात्रवतां गुणानां लक्षयित्वा विशिष्य तो गुणलक्षणार्थं विभजते रूपेत्यादि। चतुर्वि
शतीति। ननु चतुर्विंशतित्वसंख्याऽप्रमात्रव्याप्तित्वात् गुणानां कथं चतुर्विंशतित्वसंख्यायोगः तस्मात्संख्या
न गुणा इति त्रयोविंशतिरेव गुणा इति कथं चतुर्विंशतित्वमिति चेन्नैवं। अत्र चतुर्विंशतिशब्दस्यायमेकोऽयमे
क इत्याद्यपेक्षाबुद्धिविशेषविषयेनिरूढलाक्षणिकत्वात्। अयमेक इत्यादौ च एकत्वसंख्यायाः एकार्थसमवाये
नैवमाने। सामान्यमेसहितत्वाद्यवतसंख्यादीनां गुणत्वात्वे रूपादीनामपि च। अत्र समवेतावृत्तिजातिमत्त्वमेव साधकं। आरा
मादौ मे व्यभिचारवारणायावृत्तकर्मादौ व्यभिचारवारणायानित्यवृत्तीति जात्यादौ न द्वारणारणाय जातीति।
तत्र तेषु मध्ये रूपं लक्षयन्तीत्यर्थः। रूपलक्षणं माहाचक्षुर्मात्रेति संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं। लगायाद्य
त्वे विरितिचक्षुर्ग्राह्यत्वपदे तेन मनोग्राह्यतायानां संभवः। सुध्या रूपावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्येति। चक्षुर्मात्र वा
नी द्वि रूपव्याप्तिवारणाय च चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा चक्षुर्गुणत्वादिमत्तयारसा
दावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति रूपासामान्यादिवारणाय जातीति। तादृशजातिश्च रूपत्वमेतत्त्वलनाल

त०मा०
२८

तमेत्वादिरूपवत्त्वमुक्तं तथात्वे तस्य जातिविशेषगुणत्वेन तत्कविशेषपदवैयर्थ्यापत्तेः प्रत्येकत्वस्य तादृशजा
तित्वाभावात् । तत्तद्गुणवत्त्वे सुरभिगुणवद्वृत्तिजातिमत्त्वमिति तु लघुत्वेनं वो ध्यं । गन्धोऽनं जातिविशेषणं ।
प्रयोजनं पूर्वोक्तं प्रमाणत्वं नामगन्धगुणवद्वृत्तिजातिमत्त्वेन मा गन्धान्तरमाह पृथिवीत्वादीति पृथिवीवृत्ति वृत्तिजलवृत्ति
तेजोवृत्तिवृत्तित्वगुणवृत्तिरूपवत्त्वं वृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन कपालादिरूपस्य पृथिव्यादिवृत्तिवृत्तित्वाभावेऽपि
नासंभवः । स्वरूपाविज्ञातीयजलत्वं यावज्जन्यकनावच्छेदकजलत्वाग्निसंयोगानिरूपणासमवायिकारणतावच्छेदकपृथिवीवृत्तिवृत्तिजाति
। तथा पृथिवीगतिः संयोगानिरूपणं कजन्यतावच्छेदकतेजस्त्वसमवायिकारणतावच्छेदकजलवृत्तिवृत्तिजातिमत्तादृशजाति मत्त्व
रूपवत्त्वमेव नन्वत्र मानाभावः । नीलत्वत्वमत्वेन पाकजन्यनीलत्वमत्वेनैव रूपत्वाद्यवच्छेदककारणताभावे रूपत्वस्य तदवच्छेद
कतानवस्थानतिः स्वप्रतियोगिनीरूपत्वपाकजन्यत्वस्य तेन च रूपरूपमेवावच्छेदकनियामकजातसमवायिकारणतावच्छेदकजलवृत्ति
वृत्तिजातिसिद्धस्यैव जातिविशेषस्य लाघवात् । तादृशसमवायितावच्छेदकनयात्तेनोदयरूपादावपि तस्याः का
रणतावच्छेदकत्वमेव नाहेतं सत्यं शुक्लादिकं जन्यतो विरूपत्वं प्रतितु शुक्लादिरूपवत्तो विरूपत्वं कारणं कार्ये स्वरूपाम

वंतन्यायाद्धि चित्रनीलपीतावयवकार्यं घटो जन्यते तत्र नीलावयवे नीलेन शुक्लं च रूपाभावः पीतावयवे च नीलरू-
पाभाव इत्यवयवयोः षत्रभावेनानीलरूपं प्रति नीलेतररूपत्वेन प्रतिबंधकत्वात् तथा पीतादिरूपं प्रति पीतादी-
तररूपत्वेन प्रतिबंधकत्वात् अवयवनिनिनीलेन पीतेन समस्य घटे रूपत्वेन जन्यरूपत्वेन च कार्यकारणभावा-
न्तरस्य भावाच्च भावसत्वो विजनकत्वो चित्ररूपमुत्पद्यते पृथिवीत्वेन चित्रत्वेन लाघवान्नीरूपमुत्पद्यते किंच
भावाद्दीनां चित्ररूपहेतुतयेति वाच्यम् नीलकपालीकाच्छेदेन घटे पीतरूपोत्पत्तिभावात् नीलकपालावच्छे-
देन पीतबुद्धिप्रतिबंधकतानां कल्पने गौरवं पीतत्वादिकमेव पूर्वोक्तं प्रतिबंधतावच्छेदकं पुनरपि तयोर्यथा यो-
गविनुरूपस्यावच्छेदेन नीलरूपनाशावच्छेदेनानीलिनीलेतररूपत्वमेवं पर्याप्तेन तत्रैव प्रतिबंधकताकल्पनानन्त-
तो नीलकपालावच्छेदेन घटे नीलरूपनाशावच्छेदेन पीतोत्पत्तिप्रसंगात् नैवं रूपत्वमेवं चित्रत्वमिति निनिवि-
ध्रुवं प्रतिकार्यकारणभावानन्तकल्पने नियतिलाघवमतत्रतरूपवत्लोहितोपलकंवर्णोन मुखे पुच्छे च पांडुरकला-
होहं कस्मै न सविनः स्वावच्छेदकभेदेनानेकरूपवत्ताप्रत्ययनेइतितन्हंतिरूपं कठिनसुकुमारस्पर्शवद्रूपत्वाच्चित्रेशीति

त॰भा॰ २८

29

बोध्यः। स्पर्शत्वावच्छिन्नः स्पर्शो न विषयतानां तु यत्रैः। सुरभ्यसुरभिकपालाद्यारब्धघटनिर्गन्धपरमाणुरस्पर्शो वः

वत्तात्स्ये विजातीयस्पर्शाभावो बोध्यः। स्पर्शत्वावच्छिन्नः स्पर्शो न विषयतानां तु यत्रैः। सुरभिकपालारब्धघटस्य निर्गन्धप

रमाणुरस्पर्शाद्यनेकातिप्रसक्तिः स्पर्शवत्त्वात् विषयतानां तिसृणां प्रत्ययिका विलक्षणस्पर्शवत्त्वविजातीयस्पर्शमानाभावः। नैयायिक

मतेन यावत्स्पर्शानां योनिर्दि तुल्यत्वं नास्तीति दर्शितं यावद्वारे पाकजत्वे चेति ना विद्यं कललेऽलक्षणमुपाकजवृत्तेश्चेन्नपृथि

वीवृत्तित्वं लक्षणमुक्ति तद्धारावाहिति व्याप्तिः। पृथिवीवृत्तेश्चेत्पाकजत्वेन रासायनघटवृत्तिहानाथ व्याप्तिः। न चापृथि

वीवृत्तित्वं लक्षणमिति वाच्यम्। पृथिवीलक्षणपूर्कतत्वेन पाकजत्वेनैव पृथिवीत्वं पूर्वमुक्तत्वादिति चेन्न। पृथि

वीरूपस्पर्शावयवजन्यत्वात् पाकजत्वेति वक्तारोऽनापाकजनामविशिष्टं विलक्षणम्॥ तथा च पाकजलक्षणमजन्यजातिमत्त्व

रूपत्वादिव्याप्यजातिः। गुणत्वादिसत्तादिसमवायाद्यापादनात्रयरूपपाकजानीति पाकजत्वम्। सामान्यरूपत्वादिधर्मेण

रूपादयो जातीनां तिसृणां सामान्यभावाति व्याप्तिः। लक्षणान्तरमाह पृथ्वीपाकजमिति। जलानलेषु सति पार्थिवा रू

पजातिमद्रूपत्वादिमत्त्वमाजलरूपवारणाय समन्तमाश्रामघटादिरूपवारणाय जातिघटितमजलावृत्ति ल

राम २८

रूपमिति तदेवेति । अत्र जलाभास्वरशुक्लमिति निर्देशः । तदेव पूर्वोक्तमेव लक्षणान्तरं अभास्वरं भास्वरपदस्य हितं अभा-
स्वरपदस्य वैतन्त्र्य अभ्यनुपदं यत्र लक्षणान्तरं कार्यमित्यर्थः । यथाग्नेरपि पूर्वे शुक्लं भास्वरं स्वच्छत्वात् पाकजत्वाभावेन तत्सहपठितस्याभा-
स्वरत्वं जलवृत्तित्वं च न घटते इत्यसंगतं स्यात् तथा च शुक्लं भास्वरम पाकजमिति जललक्षणे भास्वरपदं लक्षणस्य व्याप्तिवसतेति अत्रा-
न्यारोहणमिति व्याप्तिवारणाय शुक्लमिति तेजोरूपवारणाय भास्वरमिति पार्थिवशुक्लवारणाय अपाकजमिति
पार्थिववृत्तिजातिमदित्यर्थः तेन नाव पार्थिवशुक्लरूपे अतिव्याप्तिः नापि शजातित्वं तेन जलरूपं प्रमाणकत्वावृ-
त्तिका सकलजलवृत्तिः जलीयशरीरस्यापि स्वरूपयोग्यवत्तानरसत्वं लक्षणत्वात् इति रसनेन्द्रियग्राह्यत्वं लक्षणं रसत्वादिजातिव्याप्तित-
तो विशेषगुणत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः तथा च रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं रसत्वमित्यर्थः तेना-
नेन्द्रियरसेनाव्याप्तिः विशेषणस्यापि नैवेयर्थ्यं कचित्तुल्यतेति विशेषगुणाग्रहणः पाठः रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिरूपा वृ-
त्तिजातिमत्वं रसत्वमित्यादिलघुलक्षणान्तरमपि बोध्यम् लक्षणान्तरमाह शीतेति शीतस्पर्शवृत्तिजालवृत्ति-
वृत्तिजातिमत्वं शीतस्पर्शवृत्तिगुणवृत्तिजातिमत्वमित्यर्थः तेनैतेन कस्यापि शीतस्पर्शवाजलोष्णस्पर्शवृत्तिभावेऽपि नाव्याप्तिः

त·भो· त्विन्द्रैः अतिव्याप्तिवारणाय घटत्वं न गंधवारणाय द्रव्यत्वादिति पंस्पर्शादिवारणाय तेजस्त्वादिति गुरुत्वातिव्याप्तिवारणा
३० य गुरुत्वेतिसांसिद्धिनैजस्नेहत्वादिवारणाय जातीति पृथिवीरसंलक्षयति मधुरादीति मधुराम्ललवणकटुकषाया
30 तिक्ताम्लरूपाः षड्रसाः पृथिव्यामित्र रसेनेति रसत्वव्याप्यजातिमत्वं पृथिवीरसलक्षणं तोये ध्वंसे ध्वंसलि
क्षिप्य इत्यादिनेलक्षणमाह इदं प्रमेयत्वं लक्षणं तोये ध्वंसे ताद्दशजातिश्च पृथिवीजलमात्रावच्छेदिकादिलक्षणानिः
मधुरत्वं तु तेषां पृथिवीरसेतेन जलरसवृत्तित्वान्मधुरसत्वेन सांकर्यमपाकजश्चेति चकारेणापाकजस्यापि स
मुच्चयः तेनापाकजमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं पृथिवीरसवृ~~त्तित्वान्मधुरसत्वेन सांकर्यमपाकजश्चेति चकारेणापा~~
~~कजस्यापि समुच्चयः तेनापाक~~लक्षणमिति मर्जलीयरसवारणाय अनुत्पन्नं रसस्थितत्वनिवारणाय मात्रपदं पार्थिवाद्यर्थकमपा
र्थिवापाकजमधुररसत्वं यत्ताद्दशजातिघटितं तस्मादिवारणाय रसपदं जलरसं लक्षयति मधुरेति मधुरोऽपाकज राम
इति एकलक्षणं जलरूपातिव्याप्तिवारणाय मधुरपदं न्योर्मिश्च माधवेरसापाकज इति पाकजवृत्तिजातिमद्धर्थ ३०
केतेन पार्थिवमधुररसेऽतिव्याप्तिः ताद्दशजातिश्च जलमात्रजलरसजातित्वावच्छेदकासर्वजलरसवृत्तिः जलरसस्य

लक्षणांतरमाह नित्येति नित्येति नित्यवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेनैकस्यानित्यनित्यत्वविरोधाच्चासंभवः
रसत्वगुणत्वादिनातिव्याप्तिवारणाय सत्ताव्याप्येति नित्यानित्यासमवेतत्वायेदं दर्शयति । नित्याद्विनागंधत्वस्य
नित्यगंधइत्यादिरूपादावतिव्याप्तिवारणाय घ्राणेति गंधत्वादिजातावतिव्याप्तिवारणाय गुणइति घ्राणग्राह्यइति फलि
गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन नीलादिरूपगंधेनोव्याप्तिः । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति । रसस्य हविहा
यरूपादृत्तायद्रव्यासेपेलघुलक्षणांतरमाह पृथिवीमात्रेति पृथिवीवृत्ति वृत्ति जलवृत्ति
त्ति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन न पृथिवीमात्रवृत्तिरूपादावतिव्याप्तिः । शब्दादावतिव्याप्तिवारणाय
वृत्त्यंतरूपादावतिव्याप्तिवारणाय जलेत्यादि । पृथिवीत्ववारणाय गुणत्वेत्यादि नीलत्वादिवारणाय साक्षादिति । गुणत्व
त्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तादृशजातिर्गंधत्वं । सुरभित्वादुःखाद्विविधः सुरभिरिति । सुखविशेषजनकीभूतसाक्षात्का
रविषयगंधत्वं सुरभित्वं । दुःखविशेषजनकीभूतसाक्षात्कारविषयगंधत्वमसुरभित्वं । असुरभिधूमादिगंधग्रहकस्यापि
सुखोत्पत्तेः सुरभिद्विगुणगंधादिगंधग्रहे दुःखोत्पत्तेश्चातिव्याप्तिवारणाय फलहरणाद्वयोर्विशेषपदे । चंदूरूपादिस्पार्शना

नो मधुरत्वहेतुः रसविशेषणात्। ननु गंधस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वं कथं। नूतनमृद्घटादिस्थजले सौरभप्रतीतेः। तथा पुरातनकू-
पोदकादौ दुर्गंधस्यापि ग्रहणात्। अत आह जलादाविति। संयुक्तेति। जलसंयुक्तपार्थिवावयवे गंधस्यावगमात्।
लोहितस्फटिकादाविवौपाधिकप्रत्यय इति भावः। पार्थिवत्वेन गंधत्वेनैव कार्यकारणभावकल्पनात्। नन्विति
वाच्यं धात्रीमधुकजलादौ पार्थिवसंबंधाभावेपि मधुररसप्रतीतेः। लवणरसस्तु तस्यौपाधिकः। समुद्रं प्रत्यामेव घ-
नमुक्तानां पार्थिवावयवानामेवास्वादनाभावोपलब्धेः। स्पर्शं लक्षयति। स्पर्श इति। तत्रैव हेतुस्त्वगाद्यले स-
मानि विशेषणानि यानि तेन न संख्यादावतिव्याप्तिः। विशेषगुण इति पाठे त्वगिन्द्रियमात्रेण ग्राह्यतावच्छेदकविशेषणं नो-
पादेयं तु घ्राणादावतिव्याप्तेस्तन्निरूपिते। स्पर्शत्वजातावतिव्याप्तेर्गुण इति। वस्तुतस्त्वग्ग्राह्यत्वेन ... गुणत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वमर्थः। तेन नात्र नोद्दिष्टस्पर्शे व्याप्तिः। चक्षुर्ग्राह्यत्वग्राह्यजातिमत्त्वं वा लक्षणं बोध्यं। लक्षणांतरमाह पृ-
थिव्यादीति। त्वसमवायिसमवायसंबंधेन पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिमात्रोत्पन्नाभाववज्जातिमत्त्वमित्यर्थः। राम
तेन कस्यापि स्पर्शस्य चतुष्टयवृत्तित्वाभावान्नासंभवः। स्वसमवायसमवायसंबंधेनेति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय ३१

पद्मसंतेजोवेगालक्ष्यत्वोलगुणत्वकर्मत्वादिकारणतायमनद्रव्यादिजन्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वादिहत्वधर्मकारणतायज्ञातीति। अ
वांतरमहानाद्यास्वेति। शीतत्वादिद्रुःखनिपतनोमांस्कंधादिजनकस्पर्शत्वं शीतत्वं शीतलो कामिनीकामुकस्प
र्शेति व्याप्तिकारणतायद्रुःखनिपतनेति द्रुःखनिपतनस्वेदहाहादिजनकस्पर्शत्वमुष्णत्वं द्रुःखेतिपद व्यावृत्तिः पूर्ववन
उष्णपदत्यागेस्पर्शपदं अद्रव्याहावतिव्याप्तिवारणाय तद्रुमयमित्रस्पर्शत्वं अनुष्णाशीतस्पर्शत्वं। घटादावतिव्याप्ति
वारणाय स्पर्शपदं। शीतत्वादिजातयोलक्ष्यतावच्छेदिका बोध्याः। अपाकजपदेनायिलद्रव्यतिशीतः। उपासीतिपयो
वृत्तिस्पर्शत्वं शीतत्वमित्यर्थः। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शपदं। एवं कमेणोष्णस्यापालकतां बोध्यं। पृथि
वीवाय्वोरिति। पृथिवीवायुस्पर्शमात्रवृत्तिजलस्पर्शावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः। रूपादावति लेविपाकादिः संभवंवा
रणाय अमत्वे वृत्तस्पर्शसाधारण्येकस्यानुष्णाशीतत्वं स्वजातित्वे विपाकादि संभवकारणाय अपाकजेतिस्पर्शत्व
गुणत्वादिकारणतायजलेत्यादि तादृशवजातिद्वयं। एकं पृथिवीजन्यतावच्छेदिका अन्याचजन्यवायवी। पस्पर्श
जनकतावच्छेदिका। वायुपाकजस्पर्शसाधारणीजातिः। प्रसंगादुपाहितानां चतुर्णामपिमहत्त्वानां द्विपत्वाव

त॰ भा॰
३२

स्यामाहाएतेवेति। महत्त्वेति। महत्त्वसमवायिनि समवेतत्वे सतीत्यर्थः। तेन परमाणुद्व्यणुकयोः रूपादीनामपतेऽपि प
त्वं न त्वसमवायिनि परमाण्वादौ महत्त्वस्य समवायाभावात्। त्वचस्तेरणुस्पर्शस्यानुमहत्त्वैकार्थसमवायिसत्त्वस्यापि अत्रतोऽपि
पत्वं सद्भावात्। प्रतिबंधकत्वमुद्भूतेति उद्भूतत्वं जातिविशेषः। अनुद्भूतत्वं जात्यभावो वा। तच्च प्रत्यक्षप्रयोजकं। ते
न चक्षुरादिरूपादीनां न प्रत्यक्षता।। हाघेतिकतक्ष अनुद्भूतरूपादेर्मानाभावः रूपादेस्तद्धेतुपृथिवीत्वादेर
प्रयोजकत्वात्। लाघवाच्चक्षुरादेर्नीरूपत्वमेवानियतानां भेद्यरमाणूनां नीरूपत्वात्। अनियतानां भेच्चक्षुरादीनां
प्रतिबंधकत्वादिति वदंति। इदमुपलक्षणं। अनभिभूत इत्यपि बोध्यं तेन न सुवर्णरूपस्य प्रत्यक्षतापत्तिः। संख्योल
ल्लयति संख्या। एकत्वादीति व्यवहारयतेराणोपादानादिकं क्रियते अनेनेति व्यवहारः प्रत्यक्षानुमानादिविषय न
वाएको अनेक इत्यादिप्रत्यक्षानुमानादिहेतुर्गुणः संख्येत्यर्थः। नाद्यशप्रत्ययस्य कारणमाद्यागुणपर्याप्तिव्याप्तिवाद्यणा
यविषयतयेति। हेतुपदव्याख्याने विषयपदप्रसेपो वा। एको अनेके द्वौ त्रयः इत्यादिप्रत्ययानामेकत्वमोयाह एम
ने अन्यत्राव्याप्तेः किमुदाययहोपादाने असंभवः इत्यन्नानापदे। अयमेको घट इमौ द्वौ घटाविति विषयत्वा ३२

वृत्तिव्याप्तिकारणायगुणावृत्ति अथवा व्यवह्रियते ज्ञायते अनेनेति व्यवहारः शब्दः। तथा चैकत्वादिशब्दानामप्रवृ
त्तिनिमित्तत्वं संख्यात्वमित्यर्थः। अस्मात्तमप्रयोजनं पूर्ववत्। एकपदप्रवृत्तिनिमित्तमेकत्वं हि पदद्वयप्रवृत्तिनिमि
त्तं द्वित्वमित्यादिक्रमेणाकेधं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थिति प्रकारत्वं। आ
कृतावत्तिव्याप्तिवारणाय वाच्यवृत्तित्वं इति शब्दाश्रयत्वादृत्तिव्याप्तिवारणाय वाच्यत्वेति द्विधा तद्वारणाय वाच्योप
स्थितीतिपदद्वयं प्रकारादि समस्तापरात्वमित्यर्थः। तेनारानितपदप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्याचार्याः लक्षणान्तरमाह द्वाभ्या
८६ म्येति। स्वमत्कविसमवायेनैकत्वद्वयवृत्तिपरिमाणाघवृत्तिधर्मवत्वमित्यर्थः। असंभववारणाय स्वेत्यादि। द्व
यत्वादिवारणाय सकलेति। असंभववारणाय द्वयेति। परिमाणत्वगुणत्वादिवारणाय परिमाणेत्यादि अवान्तरभे
दानाह एकत्वादीति आदिपदात् द्वित्वादि परिग्रहः। एकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेकत्वं स्वसमानाधिकरणाया
वत्संख्याव्याप्यत्वं संख्या वा घटैकत्वस्य घटैकत्वाव्याप्यत्वात् समानाधिकरणानां द्वित्वादेरपि सामानाधिकरणाद्वि
त्वादिव्याप्यताद्वारणाय इति तथा चैकत्वव्यक्तिव्याप्यत्वाभावान्नाति व्याप्तिः। एकपदस्यार्थानि व्याप्तिकारणा

न.मी.
३३
33

पसंख्येति। एवं त्रित्वलक्षणमहत्त्वलेशत्वानेकद्रव्यत्ववत्त्वनित्यादिकं चैतल्लक्षणानुख्यानि त्रित्वानि त्रित्वापातित्वाप्रि
गरणापसत्वं त्वात्। एकत्वे वा गुणापाने केनित्यह्रद्वंयर्थतेति। परद्वीतिरिक्तसंख्यानाह्तीत्यनपुणगादिकामेवप्र
माणं। तथा च विष्णुपुराणे। एकं दश शतं चैवं सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतं चैव कोटिरित्येव मेव च
र्वं ह्रस्वं खर्वं नीलं खर्वं शङ्खं शङ्खपद्मौ समुद्राः। अन्त्यमध्यं परार्द्धं च दशवृद्धा यथाक्रममिति। परार्द्धलक्षणं च सं
ख्याव्यक्तं तदा व्याप्यसंख्यात्वं स्वाभिन्नसंख्यामात्रेऽ। तेषां प्रत्येकं व्याप्यता। एकत्वत्वेन ह्रूपेणैकत्वव्याप्यत्वाद् सं
भववारणाय व्यक्तिपदं स्वस्याविस्वव्याप्यत्वाद्वसंभव इति। अन्तेऽपदं स्वाभिन्नार्थकं। आकाशादावतिव्याप्तेः
संख्येति सर्वासामेव संख्यानां समानाधिकरणाधिकव्यक्तिसंख्यानात्व्याप्यत्वात्। परार्द्धापेक्षयाऽधिक
व्यक्तिवृत्तिसंख्यां तदा भावात्। लक्षणसमन्वयः। एकत्वं लक्षयति नित्येति। अनित्यमात्रवृत्तिजातिशू राम
न्यसंख्यात्वमेकत्वमित्यर्थः। द्वित्वादिवारणाय शून्यान्तं। अत्र संभववारणाय मात्रेति। नित्यानित्यत्वयोरधि ३३
करणाद्यवृत्त्या माह। नित्यगतमित्यादिना। अत्र नित्यैकत्वस्य लक्षणं तदसमाहत्याश्रयेति कारणेकार्थेप्र

ण्यासत्त्यैकत्वासमवायिकारणकत्वमित्यर्थः कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्यैकत्वासमवायिकारणकद्वित्वघटितव्या
प्तिर्नारणपकारणे केन्यादि॰ नादृशपरमाणुद्वित्वासमवायिकारणं द्व्यणुकपरिमाणकारणपैकत्वेति ।ए
तेन स्वत्वघटितत्वाच्चानुगमः ॥ द्वित्वं लक्षयति द्वित्वेति आनित्यमेवेत्येवकारो ऽवधारणायसंख्यापदं
त्रित्वचतुष्ट्वादिग्रहणाय त्रित्वेत्यादि ॥ स्त्रनेकत्वसंख्यात्वलक्षणं तु व्यासज्यवृत्तिसंख्यात्वं संयोगादिवा
रणाय संख्येति ॥ एकत्वग्रहणं पदत्वं सेन त्वैवैकधर्मार्पकस्य व्यासज्यवृत्तित्वं पर्याप्तिश्च स्वस्वरूपं संबन्धवि
शेषः ॥ सत्त्वविद्वित्समवायेऽत्र कोऽनद्वादिति प्रतीतेः ॥ द्वित्वोत्पत्तिं लिखति विनाशप्रकारं दर्शयति तत्रेत्यादिना त
त्र द्वित्वं च जन्म नेष्टं तत्रैते तेनान्वयः ॥ इदमेकमिदमेकमिति समूहालम्बनात्मकैकत्वविषयिणी एकैवापेक्षाबुद्धिः ॥ बुद्धे
र्नाशात् द्वित्वनाशः बुद्धिस्थितिकाले प्रथमक्षणे नाशो द्वित्वानुत्पत्तिप्रसंगात् नासमवायिनाशनात् प्रत्यासत्ति का
लं समवायि॰ नमित्याद्यसमवायिकारणसंभावनानुत्पन्नहेत्वपेक्षाबुद्धिविषयतया संख्याव्यवहारो नो नाइ
ति भावः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशादित्यत्र च नाशविरोधिगुणान्तरयोगे गुणनाशकारणयोरभावात्त्रिभिर्नाश

न·भा·
३४ ३५

सैव द्वित्वादिनाशकत्वं कल्प्यते । अत्र चायमनुद्देर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वेपि । अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं
कल्प्यते । तथाहि । आद्यापेक्षाबुद्ध्युत्पत्तिः द्वितीयक्षणे द्वित्वोत्पत्तिः । तृतीयक्षणे विशिष्टबुद्धिकारणीभूतवि
शेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वनिर्विकल्पकं तदेव निर्विकल्पकं चतुर्थक्षणे द्वित्वत्वविशिष्टबुद्धिं जनयति । अपेक्षाबुद्धिना
शं च जनयति । ततः पंचमक्षणे द्वौ घटाविति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिः अपेक्षाबुद्धिनाशाद्द्वित्वनाशश्चेति । प्रक्रियास्व
त्र च यद्यपेक्षाबुद्धिर्द्विक्षणमात्रावस्थायिनी स्यात्तदा तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाद्द्वित्वनिर्विकल्पकयोरुत्पत्तौ चतुर्थ
क्षणे द्वित्वनाशे विषयाभावात् द्वित्वसविकल्पकविषयतो न स्यात् । फलबलात् निर्विकल्पकस्यैवापेक्षाबुद्धिना
शकत्वं कल्प्यत इति अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं सर्वसिद्धे चेश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुद्वित्वादेरदृष्टा
नाशादेव नाशः । तद्बुद्धेर्नित्यत्वात् । न चैतत्र द्वित्वे मानाभावः द्व्यणुकपरिमाणोत्पादकत्वेनावश्यकत्वात् । परमा
णुपरिमाणस्याजनकत्वात् । अत एव संख्याविशेषाच्चेतनाध्वंसाधकप्रमाणादर्शनावसरे आत्रचेयैः कं के । के एम
विन्नुसर्वत्रैवत्वाद्घटादिदृष्टविशेषनाशादेव द्वित्वादिनाशोक्तत्वमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनये ३५

त्तिवद्दीर्घत्वमपि केचिन्मन्यन्ते विनाशश्चाश्रयविनाशात्त्रित्वसंख्यारब्धानि द्व्यणुकानि एवमिति उभयानि दिह्यणुत्वह्रस्वत्वयोर्विनाशो
विरोधः। परिमाणं लक्षयति। परिमाणमिति। अत्र विभुत्वं चैवं व्यवहारपदं अन्यलक्षणं। असाधारणं कारणं च विविधव्यवह-
रणे कोऽध्याः तेनायं ह्रस्वा दीर्घमिह हि नित्यानित्यादिकं विभिन्नाविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं नत्वो ह्राः हस्तादावेति व्याप्ति-
रापहृसंतं। यथाग्निते। ज्ञानानामेकैकोपादाने असमवायाप्तिः। समवायोपादाने असंभव इति एतत्किं विविहिंसाहिगु-
णत्वादिव्याप्यायागुणत्वेति। परममहत्परिमाणोऽपि नाह्रस्वपरिमाणत्वमत्यन्तनाव्याप्तिः। अपरममहत्परिमाणं श्ववादि
ज्ञानविषयवान्तिराना। अणुत्वमपि तथा। तद्योनामैहत्ताह। तद्वेति- अपरापरादिपदं धर्मपरं। अणुत्वमहत्वदीर्घत्वह्रस्व-
त्वभेदादित्यर्थः। अणुत्वत्वादयः परिमाणत्वव्याप्यजातिभेदाः। जन्यपरिमाणानामुत्पत्तिप्रकारं दर्शयति। तच्चेत्यादिना
संख्येति। द्विवाणादयं त्रिनाप्येते योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। संख्यायोनि परिमाणयोनि प्रचययोनि चेत्यर्थः।
संख्यायोनि परिमाणमुदाहरति तच्चेति। ईश्वरेति ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यत्वं द्वित्वं तज्जनितत्वादित्यर्थः। पुंक्ति अस्मदादि
दर्शिता योनिशब्दस्य कारणपरत्वं दर्शयति। संख्येति। संख्याकारणकत्वेनैव हुष्टोहितः। एवं परिमाणयोन्यादिकमपि। सं

त॰ भो
३५
35

ख्यायोनीति परिमाणं तन्मात्रवृत्तिरहितेति। त्र्यणुकेति। स्वेति। स्वं त्र्यणुकपरिमाणं तस्याश्रयस्त्र्यणुकः तस्य समवायि-
कारणं द्व्यणुकत्रयं तद्वृत्तिद्वित्वसंख्यायोनीति कारणगतसंख्यायोनीत्यर्थः। त्र्यणुकमहत्त्वमिति द्व्यणुकनिष्ठबहु-
त्वसंख्याया एव तत्समवायिकारणत्वात्। द्व्यणुकपरिमाणं परिग्रहः। स्वनिष्ठेति। स्वतन्तुत्वं तस्याजनकत्वादिति भावः। प-
रिमाणयोनीति परिमाणप्रभवहेतोः। तन्तुत्वेति। स्वाद्युपादानघटादिपरिमाणपरिग्रहः। स्वनिष्ठेति। स्वतन्तुत्वं स्वं तन्तु-
रणुकादिपरिमाणं तस्याश्रयस्तन्तुरणुकं तस्य समवायिकारणं त्र्यणुकं तद्गतपरिमाणजन्यमित्यर्थः। तूलपिण्डपरि-
माणं चेति स्वेति परिमाणं चेति स्वेति परिमाणं तस्याश्रयस्तूलपिण्डः तूलरूपस्तस्य समवायिकारणभूता नानावयवा
नामेशान्तोशप्रशिथिलःसंयोगःप्रचयइत्यर्थः। शिथिलसंयोगत्वं नाम जातिविशेषः तज्जन्यमिति तस्माज्जन्यमि-
त्यर्थः। नित्यं परिमाणं द्विविधं परिमाणमिति अणुपरिमाणं परमाणुमनसोर्विग्रहः। परममहत्परिमाणमस्याश्रयं तज्ज्ञानं
मित्यर्थः। नित्यं परिमाणं द्विविधं परिमाणमिति अणुपरिमाणं परमाणुमनसोर्विग्रहः। परममहत्परिमाणं द्विविधमिति आ-
दिमाकाशादीनि आदिपदात्कालदिगात्मपरिग्रहः॥ निमित्तमेवेति तेव कारणेभिन्नक्रमे परमाणुपरिमाणं परममहत्परिमा

राम
३५

णां चेति द्वयमेव निमित्तमित्यर्थः । तेन त्रुटौ वर्तित्वांशेऽपीति त्र्यसरेणुमहत्त्वस्यापि निमित्तमिति मतमवच्छेदः । पृथक्त्वं लक्षय-
ति पृथक्त्वमिति । पूर्वोक्तकारणात् उपदानापृथगिति त्याहि ज्ञानविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमिति पूर्ववद्बोध्यं
पुनरपि द्वैविध्यमाह । प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिरिति लक्षणान्तु पूर्वमेव व्याख्यातं । घटासमवायिकारणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजा-
तिमत्त्वं संयोगत्वमित्याहुरित्यपि लक्षणान्तरमाह । शाश्रय इति व्यासज्यवृत्तिरित्यर्थः । समवायेनानेकवृत्ति-
त्वेऽपि पर्याप्त्या व्यासज्यवृत्तित्वं एवं संबन्धिनोभयाश्रितत्वमेवानेकाश्रितत्वं संयोगस्येत्यर्थः । इदं च पयविद्वित्वादिसंख्याया अपि सिद्धि-
न थापि व्यासज्यमात्रवृत्तिर्विभागवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यं । संयोगादिकारणापमात्रयेद्रूपत्वादिकारणा-
पवृत्तेर्विभागत्वकारणापविभागत्वाहि । द्वित्वत्वादिकारणापवृत्तिगुणत्वेति । लक्षणान्तरमाह । व्याख्येति । जन्यइत्यवृत्तित्वे सति
स्वनाश्याविकारणाभावप्रतियोगितावभागत्वं च गुणत्वमित्यर्थः । शब्दस्तु आदि । कारणापसमवेतो हृयादिकारणापस्वेन्या-
दिविभागकारणापविभागते घटादिकारणापगुणायहं खण्डतारमेदानाह । [illegible] उभयजेति । क्रियाः भावेन समवेतत्वेस-
ति क्रियावत्समवेतसंयोगत्वं अन्यतरकर्मजसंयोगत्वं उभयकर्मजेत्यत्रापि अस्मिन्कारणायसमवेतं संयोगकारणायक्रियेत्ता

न.भा.
३६
36

दिनाद्देशविभागकारणत्वसंयोगत्वजनकक्रियायावत्वद्रव्यसमवेतत्वेन संयोगत्वमुभयकर्मजसंयोगत्वं। कंपनशालीवृक्षेति प
नक्रियाभाजनमेषः नित्यानित्यकारणयोर्जनकेत्यादि। कर्मजन्यसंयोगत्वं संयोगजसंयोगत्वं। एवं हृद्ये गौ वृक्षे। विधा। अन्यथा
कर्मसंयोगजत्वस्य नाशकत्वेऽपि जातिद्वयवत्वान्न द्वैविध्यमेवास्तु। तदुभयकर्मजत्वस्य लौकिकर्मत्वे नैव कारणतात् उभय
त्वादिकं तु न कार्यनिष्ठावैजात्यनियामकं। किं त्वर्थसमाजः। अन्यथोभयहेतुजन्यघटादावपि वैजात्यापत्तेः। कारण
कारणेति। अत्र कारणसंयोगजसंयोगात्पूर्वानुमै(?)कवक्तुः समवायिकारणं अकारणं न घटादेरेव कारणाभि
न्नतयोः संयोगात्कार्यस्य पूर्वोक्तस्यान्यथाक्रियेह एतस्य कपालस्य च पूर्वोक्तसमवायिकारणीयकार्याभिन्नस्य पूर्वोक्तकाकारणहस्त
स्य संयोग इत्यर्थः। हस्तेति। हस्तः कार्यस्य समवायिकारणं न हि कारणं तयोः संयोगेन जनितः कायस्य हस्तकार्यस्य त
रोर्हस्तकार्यस्य च संयोगोपयोगित्यर्थः। संयोगनाशकत्वसमानाधिकरणविभागादीव। घटनहि विभागस्तेऽपि घटाप
टसंयोगनाशात्। स्वेनादिकं किं तु उत्पन्ननाशात् संयोगनाशः। यथा कपालनाशात्कपालद्वयसंयोगनाशात् अत्र
चनित्यद्रव्ययोः जः संयोग इति मीमांसकाः। तन्न नित्ययोः परमाणवाकाशादिकयोरन्यतरकर्मज एव संयोगः। परम

राम
३६

णुकर्मजत्वात्तथा च मागुरुत्वयोरुभयकर्मजोऽविनिगमकाभावात्मात्रविभुत्वं वेत्तयोः संयोगो मानाभावात् । न चाकाशं का
लादिनां संयुज्यते द्वित्वात्ताद्वशरीरवद्वित्यनुमानमेव मानं । न चायं संयोगः कर्मजः । निष्क्रियमात्रवृत्तित्वात् । नापि संयोगजः
निरवयवमात्रवृत्तित्वात् । तथा च यत्र सर्वधर्मतावत्वात् द्रव्यत्वसदन्तिकाच्चाकाशं कालादिनाम न संयुज्यते निष्क्रिय
त्वे सति निरवयवत्वात् तादृग्दात्मादिवदिति नेतन्नसन्त्विति संज्ञानानारम्भकावयवविभागानारम्भकसंयोगजसंयोगव
ति निष्क्रिये घटादौ तदारम्भकावयवविशेषण्या । अत्र संयोगनाशकेन हेतुना अजविभागस्यापि साधने विरोधात् नाहित्व दे
वनहानीतन्संयुक्तं तद्विभक्तं वेति संभवति । तस्माद्द्रव्यत्वादिहेतुरप्रयोजको वेद्यः । विभागलक्षणमतिविभागभाग
इत्यादिना अत्र नेनेदं विभक्तमिति प्रतीतिविषयसंनिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं तत्वमित्यर्थः । लक्षणान्तरमाह संयो
गेति । नोसंयुक्तस्य विभागहेतुत्वे संयोगनाशकत्वे सति संयोगाजन्यत्वं लक्षणमिति भावः । संयोगजसंयोगजसंयो
गादावव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं । न च एवमपि संयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिः
तथापि तत्संयोगनाशकत्वे तत्संयोगाजन्यत्वं विवक्षितं । संयोगजसंयोगात्तु स्वस्य नाशकोऽन्यसंयोगजे जन्यश्चेति न

दोषः। अयुतसंयुक्तयोः कालाकाशयोर्विभक्तप्रतीतिः संयोगाभावविषयकात्संयुक्तत्वाभावेन विभागाभावान्न द्व्याश्रय इति संयो
गप्रकारकफलस्य तु विभागाभावादस्तिपदस्थाने संयोगाभावादस्तिपदप्रक्षेपे गौरवमत्र न केवलस्य तु गोस्तु प्रयोजनं चेद्ध्येयं। ए
वमन्यतरकर्मजविभागादिलक्षणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या संयोगपदस्थाने विभागपदं देयमिति ध्येयं। अत्र संयोगाभा
वत्त्वमन्यतरकर्मद्वजविभागो न गुणत्वं तदसिद्धैकतत्त्वाद्रूपादेरपि संयोगाभावेन रूपादेरपि ने विभक्तमिति प्रतीत्यापत्तेः
।संयोगनाशाय एव विभागः स च प्रतियोगिदेशनियत इति न तथा प्रतीतिरिति चेन्न। घटनाशात् घटपटसंयोगनाशे घटे
न पटो विभक्त इति प्रतीत्यापत्तेः। घटपटयोः संयोगनाशे तयोः पुनः संयोगदशायामपि घटः पटेन विभक्त इति प्रतीति
स्यात्। संयोगनाशस्य सत्त्वात्। न च तत्र पूर्वं तत्संयोगविभक्तप्रतीतिविषयत्वात्संयोगाभावो वा विभागः विभागाभावो वा सं
योग इति विनिगमकाभावेन द्वयोरपि भावरूपत्वमस्त्विति चेद्ध्येयं। उत्तरदेशसंयोगाद्विभागनाशः। क्वचिदाश्रयनाशा
च्चेति दिक्। परत्वापरत्वे लक्षयति परिलेखाद्विना। अत्र परत्वापरत्वयोः परस्परसापेक्षत्वात्। लाघवाच्च गुण राम

द्वयमेकग्रन्थेनैव निरूपितवान्। अत्रापि पूर्ववद्व्यवहारासाधारणकारणत्वविषयतया बोध्यं। तेनायमेत ३७

स्मान्नास्ति इति प्रतीतिविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं परत्वं। एवं दैशिकाऽपरत्वस्यापि लक्षणं बोध्यं। ननु योरगंतरमेद

ना है। इति निर्दिष्टसंयोगासमवायिकारणकपरत्वं दिक्कृतपरत्वं। एवं दैशिकापरत्वेपि दिक्कपालसंयोगज म

दिकृदसंयोगे ऽतिव्याप्तिवारणाय परत्वपदं। कालसंयोगासमवायिकारणपरत्वं कालिकपरत्वं। एवं कालिका

ऽपरत्वस्यापि लक्षणं बोध्यं। दिक्कृताऽपरत्वोत्पत्तिं दर्शयति। एकस्मादिति। इदं बहुयोगानो मथुरापेसकासन्निकृष्टा

याः काश्याः अपरत्वादिति। दिगायात प्रयागान्मथुरापश्चिमायां दिशि काशी प्राच्यामिति। इदमेतदपरत्वाद्युत्

पत्तिः। तथा वैकस्मिं दिग्वृत्तिपिंडयोरेकपरत्वापरत्वासमवायिकारणत्वं। यद्वा पिंडयोर्वा समवायित्वं यदिक्संयोगः परत्वा

समवायिकारणं। तद्दिक्संयोगस्य परत्वासमवायिकारणमिति गावां। पिंडयोरिति समवायिकारणप्रदर्शनं। इद

मस्मादिति सन्निकृष्टत्वबुद्धेर्निमित्तनाऽप्रदर्शनं। अनुग्राहकत्वेनेति। सहकारित्वेनेत्यर्थः। दिक्पिंडेत्यसमवायिकारणप्र

दर्शनं। संयोगेनेति जन्यतद्धर्मनेनान्वयः। सन्निकृष्ट इति। एतेनैतदुक्तं भवति निकेवलसान्निकृष्टत्वबुद्धिनिमित्तं अ

नि २ पि तु सन्निकृष्टत्वाविपिंडस्यपेक्षाबुद्धेरपरत्वोत्पत्तिः प्रतीतिविनैत्तिनविप्रकृष्टे सन्निकृष्टत्वभासाच्चापरत्वोत्पत्तिरि

ते·भा·
३८
ले५

नित्यत्वमप्येषितिह्यकत्वपरत्वेभानिहृश्यपतिविप्रकृष्टइति। विप्रकृष्टत्वं च बुद्धिविप्रकृष्टत्वमेव परत्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमि
तिविशेषः। सममवायममवायिकारणोत्तुसमानइतिभावः। सन्निकृष्टत्वमपि ग्राह्यसन्निकृष्टत्वमिति। सन्निकृष्टपिं
डेति बहुत्वसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमित्यत्राबेति। इत्थमिति इदं सन्निकृष्टमित्यादि ग्रन्थानुसारेऽर्थः। हाराराऽप्रयेक्षयेति
इदमुपेक्षणीयं परत्वापरत्वाबाधावेक्षेयेनापेक्षोऽर्थेह्यः। तेन वाराणस्याः मथुरातः काशीक्षेत्रं परं। प्रयागक्षेत्रमपरमिति
परत्वापरत्वबोधानुपपन्नः। सन्निकृष्टत्वादिविषयमानसबोधसत्त्वान् अन्यथा नच्छोऽरापेक्षया काश्याश्च
सन्निकृष्टत्वादिसंगतेः। तथा च मथुरातः प्रयागक्षेत्रं काश्यपेक्षया अल्पतरसंयुक्तसंयोगवदित्यादिरीत्या नमपरत्व
निमित्तमूहनीयं। एवं बहुतरसंयुक्तसंयोगवदित्यादिरीत्या परत्वोत्पत्तिनिमित्तं। अत्र केचित् संयुक्तसंयोगा
ल्पत्वमेव सान्निध्यमस्पष्टत्वं प्रमाणसन्नत्वमपरत्वं चेति व्यवच्छिन्नो। एवं च बहुत्वमेव विप्रकृष्टत्वं दूरत्वं परत्वं चेति न त
दतिरिक्तपरत्वापरत्वाख्यगुणयोर्मानमस्तीति। तन्न। अपथा मथुरोपस्थितस्य प्रयागापेक्षया संयुक्तसंयोगाल्पत्वाभा
वे काल्काशीक्षेत्रं परमिति धीर्जनमनोऽन्तथा हमपि काश्याः परेति धीः स्यात् संयोगबाहुल्यस्योभयत्रापि समान

त्वान्तस्माद्विषयतासंबंधेनायमेतस्माद्विप्रकृष्ट इत्यादि धीर्यत्रवर्त्तते तत्रैव परलोकमनुसंधत्ते इत्यात्मनि सत्तापि स्वीका
र्येति यथा प्रयागात्काशीमथुरयोर्विप्र दिक्स्थितयोः संगान्नामल्पत्वेनूहत्वत्वेपि न परापरव्यवहार इत्यपि द्रष्टव्यं
। एवं कालकृतस्थलेपि पुत्रत्वकृद्द्वयोरपरापरव्यवहारकारणाले सभायां पुत्रस्थविराहुस्मेपि यस्मिन्नाद्दशा
ये सयावुद्धिविषयता यस्य तत्रैव तस्यपरत्वादिकोध इति नियमानुपपत्तेः । स्थलं बहुना । कालकृतापरत्वोत्पत्तिं
दर्शयति :: प्रतियत्नेति । दिक्कृतपरत्वादिवत्कालकृतेनेति यत इत्यवृत्तित्वनापेक्षितमिति भावः । नत्वनियतदि
ग्वृत्तित्वमपेक्षितं । एकदा वस्थितयोः वृद्धयुवयोरपि परापरव्यवहारात् तथा युवेति । युवत्वस्थविरत्वे हा वस्था
विशेषौ वलितादिमत्वादिविशेषवत्त्वं स्थाविरत्वं गोत्वादि जन्यतावच्छेदक विशेषवद्दिशस्मत्सु
हिमत्वे सतीति एतद्विपरीतत्वं युवत्वं तेषा कालवारणाय समं तं स्वल्पतरेति स्वल्पतरतपनेपरिस्पंदान्तरितजन्मे
त्यर्थः एतेनैव चायं युवेति द्रव्यस्थाविशेषसत्त्वं विवक्षितं स्वल्पतरतपनक्रियान्तरापेक्षया ज्यायस्त्वं बोधानुपपत्तेः
एवमग्रेपि कालान्तरसंबंधौ नास्मच्चापि कालेनाल्पाविनेयून्यापरत्वं जन्यतावच्छेदकमल्पपत्नबहुत्वयोर्द्द्वयोरयमपरतया

नद्रुहकांतरापेक्षायां त्वदृष्टिनिबाधानुपपत्तेः एवमग्रेऽपि विकालयितुं संयोगनाशसमकार्यकारणे नाशाद्विनेयूसत्व
रत्वेजसतइत्यत्रैतनेनान्वयः कालिकपरत्वोमात्रिंदृशीपति स्वयामिति अत्र च परत्वापरत्वयोर्विनाशकारणमेव प्र
धोकोध्यं तद्दुष्कंमचार्यैः अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् एथक्त्व एथक्त्वद्वाभ्यां द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाशः सम्प्रधान
यो अपेक्षाबुद्धिनाशात्परत्वादिनाशइत्येकः प्रकारः संयोगनाशादिति द्वितीयः संयोगनाशश्च त्रिविधः परत्वा
धारभूताधउत्पन्नाहिकसंयोगनाशात्परत्वनाशः एवं तद्रूपेस्वपापरत्वोत्पत्त्याश्रयस्यानाहिकसंयोगनाशाद्विपरत्वना
शः तत्याश्रयधिभूतस्यादृष्टाहेः तद्देशसंयोगनाशाद्विपरत्वनाशइति त्रिधा संयोगनाशः एवं परत्वाश्रयीभूतद्र
व्यनाशाद्विपरत्वनाशइति तृतीयः अपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशाभ्यां द्वाभ्यामिति चतुर्थः संयोगनाशद्रव्यनाशा
भ्यामिति पंचमः अपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशाभ्यामिति षष्ठः द्वाभ्यां चेति चकारार्थः तृतीयस्यापि नाशद्वयस्य समु
च्चयः अपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशद्रव्यनाशेभ्य इति सप्तमः प्रत्येकं नाशकत्वान्मिलितानां च्छलेसर्वेषामेव हे
तुत्वात् एवं च संयोगस्याधिकहेतुविध्येन सहपरत्वादिनाशकानां नवविधत्वं बोध्यं गुरुत्वं लक्षयति गुरुत्वमि

तिपतनेनेति कपालसंयोगाद्भवतीत्याप्तेः पतनपदं यद्यपि अधःसंयोगानुकूलक्रियापरमेव पतनत्वं। तादृशी च
क्रियागुरुत्वाभाववति नेत्यव्याप्तिवर्तते। शिरःस्थितस्य पक्षिशरीरगाः पतन्तीति प्रयोगाद्वैवस्तुः पतितत्वमित्यादिव्यवहारान्तरात्। न
ह्याचेतेजः पतनासमवायिकारणं। अस्त्येवं हि तत्संयोगाद्भवतीत्याप्तेः। तथापि गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिमत्वा
भ्युपगमादित्युक्तिपतनत्वविनाशितेः। अत्राहुः नायादिपतनानां च तत्कालीनवेगासमवायिकारणत्वामावेनाद्गतिर्व्याप्ति
गुरुत्वासमवायिकारणकत्वेन पतनविशेषणतायामिति कश्चित्तावत्कर्मत्वकर्मत्वव्याप्यतादिपतनेऽपि गुरुत्वस्यैवासमवायिकारण
त्वान्नेजोऽस्ति तिलहस्तापतनवत्त्वागच्छिन्ने प्रतिलाघवेन तस्यैव हेतुत्वात् तान्तु वेगस्यापि गोत्वाद्यप्रमाणाभावात् स्यादृष्टादि
कर्मस्थले तु आद्ये तु कर्मासमवायिकारणस्य नोदनस्य चाभिघातस्य गुरुत्वसंयोगस्य नष्टत्वात्। आत्मकर्मजन्यवेगस्य क
र्मान्तरासमवायिकारणत्वं स्वीक्रियते। न हि कर्मानोदनाद्याभिघातोः कर्म तत्कालीनस्यैव वेगाद्वा तयोः संस्कारं कर्मेति। वेगस्य
जन्यतावच्छेदकं च कर्मनिष्ठं वेगजातिं द्वितीयादिपतने विनिगमकाविरहत्वेनमयोर्हेतुत्वे जातिसांकर्यं आद्यपतने गुरु
त्वादिजन्यतावच्छेदककर्माजातेः रिष्टादिकर्मीत्वेन वेगजन्यतावच्छेदिकाया जातेः सत्वान्तराकत्वाद् द्वितीयपतनादेः सं

त॰ भा॰
५०
50

कार्यत्वात्। तस्मात्स्ववेगस्य पतनासमवायिकारणत्वमिति यथाऽऽह। तमेव लक्षणं समवायीति सुधियो मिश्रालोचनीयं क
चिन्मूलपुस्तके आद्यपतनेति पाठे आद्यपदोः पृथिवीजलयोः पतननिमित्तत्वार्थः। तेन तेजःपतनानिरासः। पतनासमवायिका
रणं द्रवत्वमाह स्यन्दनासमवायीति पतनासमवायिकारणं वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। तेन धर्माप्यपाति स
स्रोतस्त्वविनष्टस्य यदा हेतुगुरुत्वेनाव्याप्तिः। लक्षणान्तरमाह। पृथिवीति। पृथिवीवृत्तित्वे सति जलवृत्तितेजोवृत्ति
रसावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः। स्नेहस्येति। व्याप्तिवारणाय पृथिवीमात्रेति। धवारणाय जलेत्यादि। रूपत्वादिवारणाय तेज
इत्यादि। रसत्ववारणाय रसेति। पदार्थेन्द्रियग्राह्यत्वेन तर्यपृथिवीवृत्तिवृत्तिप्रत्यक्षवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्व
मित्येके। पृथिवीपदस्थाने जलपदप्रक्षेपेणाद्वितीयं स्वरूपादिवारणाय रूपत्वादिवारणाय अन्यत्वेत्यादि। स्थितिस्था
पकत्ववारणाय सांसिद्धिकेति पूर्वनिरुक्तार्थमिति स्थापकस्यादिः तादृशपतनात्स्वतः गुरुत्वाधर्माधर्मभावेनाऽनादि
यादृति भावनावेगाचिस्थिति स्थापकादियावद्धाइत्याशङ्क्य गुरुत्वस्य पतनासमवायिकारणत्वं नापसिद्धान्तमिति एम
दर्शयति। पक्षाग्निरिति। वैशेषिकसूत्रे कणेनेति शेषः। गुरुत्वे सत्यपि पतनाभावदर्शनादन्वयव्यभिचारवारणाय प्रति ५०

वंधकाभावान्नं सहकारित्वं दृष्टं पतनसंयोगे कारित्वात्। ध्वजगुरुत्वमपि नालादिफलानां वृन्तसंयोगस्य पतनप्रतिबंध
कत्वात् फलादेः शाखायां तद्भावे सति पतनं एव गुरुत्वं कांडादीनां पतनप्रतिबंधकस्य वेगस्याभावे सति तेनां तथा गुरु
त्वमपि पक्षिशरीरादीनां प्रयत्नसत्वेन पतनानां तद्भाव वेगश्चायोपतनमिति त्रितयोणादीनां सुनेन पतनं सामग्र्यापि कार
णाकां कमलात्कंटकादिकमेवहित्वानुमानेनेनारकधाद्गुरुत्वं सिद्धनातिप्रमाणानुकंनवारसच्चेवपतनं हेतुताल्काकिमती
द्रियगुरुत्वकल्पनेति गच्छं। किंजातीयास्यावयवाः। छत्रस्यनीरसस्य हरीतक्यादेः रत्नादेश्च पतनाभावसंभवात्तमाधु
र्यादिरसप्रकर्षे। पक्षोद्धाराद्यानां या धारणा यप ह्वयापतनापकर्षदर्शनात्। कारणानां तो त्कर्षापकर्षयोरेव कार्येण तयोरुत्
योः प्रयोजकत्वान्न च तन एक न महत्त्वपरीमाणविशेषस्यापि पतने हेतुत्वं तूलकादेर्महत्वप्रकर्षेपि स्वल्पकृष्णमहत्त्वशालिम
रूपस्य गुरुत्ववर्त्तीधूये ह यापतनापकर्षदर्शनात्॥ नन्वेवं सति लघुत्वमपि गुणांतरमस्तु गुरुत्वाभावस्य लघुत्वाभावस्यैव गुरु
त्वलघुत्वमिति चेत् किंचास्यातानस्माद्विनिगमनाविरहे तस्य गुरुत्वं दुःखैवत्संयोगविभागवज्ज गुरुत्वलघुत्वं च गुणद्वयमेवास्त्विति चे
न्नापतनेनोस्पत्स्यत्वानुपपत्त्या तत्कारणतया गुरुत्वकल्पनमावश्यकं न तद्भावादेव पतनाभावोपपत्तौ लघुत्वाख्यस्य गुणां

५१

त्वस्येवानाभावात् न च घटस्य लाघवात् द्रवत्वेनोपपत्तिः । लघुत्वाभावायपेक्षणात् द्रवत्वजातेः । लाघवेन कारणतावच्छेदक
त्वात् । लाघवात् गुणकल्पनायाः कल्पनात् द्रवत्वं लक्षयति स्यन्दनेति । स्यन्दनं जलादीनामुच्चदेशान्नीचदेशसंयोगजनन
कक्रियाविशेषः । स्यन्दनासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः । तेनाजानिततत्स्यन्दने तु त्याच्चिन घृता
दिद्रवत्ववृत्तित्वेनाव्याप्तिः । लक्षणान्तरमाह पृथ्वीतेजस्त्विति पृथिव्यादित्रयवृत्तिवृत्ति वायुसमवृत्तिरूपवृत्तिजातिम
त्त्वमित्यर्थः । रूपप्रकारेणोक्तौ नापदयार्थानिहतेनीयाना दृशजातिरूपद्रवत्वत्वात् । तद्द्रवत्वं द्विविधं नैमित्तिकं सां
सिद्धिकं च निमित्तेन अग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वं नैमित्तिकं । तेन यावज्जलद्रवत्वं नैमित्तिकद्रवत्वभिन्नत्वे लक्षणं । तद्भिन्नद्रव
त्वं सांसिद्धिकद्रवत्वं । नैमित्तिकद्रवत्वस्याग्निसंयोगजन्यत्वलक्षणं कथं पृथ्वीतेजसोरिति । पृथ्वीतेजोऽन्यतरवृत्तिद्रवत्वत्वव्या
प्यमर्थः । कस्यापि द्रवत्वस्योदाहरणं सुवर्णादौ तत्र यथासंख्येनान्वयः । अग्निसंयोगेनेत्यनेन नैमित्तिकपदस्य यौगिकता दर्शि
ता न तु पाकजेत्यादिमनुक्तलक्षणांशं च यति नैसर्गिकं लक्षयितुमाह । जलत्विति । जलवृत्तिद्रवत्वं नैसर्गिकद्रवत्वमिति भा
वः । नैसर्गिकं स्वाभाविकं । न त्वागन्तुकहेतुना कार्यजन्यमिति यावत् द्रवत्वमात्रमित्यर्थः । इदमेव सांसिद्धिकद्रवत्वमित्युच्यते । स्नेहम्

तेजसो ऽनलोत्सचोगकः कारणं द्व्यणुकनाशोनुक्षणविनेनः संयोगनाशः क्वचिदाश्रयनाशाच्च जलद्व्यणुकस्य तु परमाणुगुण
नस्य तु निमित्तं घणुकादिगतस्य तु कारणगुणक्रमेणोत्पत्तिः। आश्रयनाशादेव नाशः द्रवत्वं तु हेतुः घालवावं होर्द्र
येणग्नः स्वेनहति गेध्यंपत्रे हलेन पातिस्नेहःइति। स्नेहलं विकृणतां संग्रहः कलासे यहा स्वाहं योगजनकत्वमितिगाव
नासंग्रहः अच्चा अस्यकु धूल्यादिपिण्डीभावकाकृतिनिमित्तं पयोगासंयोगविशेषः। स च स्नेहद्रवसंयोगादेव नकेवलमितेनेनसंग्रहः। सा
धारणं पञ्चातिरिक्तिनो। लक्षणं नमाह जलेति। जले नासमवेतो वृत्तिर्जलसमवेतवृत्ति गुणत्वव्याप्यव्याप्यजाति
मत्त्वमित्यर्थः। रूपत्वादिवारणाय वृत्त्यन्तं। आत्मत्वादिवारणाय जलेत्यादि। जलरूपादिनिष्ठवैजात्य कारणगुणोत्पादि
यव्याप्त्यर्थं ते जलमात्रवृत्तिलस्य जलीयरूपाद्यवृत्तित्वात्फलं अच्छतत्वातं नरमाह। कारणेति। कारणस्य स्वाश्रयसमवा
यिकारणस्य को गुणः स्नेहः स्पर्शः तन्मूर्तिकः तेजसमवायस्यार्थः। नथाच स्वाश्रयसमवायिकारणगतसमवायिकारण
कपृथिवीपृथिवीदृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। तेन परमाणुत्वेहेनाव्याप्तिः। शब्दत्वादिवारणा
य वृत्त्यन्तं। रूपत्वादिवारणाय वृत्त्यन्तं। शुक्लभास्वरत्वादिवारणाय गुणत्वमात्मा। सामान्यं नरमाह। पाठतर ऽहवेति। पा

त॰भौ॰
५२
52

वेद्यं रूपसमानत्वकाद्विप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तशून्यमिति फलवत्ता। तन्न ह्याकाशसमवायमात्रकालानां ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणत्वादि
त्रिपरिमाणानां वृत्तिगुणत्वसामान्याव्याप्यजातिमत्त्वेन तत्त्वेन। हृदयलक्षणाय गुणायां घंटे इत्यतो गुणत्वादिकारणाय वाह्यगुणत्वात्॰प
रिमाणत्वं वा रणापन्नत्वात्। सो मत्वा क इच्छत्व वा रणाय गुणत्वेनाहि गुणत्वादि इति का काशिनो लक्षणाय वेनो मंप
यत्र हि छोतनेन तत्समवेधाने। कारणगुणात्क पूर्वक लेवा वतद्यंभावि लेय आदि परिमाणपरिणाहः ननु नि
ह्रपणाक्रमात ।इवलक्षण लक्षणाक जनतासत्त्वविधे ओत्रिसे योगनाशनाशयः तया वोमयत्र हि छोतनत्वादि सं भ
वान्।अत्र एव लीलावती कारमतेन मत्वीभूत घटादौ गहत्वादि दर्शनात् गुणलक्षणाविपाक जन्यत्वं तन्मतेन नाद त्वैवेद मुतहहेणां
नेन्मतेनुपरिमाणाभेव इच्छोतेइति वोध्यं शब्दलक्षणमाह शब्द इति श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्द इत्यर्थः। गुणपदं इत्वा घ
ति व्याप्तिवारणाय लक्षणान्तरमाह। आकाशेति। आकाशविशेषगुणत्वमित्यर्थः। हृपादावति व्याप्तिवारणाय आकाशे
ति। आकाशसंख्यादावति व्याप्तिवारणाय विशेषपदं। मेर्घ्यवच्छि आकाशो न च शब्दस्य कर्णशष्कुलीविवरावच्छि आ
काशासमवेतत्वेन कथं आकाशमात्रसमवेतत्वसमावेतस्येव श्रोत्रग्राह्यत्वात् अत्र नयोगिनमसंगात इन्नाभिप्रायेणाशंक

राम
५२

नैमित्तिक इत्यस्य शब्द इत्यर्थः । संयोग इत्यग्रहः । श्रवणविषयीकारणोपित्यर्थः । संनिकृष्टत्वाभावादिति विशेषः । तथैवोप
पादयति । श्रोत्रसमवेतत्वं वा । स शब्दो यत्तेन तु भेर्याद्यवच्छेदेनोत्पन्न इति प्राप्ति पादयिष्यन् समाधत्ते । सत्यमित्यादिना ।
वीचीति । एकदिशि एव शब्दः श्रोत्रगुणत्वाच्छ्रोत्रं प्रति तां यथोक्तं तरंगात् प्रत्युत्पन्नतां गच्छति ग्रोवान् । एवं कदम्बगोलकस्यापि दिशि
नानागणेषु परागवद्वहति तच्छब्दप्रसरणात् । वीचीतरंगन्यायार्थः । कदम्बेति । परस्पर्वदिक्षु शब्दोत्पत्तिरित्यर्थः । कदम्बगो
लकमध्यान्तर्वर्तिन अन्तर्गतानि निःसरन्ति तथा सर्वदिग्गमनेन शब्दनुत्पत्ति इति कदम्बगोलकन्यायार्थः ।
न शब्दो यत्र न समवेतं हि किन्तु अवस्थायां संयोगः अवस्थाया वायुसंयोगादिना न तथा हि । शब्दो नभसो तावदाकाशसंयोगो निमि
त्तकारणं तस्य वा अवच्छेदकतासंबंधेन समानाधिकरणत्वमेव प्रमाणसिद्धिः । अवच्छेदेनाकाशे वायुसंयोगस्तदवच्छेदेनैव शब्दो न
तु दिशेनानादिके अभिमुखत्वमेव वायु प्रवहति न तु वीचीतरंगन्यायेन शब्दोत्पत्तिः । अत एव सन्निहितेनापि मया विज्ञायते न
वायुवेशाच्छब्दो न श्रूयत इति लोकानां व्यवहारः । यस्य वृत्ति । स्वावच्छिन्नाकाशप्रदेश अव्यवहितनभोभागावच्छेदकमित्यर्थः । स च
शब्द इत्यत्रापि सन्निहितमिति नुं सर्वतः संचारी वायुस्तदा सर्वदिक्षु शब्दोत्पत्तिः । कदम्बगोलकन्यायानुयायी घनगर्जि

त. भा. ५२ 43

त्तो हेतोः। एवं च वायुसंयोगवशाद्देशे हतो न्यानि नियमात्। वायुसंयोगानियमत्वेन नहि शामि पुनरेव वायुः क्रियानियामकं

नु श्रुद्देशे वहात्मसंयोगादिकमिनमादिस्मायमूहनीयं। स्वसन्निहितेनपिंति। तस्मात्त्वाकाशप्रदेशावगाहितेन श्रो भा

गावच्छेदकमित्यर्थः। एवं च शब्दस्य व्यापित्वं सन्निहितमविसर्पतः सं वायोर्वायुल्लहामर्थीदेहेतुशब्दो भवति। केऽदेशगोलक

न्यायानन्तरं यथा घनगर्जितो हेतोः। एवं च वायुसंयोगवशाद्देवमनुवर्तितो श्रावणेनो ग्रसमवायिकारणोऽहत्यनपाज्ञनयतीत्य

र्थः। अस्य सेतुपलक्षणं। श्रोत्रेजातः शब्दः श्रोत्रेणोवगृह्यते इति निविदधिगितं। तेन श्रोत्रसमवेतो नाम समशकादिशब्दस्यापि स्य

मध्यस्य वा श्रावणेऽपि न हानिः न लको नापिध्य मदुन्यो न्सर्गिकरान्नाभिप्रायेण। श्रोत्रमात्रसन्निकृष्टः। शब्दोऽन श्रावणाद्य ने

वतलां एवमत्रापि वेधोस्संयोगजशब्दे दर्शयित्वा विभागजं दर्शयति। एवं वंशेत्यादि निपाद्यमानेत्यादि दर्शमानो स्वावयवविभा

गानुकूलकर्मजनकनोदनाख्यसंयोगाश्रयावयविभागाद्यन्यर्थः। विभागज इति समिति समवायिविभागान्ननाजातः श

ब्द इत्यर्थः। किंविभागादेशे जात इत्याह श्रयोतद्विभागजन्य इति भावः। जनयति। प्रयोजकोभवतीत्यर्थः। आद्यशब्दस्य

श्रोत्रनिष्ठशब्दोत्पत्तौजनकत्वाभावात्कुलालपितादिवदन्यथासिद्धेः ननु भवदुक्तक्रमेणाशब्दजशब्द एवमर्थे

राम ५३

त्वञ्चावगतोऽनस्त्वात् तादृक्कथमनवच्छेदेऽपि शब्दोभयं दृष्टशब्दत्वमादिविलक्षणोऽप्रतीतिरिति ततः स्वाहादौ भेदे शब्दत्व इति भेदे शब्द-
त्वस्य सत्त्वादिभेदे अवच्छि आकाशसमवेतत्वेनत्वमर्थः तादृक्समवेतत्वादिविभेदप्रयोजकशब्दत्वसमर्थत्वसत्तु प्रमेयत्वेति त्वप्या-
त्रतएवविशेषदर्शिनामपि तत्त्वाप्रत्ययः। अत्रचभेदे संयोगादिप्रयोजकतावच्छेदकः। साक्षात्संयोगसाधारणभेदप्रयो-
जकशब्दत्ववृत्तिजातिविशेषः अनस्तु सिद्धः यदुपशान्तादि नादिनाद्यनामनुमानात् एवं शब्दविशेषश्चावगतो वैचोक्तरीत्या च-
नुमानमपि तेषां तथात्वस्यावकाशाभावात् लोकेनयादृशं मायाविनाद्यवहारेऽपि तत्तादृक्प्रयोजकतावच्छेदकजातिविशेषाधी-
नेग्रहाधीन इति तेषां शब्दविशेषेषु समवायिकारणानि भिन्नकारणानां विशेषं दर्शयति भेदे शब्दोऽनन्तानादित्वादिनाऽनु-
कमितिवैशेषिकमतं चकारौ हेतिशेषः। संयोगादिति तथा च संयोगादिजन्यतावच्छेदकजातिविशेषाएव शब्दत्वेऽन्यः
कर्यतावच्छेदिका इति नव्यमिवा इति भावः। तथा च समवायिकारणं सर्वेषामेकमेवेति दर्शयति। अत्राघातादिनामिति श-
ब्दस्योत्पत्तिप्रकारं दर्शयति नाशप्रकारं दर्शयति ध्वनेः शब्दस्मादिदृष्टानामाद्यस्यापि लिदर्शनीये प्रसंगात् ज्ञात्वा अनु-
माहरपि दिदृष्टानामाद्यस्यापि ले दर्शयति अत्रापि दृष्टानामाद्यस्यापि लामिति वक्तारः सूक्ष्मः पाठः। विभुविशेषगुणानामानं

त॰भा
४४
44

ततोऽस्य विशेषगुणनाशपतनाख्योऽकर्मेति द्वितीयक्षणे ततः शब्दाश्रयानां नाशनानां संभवान्तात्तृतीयक्षणे ततो गन्धशब्दस्य नाश
ता क्षणत्रयवृत्तित्वस्यैकस्याप्यसंभवान्नापि द्विवचनदुःखबुद्धिबुध्येष्वक्षणः पाकोद्भवपतनेन दाडयसमानिकालेष्वाद्यक्षणे
ला द्वयनन्तरनीयतद्वृत्तिमायाहि द्वितीयक्षणे तत्र प्राक्कालीनपूर्वस्य तस्य धानानि निबोधकत्वं तद्वाव पूर्वस्य नाशबोधकत्वं त्रिक्ष
णावस्थायित्वं संभवति । शब्दस्य तु न कस्यापि तृतीयक्षणावस्थायिता । तथाहि । प्रथमे क्षणे तु द्वितीयक्षणस्थं तु तेषेन
त्रिक्षणावस्थायित्वं पूर्वमनवगतिमाहितं एवं च आद्यक्षणविभागकाले स्वस्य च गतिनिकर्माद्वितीयक्षणेऽस्य पश्च संयोगना
शो वयाविनिविभागो नाशितश्चत्तृतीयक्षणे द्रव्यनाशः पूर्वसंयोगनाशश्च चतुर्थक्षणे द्रव्यविनाशात्कर्मविनाश इति
करादिवद्वित्विशेषकर्मविशेषयोः क्षणत्रयवृत्तित्वं शब्दस्यापि त्रिक्षणावस्थायित्वं नत्वेषां स्वोत्पत्त्यनन्तरं पञ्चमे क्षणे अ
नस्य नाशः । चतुर्थे तु पञ्चमनाश इति नत्वं न्यायमूलकमिति बोध्यं । वस्तुतस्त्वत्र कर्मपदं यागादिकर्मपरं । यागादेहि छा
द्रपस्याद्वितीयक्षणमात्रावस्थायित्वात् । तत्र फलं कर्मानुत्पत्तिविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविफलजनकत्वं हि हेतुत्वासंभवादि
ति सिद्धमपूर्वं फलायाल्पेनकर्मातिशयं विनेषि वल्लनास्तिकस्यानन्तरक्षणे चतुर्थक्षणवृत्तित्वं । विभागपूर्वसंयोगना

राम
४४

शब्दादौ चतुर्थज्ञाने नास्ति तस्य नाशे हेतुसंयोगासमवायिनाशकत्वात् अतएव पूर्वमुक्तक्रियादिसंयोगानां नाशं चतुर्णां यौ
गपद्यात्। भिन्नमानोनन्यादिति। तथा च शब्दस्यापेक्षाबुद्धिमिव वेगबुद्धीच्छाद्यात्मकंकर्मणोऽग्न्यादीनां च यावदिति लंसाधर्म्यादिन्यर्थः
।जन्यकृतेश्च अलस्य लंबो ध्वंसं पश्य पाहं कपालद्वयसंयोगनाशीकालोत्पन्नध्वंसे संयोगनाशादावतिव्याप्तेः। तथापि अपेक्षा
बुद्धिमिव अग्निसंयोगादिना जन्मानन्तरजातिमत्त्वं तत्त्वं तो ध्वंसान्यत्वं संग्रहापापेक्षाबुद्धिमिवेति। अत्र संभवत्वात् ज्ञानादित्रि ज्ञ
ज्ञानानीति। नित्ये ऽपि ज्ञाना नादित्वं ज्ञानत्वादि संग्रहाय जन्यपदं। धरादिभिन्नगोय अत्र तं नित्यं। सामान्यादित्वाद् ग्रहणाय
जातीति तत्रशब्दनाशप्राक्काले शेषतिशब्देति। तत्रेति तेषु मध्ये इत्यर्थः। कार्यशब्द इति। स्वाकार्यो यः शब्दः तेन
नाशप्रतियोगिनइत्यर्थः। स्वकार्यस्य च शब्दस्य स्वद्वितीयज्ञानात्मनो गतिः। तदनंतरमेव तेन शब्देन स्वस्य नाशः अपेक्षा
बुद्ध्यां तत्र भावादिति ज्ञानद्वयमात्रावस्थायित्वं सकलधयमशब्दमात्रेति भावः। अपेक्षाबुद्धिः अशब्दानामेव द्वित्वादिज्ञानावस्था
यित्वं। सुखं तस्यानुनाशकस्य चाहितत्त्वोत्पन्नेः। सविकल्पत्वमिति प्राचीनमतं दूषयति नात्वमिति। सुखरूपमुहेति। यथा सुख
पसुखद्वनाम कवाच सुखेन परस्पराहा शेषादेकदैवनश्योतयोः नाशकत्वादेशयोर्नश्यत इत्यर्थः। एत

त॰भा॰ ४५

45

न्यतेव चरमशब्दस्यैवोपान्त्यनाशकत्वादित्याशङ्कं तन्मप्यागन्तित्वात्थावेतदुहुंगेनानागताचितथ्यास्यादिति तूपान्त्यनाशस्यैवान्त्यनाश
कत्वात्। अन्त्यस्योपाद्द्वितीयक्षणावस्थायित्वमिति दर्शयति वस्तुतो नित्यानादिना। अत्रापि त्रिक्षणावस्थायित्वे दर्शयति निष्का
(ष्क्र)मणपाठः। चकारपाठे तु पूर्वोक्त एवार्थः। अत्रैवैतन्मतः। अन्त्यस्य द्वितीयक्षणानुगामित्वे द्वितीयक्षणनाशानुपपत्त्या द्विति
प्रथमक्षणावृत्तियावन्नाशकसामग्री प्रथमक्षणावृत्तित्वेनार्थः। वेति। चकारेण द्वितीयक्षणानामपि समुच्चयः। अन्त्यस्य
द्वितीये क्षणे तृतीयक्षणे वा समवेतोऽर्थः। अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह। त्रिक्षणावस्थायित्वेनेति यतत्स्वस्यान्त्यक्षणाव
च्छिन्नकतृतीयक्षणावृत्तित्वं नाशकसामग्र्यास्ततः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पत्तिकान्त्यस्य द्वितीयेऽन्त्यतृतीयक्षणे सत्त्वं न सम्भवतीत्य
र्थः। प्रनाह दर्शयोपान्त्यनाशजनननाशसम्भवादिति। अत्र कार्यकालावृत्तित्वनायकारणत्वं नास्तीति दर्शयति तु न
तीयपक्षे कार्यपूर्वकालावृत्तित्वेनापि तत्र सम्भवतीति द्योतनाय द्वितीयपदं। एतच्च किं कार्यस्य णोधस्थ पूर्वोपद
र्शितमोऽहं नित्यामवीजं। तस्माद्दुपान्त्येति। तथा चान्त्यशब्दस्यापि द्वितीयक्षणावस्थायित्वमिति भावः। सक्त तस्के अन्त्यं राम ४५
त्यशब्दनाशे प्रति उपान्त्यशब्दस्यैव नाशत्वेन हेतुत्वापेक्षया लाघवात् उपान्त्यशब्दत्वेनैव हेतुत्वमुचितं। न चान्त्यश

ब्दस्य स्वाभाविकत्वापत्तेर्विशेष इति भावः। ननु तदा मकताप्यागमप्रामाण्ये न तावत्स्वतन्त्रलौकिकविषयत्वमनुमानानामप्र
योजकत्वाज्ञानतः स्वप्रामाण्यग्रहत्वं नाङ्गीक्रियते। अपि स शब्दस्य तु विनाशसामग्रीसमवहितोऽसत्त्वस्य स्वाभाविकत्वे बाध
काभावान्नाप्येवं तत्समदः। कोऽपि विरोधः। ननु सहकार्याङ्गाकर इति प्रत्यभिज्ञानान्नित्यः शब्दः। अवधारणप्रत्यभिज्ञानविषय
त्वान्न शब्दत्वादिना घानुमानोऽबाधः। शब्दस्यानित्यत्वमेवेति मीमांसकाद्यः। तत्कथमिह शब्दस्य नाशः प्रतियोगित्वमत
स्थायित्वविनाशित्वे चेति। अनुमानमेव दर्शयति। अनित्य इति गत्वादीनां सुसत्त्वाको बाधार्थे साध्यादिकं विवृणोति। शब्दस्या
नित्यत्वमित्यादि। अनित्यत्वं चेति। नाशप्रतियोगित्वमेवानित्यत्वं। ननु नाशप्रतियोगित्वं गौरवात्। प्रागभावे अ
व्याप्तश्चेति। हेतुविशेषणानां प्रयोजनानि दर्शयति प्रमेयत्वादिहेतुव्यमानेनेति। तेनैवात्मनैव सार्थः। योगिबाह्येन्द्रि
यति। योगजधर्मस्य सर्वेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वादिति भावः। अस्मदादीति। प्रमेयत्वपदस्य लौकिकप्रत्यक्षपरत्वेनाप्र
योजकं अस्मदादिपदमित्यत आह नास्मदादीनां सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेऽपि आत्मादिषु
न व्यभिचारः। सामान्यादिनोऽन्यादिपदानां समवेतः। प्रागभावयोः परिग्रहः। विशेषणप्रयोजनार्थस्यान्तेऽप्युपनयात्त्र व्यभिचारा

संभवात्। सामान्यमेव तत्त्वमिति। समवायसंबंधेन यत्किंचिन्निष्ठत्वं सत्त्वसमानार्थः॥ तेन सामान्यपदार्थप्रसिद्धेनि तत्त्वाहे
नवैयर्थ्यं॥ सामान्यमात्रादिति। सामान्यमात्रादिर्थस्यत्रय स्यविशेषसमवायाभावस्य सामान्येन सह संबन्धानुपपत्तिरित्यर्थः। ए ६०
तदनुमानेन शब्दस्याविषयत्वासिद्धिः। पूर्वोक्तप्रमाणसिद्धानां नोकानामितिरिति चेन्न तु व्यतो प्रमाणसिद्धानाव तूर्त्तानुभू
तत्रकारोऽस्यानुभूयमानत्रकारस्याभेदानुपपत्तेः। अभेदे हि भेदाभावः। भेदग्रहे दुर्विधः। तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः
सामान्याभेदः। तन्निष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको विशेषभेदश्च तयोरन्योन्यकातद्भः। विनष्टोत्पन्नकार इति प्रतीतिः॥ त
द्रक्तिभेदाभावस्याबाधितत्वात् तत्त्वावच्छिन्नसामान्याभेदाभाव एव तज्ज्ञानीयत्वरूपः अप्रामाणिकाबाधाः विषयः। यथा
पूर्वकालिकयोल्लीकितास्ति भेदेहानीलिवित्वेनन्याहोनवर्णवन्मश्यांदिहरूपलेखाभ्यालिंवेरयिकस्यविन्मतेनिषत्वा
निषः शब्दस्यानुमानेन साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं सत्ताभावत्वमुपाधिः। ध्वानित्यत्वानुमानेन वल्लवतानाबाध
त्मा। अपि च पूर्वोपदर्शितचैत्रादिप्रयोगस्तत्रावच्छेदकजातिमिश्रत्वेऽसिद्धार्थस्यानुमानस्यानुभविकत्वपाशब्दस्यान राम
नियतत्वेन च पूर्वोपदर्शितचैत्रादिप्रयोगस्तत्रावच्छेदकजातिमिश्रत्वेऽसिद्धार्थस्यानुमानस्यानुभविकत्वपाशब्दस्यान ४६

निमत्वे।नचधूमोनैकान्तिकमतेऽनित्यत्वान्ननुतादृशसाध्यताजानयइतिवाच्यं।उर्णोदृश्यतिलिंगाधकाभावात्ननवैसो
पंगकाइतिप्रत्यभिज्ञैवबाधिकेतिवाच्यं।सैवगुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञायाध्वनावपितुल्यत्वात् नस्मात्तस्याःतज्जा
तीयत्वमेवविषयइतिवक्तव्यंमितिस्ववर्णेपितुल्यं।किंचगगुरुत्वेरोरादेःकार्यतावच्छेदकंभङ्गमनेकप्रत्यस्तत्वेवा
च्यं।कस्यानित्यत्वाग्राह्यं।कस्यानित्यत्वानामनन्यत्वेतुकत्वमेवतथेतिलाघवतर्कोऽप्यनित्यत्वानुमानसहकारी।नचवि
षयावित्ताप्रत्यक्षेतत्कोऽनित्यः।कःकार्यतावच्छेदकइतितुल्यमेवेतिवाच्यं।कार्यत्वमेवकार्यतावच्छेदकं।आत्मादेरपिमवाच्छि
इतिदिक्।ननुशब्दस्यानित्यत्वसाधकहेतौयौगिप्रत्यक्षाविषयत्वेतथान्यायेऽप्यसिद्धोवा।शाब्दत्वंपक्षस्तम्भादौ।एवं
हासार्थकेभवेद्यत्रहेतावाश्रयधर्मवशादितीदृशोपाधिकंकश्चित्सत्येऽपितत्रप्रमाणाभावइत्यतआहप्रत्यक्षेऽपितत्रप्रम
गादृश्यतीति।किंतुनीलत्वादिनापिप्रामाण्यवत्।इति।अत्रचप्रत्यक्षत्वेसामान्यलक्षणासानलक्षणाप्रमाणसमजन
प्रत्यक्षाविषयत्वेतेभवनाम्न्यगद्धीनांसामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षाविषयतयाऽसिद्धोतः।नथापीश्वरप्रत्यक्षाविष
यतयार्थान्तराकाराग्राहकसाधिदितिजन्यप्रत्यक्षाविषयतार्थः।पक्षधर्मतावलम्ब्यसाध्यसिद्धिंदर्शयतियस्येति।ननु

योगिनो नानातीन्द्रियार्थविषयकप्रत्यक्षजनकः । आगमितत्वात् स्वप्रकाशादिवत् । योगिप्रत्यक्षं नानातीन्द्रियविषयकं प्रत्यक्षत्वादस्म
दादिप्रत्यक्षवदित्यादिमीमांसकोद्भावितानुमानानां का गतिः तेषां स्वरूपानंगीकरणात् । यत्र हेन यमि वा रतिर्वेतना मी
मांसकानुकूलोऽपि मीमांसकानपि प्रति आगमितत्वान्मत्स्वादिवत्ता मीमांसकबुद्धिर्न वेदार्थविवेचिका बुद्धित्वात् तत्पश्वादिबुद्धि
वदित्याद्यनुमानानां का गतिः सा तत्र व्याप्तिस्तेषामप्रयोजकत्वमिति चेत् । अत्रोच्यते यत्तुल्यं सर्व योगिनो द्विविधः । युक्तो वि
युक्तश्च तत्र युक्तानां करणविन्नसमाधिः करणविन्नवियुक्तानां समाधिजन्य इन्द्रियार्थसंनिकर्षादिभ्यः प्रत्यक्षाद् नेन्द्रियेभ्यो म
नः प्रत्यासत्त्यात्मकेवलक्षणं निर्धारेण मनोधारणं कुर्वतः चिन्तासन्तानरूपः समाधानभावो वियुक्तानां पुनर्लक्ष
समाधिरित्याह्व योगजातीन्द्रियार्थदर्शिनो नानादेशकाले । अत्र वियुक्तानां योगजधर्मो मनसः प्रत्यासत्तिः वियुक्तानां स्व
चरणेनाभ्यासेन वशीकृतमनसः सदैव समाधिस्थाः । योगजधर्मवशादणिमाद्यष्टविधायिकसिद्धियुक्ताः एवं च
वहितानामतीन्द्रियविषयग्रहणरूपगर्हितेन्द्रियासिद्धिभाजः कालविप्रकृष्टातीतानागतवस्त्वर्थग्रहणरूपमाननसहकृतासि एम
द्धिमन्तः । सदैव सर्वज्ञाः । तदुक्तं शास्त्रे योगिनो नानाशास्त्रादिशास्त्रेभ्यो च योगजधर्मः सर्वेन्द्रियाणामेव प्रत्यास ५७

त्तिः। योगानधर्मो नवोनिदिध्यासितव्य इत्यादिविधेयश्रवणप्रमाणानां मननसेवादिहेतुत्वात्तं अपि स्वप्रामिथ्यामनो योगाइ कात्र
योगजधर्मः सहकारी कल्पनीयः फलस्य प्रमाणासिद्धत्वादिनासं। व्याप्तिमननमनो हेतुबुद्धेर्निर्माविज्ञानमानं दृष्टं स्वेनादि
नावेदितिमतप्रकाशस्वरूपात्मनःश्च निरासायः। सा च ज्ञानहेतुबुद्धिः। मनोनान्त्येतिभावः। ननु रूपत्वेपर्यायेणा प्र
योगासंभवादिन्याधिकमग्रे दर्शयिष्यतो लक्षणानां जाना। मीमानुभवसाधारणविषयत्वनिरूपणात्वव्याप्यजातिमत्वं। आ
त्मनयति व्याप्तिकारणतावच्छेदकत्वेति॥ अनुभवसाधारणविषयेति प्रामाण्यवति व्याप्तिकारणताव्यः जातिर्घटितं सुखानिरूपयति
याऽतीति। पक्षीयव्यवस्थाने न प्रमाणमात्रं दर्शितं। प्रीतोस्मि सुखी भवामीत्यादिप्रत्यक्षेण व्यवहारेण च सुखत्वं सिद्धमितिभाव
लक्षणानु सुखं सुखीत्यनुभवविषयकाकारणत्वं गुणानवच्छिन्नं पूर्वं विना साधर्म्यान्तरमाहान्येति। अनुकूलत्वे स्व
निष्ठत्वेन मम सुखमस्त्विति इच्छाविषयत्वेनैव ज्ञानविषयः। ज्ञानविषयानुभवं यथा सर्वधारणादिष्विच्छान्तरेच्छा तेन सु
खमित्यर्थः। यथा दुःखाभावोपभोगादिजन्यसुखे साधनान्तरेच्छाधीनां दर्शनात् तथाविधसाधनतावच्छेदकविषयगु
णत्वं वेद्यं सुखसाधने भोजनादौ गतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तं। ईश्वरेच्छाविषये व्यतिव्याप्तिवारणाय जन्येति। दुः

त.भा.
५८
48

स्याभाववारणाय सुखेति। दुःखत्वं निरुच्यति पिदैतीति। पूर्ववत्संबंधेन सत्त्वे सुखत्वस्याने दुःखत्वग्रहे प्रतिकूलेति। प्रतिकू
लत्वेनानिष्टत्वेन मयेदं मा भूदिति सामान्यविषयत्वमित्यर्थः। द्विष्टसाधनतादिविषयकज्ञानजन्यद्वेषविषयकत्वानुगतत्वं न
त्वं तेन न तथा देशादौ सुखादौ प्रतिकूलत्वेऽपि दुःखत्वाभावेऽपि न क्षतिः। तदुक्तमाह दृष्टिरिति। पूर्वोक्तानां दोषाणां सुखत्वाभाववारणाय सुखेति प
दाने ननु सुखत्वाभाववत्त्वं दुःखत्वमस्तु किमनेनेति चेन्न ध्वंसादावतिव्याप्तेः दुःखवत्त्वप्रसंगात्। सुखध्वंसदशायां चेत् स्वर्गिणो दुःखा
नुभवप्रसंगात्। पूर्वसुखध्वंसेनाविद्यमानत्वेन तस्य सुखसमानकालीनसुखध्वंसत्त्वेऽपि चेन्न नारकादिदुःखानुभवो
न स्यात्। स्वर्गिसुखसमानकालीनत्वात्। सामानाधिकरण्येन सुखसमानकालत्वं विवक्षितमिति चोदिते नानाना
दुःखाभावप्रसंगात्। सर्वेषामेव ध्वंसानां नारकसुखसमानकालत्वेन तादृशत्वाभावात्। तथा च दुःखध्वंसस्यैव नष्टत्वात्
नारकसुखानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टत्वस्येति चेन्न सुषुप्तावपि दुःखापत्तेः। न च सुषुप्तौ तत्सत्त्वेऽपि तद्ग्रहो नो राम
योग्यताभावात्तन्नानुभव इति वाच्यं प्रागुक्तानां सुखदुःखयोः समानाधिकरणाभावात्। एतादृशदुःखध्वंसस्यैव सुखत्वमित्यस्या
पि सुवचत्वात्। तथापि विनिगमनाविरहः। एवं गुणत्वमित्यलं बहुना। इच्छां लक्षयति मूल इति। पूर्ववत्तादृशत्वमित्यनुभव

षयगुणत्वं न त्वं । सुखत्वं हे आत्मगुण इति । इच्छाविशेषो रागो दोषः । अतएव सुखं न रागित्वं द्वेषं निरूपयति । क्रोधं इति
। यद् धुवि क्रोधं द्वेषयोर्नैव पर्यायता । नाकारहितक्रोधाभावेपि द्वेषानन्त तथापि द्वेषसंभवः क्रोधं इति प्रतिपादयितुं न चाभिधा
नं । अधिकार्थत्वाधीनीभूतचेतननिविषयकद्वेषसंभवे क्रोधाभावमतान्न हि कंटकादिषु द्वेषे क्रोधव्यवहारः । आत्मा अपि का
नाम तथ्येन तत्र हेयत्वेन सन्निहितुं स्मारितः इति । सुखत्वाविषयत्वविशेषहेतोर्न महो बाधा विशेषस्य सुखविशेषजन्
नकीभूतकर्मविषयकत्वात् यथा हस्तां कुष्ठी हो सीणां वटकन्यादर्शनादौ भार्यादौ नाथ अनुकूलयत्नेतु ल्लाहपद्व्यपयोगा
ता । करोमीत्यनुभवविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं प्रयत्नत्वं । तुच्छाहीनामेकस्य धर्मस्याहादुच्छादि इति म
नस्य प्रयत्नविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभिमतार्थः । तेन निर्विकल्पकज्ञानवत् योगिनिप्रयत्ने अव्याप्तिर्नास्ति हि तुना व्या
प्तिः । वटवृक्षादौ हीनावहिर्भावः धर्माधर्मौ लक्षयति धर्मेति । लक्षणादयो नाम्र्यौ सुखसाधारणकारणत्वं लक्ष
णत्वं । एतन्मतमनसः इति । कालादिसाधारण्यावारणाय साधारणपदं इदं च प्रयोजकसुखजनके कामिनीदर्शनादावतिव्याप
कं । तथापि यागजन्यस्वर्गजनकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वेन त्वं गौणजन्यत्वं संयोगादेरपि स्वर्गहेतुत्वात् यागजन्येति । या

त॰भा॰
४९
49

गजन्यत्वप्रत्यक्षे कारणायत्वोति। स्वर्गाजनककेकार्येनादिनहेतुधर्मे अव्याप्तिः कारणपदगुणत्वेति। एवं निषिद्धकर्मजन्
कनाकजनककृतिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमधर्मत्वं। तेन नरकं कसंयोगादेः दुःखासाधारणकारणत्वेपि न क्षतिः। ई
श्वरज्ञानत्वादिकारणायजन्यत्वं। अन्यमनुवेरीत्या। ननु इष्टसाधनताज्ञानवशादेव कर्मोत्पत्तिसंभवे अदृष्टे किं प्रमाणं। न
च चैत्रपत्नीत्वरायसंभवेपि तन्मात्मानामपानप्रतुवगतं। अन्यमनुमानं दर्शयति। देवदत्तेति देवदत्तशरीरादेरबाधकारणायहेत
दत्तस्येति पक्षविशेषणं। आदिपदादिंद्रियपरिग्रहः। अत्र च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाभावात्। तेनादिनी
पादिशरीरादेर्भोगादिजनकतासंभवात्तन्नाशात्तः सिद्धसाधनं हेतोर्बाधः। आद्यत्वे न पक्षो विशेषणीय इति कश्चित्। तन्न। आद्यश
रीरोत्पत्तिकाले चैनीयज्ञानादेरसंभवादिति। एतन्न विशेषगुणामारायार्थे नाकारणायसाध्ये देवदत्तस्येति। एकत्वादिका
रणायविशेषेति। भावना। ध्वंसस्कारस्पर्शशरीरजनकत्वमुभयवादिसिद्धमिति न तेनार्थान्तरं। नो चेन्नदत्तत्वेनापि गुणो
विशेषणीयः। आत्मादेर्व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं। मैत्रादिशरीरे व्यभिचारवारणाय देवदत्तस्येति। भोगः सुखदुः राम
खसाक्षात्कारः। एकैकोपादाने निनहेतुद्वये तात्पर्यं तेभन नैकतरवैयर्थ्यं। दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्ववारणाय। दृष्टांते ४९

देवदत्तोऽस्मीति विलक्षणप्रत्ययादिरूपमित्यर्थः। यद्वा स्वधर्मेतावच्छेदकत्वं संसर्गांशे दर्शयति। यदित्थमिति यत्तादात्म्येनार्थे तिरं वा यतिप्रय
त्नादिनामिति। आत्मशरीरयोर्जातिकल्पे शरीराभावेन देवदत्तीयप्रयत्नादेर्देवसंभवादिति भावः। संस्कारं निरूपयति संस्का
र इति। अत्र चात्मविशेषगुण इति मूर्तवृत्ति वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं न त्वमिति सामान्यलक्षणं तेनाध्वंसादौ न त्वादि
कारणायात्मेत्यादि। संख्यादिकारणायविशेषेति तेन त्वादिकारणायमूर्तेति अगंतामेदमन्दर्शयति। वेगइत्यादि म
नोवृत्ति वृत्तिसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वे वेगत्वं। आत्मवृत्तिसंस्कारत्वं भावनात्वं पृथिवीवृत्ति मनोवृत्तिवृत्तिसं
स्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं स्थितिस्थापकत्वं भावनायामतिव्याप्तिवारणाय पृथिवीति। वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय मन
इति। रूपे अतिव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वेति। तेषां मात्रपविशेषं दर्शयति। पृथिव्यादाविति वे‑ लक्षणानां तमाह। क्रि
याहेतुरिति। क्रियाहेतुरपि वृत्तिसंयोगावृत्तिजातिमत्त्वमर्थः। संख्यात्वादिवारणाय क्रियेति स्थितिस्थापक
वारणाय मन इति। संयोगत्वादिवारणाय संयोग इति भावनां लक्षयति। भावनेति। आत्मेत्युक्तं प्रागेव। लक्षणं तु मा
त्रमनुभवेति। उपलक्षणमेतत्। तेनाऽस्मृतेरपि संस्कारजनकत्वात्तथा च जन्यज्ञानजन्यसंस्कारत्वं स्मृतिजनकसंस्कारत्वं

त॰भा॰
५०
50

वभावनात्वमिति भावः। इच्छाज्ञानादिजनकेच्छादिकारणतावच्छेदकत्वं पूर्वं लक्षणो यत्रं घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकसं
स्कारं प्रति तूपेक्षात्मकानाहऽशनिश्चयत्वेन हेतुता घटादिविषयोपेक्षास्थले संशयस्थले च संस्कारानुत्पत्तेरिति न च स्मृतिं
प्रत्येव तु नाहऽशनिश्चयत्वेन हेतुतास्तु संस्कारं प्रति तु ज्ञानत्वेन हेतुतेति वाच्यं तथा सत्युपेक्षादितः स्मृत्युजनकपदे उ
संस्कारकल्पनापत्तेः। तथा च घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतिं प्रति घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकसंस्कारत्वे
न हेतुता अन्यथा पटादिसंस्कारात् घटादिस्मरणापत्तेः। एवं स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुता लाघवात् न तु
तत्राविद्यमानप्रकारकत्वादिनिवेशः संस्कारकार्यकारणभावेनैवातिप्रसंगनिरासः इत्यलं बहुना सस्मस्मृति
जनकतायां सहकारित्वमाह उद्बुद्ध इति। उद्बोधपदार्थमाह उद्बोधश्चेति लाभसमवधानएककालवृत्तित्वमिति वा
वनासहकारित्वो विशेषं दर्शयति। सहकारिणश्चेत्यादिना सादृश्यज्ञानस्योद्बोधकत्वं यथा शुक्तिदर्शि राम
नाद्रजतस्मरणादिस्थलेषु एवं ज्ञानमात्रस्थले तत्तदनेद्वस्य साधनतास्मरणस्थले जीवनादृष्टस्योद्बोधकता विस्मृत ५०
श्लोकादिस्मरणे मनःप्रणिधानस्य वाक्चिन्तायाः उद्बोधकत्वं अत्र घटपदेन संबंधिदर्शनादेरुपलक्षणं यथा हस्तिपकदर्शि

नाद्वन्त्विनः स्मारणोऽस्तीति स्यादेकं लक्षणमिति । स्थितौ नान्ति स्पर्शोऽनित्येणाव द्रव्यनयावतस्पर्शवदन्तित्वं । निरर्थः । द्रव्यलगु
णत्वादित्याणगुणव्याप्यतेति । एवं त्वादित्याणगुणपरार्थेति । लक्षणं पराशायेण भावादिति यो न पिण्डविशेषपदं लक्षणं
गुणकर्मलक्षणोऽपृथिवीपदस्थाने स्पर्शवत्पदं प्रक्षेपात्मेयादवयांतव्यं स्व मथेति । स्वादि परापराकालादिय ज्ञानं । नादि
तस्याधनुरादेः पुनरत्यादगवस्या । पूर्वेह्यपानतदाशातकलत्वं पानतक्रियाविशेषद्रव्ये तु निरर्थः । बुद्ध्यादि भावनामेकं साध
र्म्यमाह । एतद्रव्यादिना । स्वात्मेति । ह्यपादावत्तिव्याप्तिवारणाय संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति । गुणत्वाः गुणा इ
ति व्याख्यानं तु कामाविनिवृत्तार्थेयं । शुभमस्तु । संप्रति कर्मणि लक्षणीये लक्ष्यनिर्णयार्थं पर्यायशब्दमाह । चलनेति ।
चलनगमनं तदात्मकं तज्जातीयस्वरूपं । तेन पाणादिरूपस्य द्वितीयादिविभक्तार्थेरूपस्य मूर्तादिकर्तव्यरूपस्य वाक
र्मणोनिरासः । लक्षणमाह । गुणवदिति । अनेन पूर्वोक्तगुणलक्षणं स्यात्यतिव्याप्तिवारणाय समवायिकारणम
पदं मागुणाद्वा । तत्र लक्षणे संयोगपदस्थाने गुणपदं गुणपदस्थाने संयोगपदं चेत्र भवति तदैव कर्मलक्षणं वाक्यं भ
वतीति भावः । व्यायवा पूर्ववत् लक्षणान्तरमाह । द्रव्येति । समानासमानवारणाय मात्रपदं । द्रव्यत्वाभिन्नासमवेतत्वे सति

जन्यद्रव्यासमवेतत्वमर्थः। तेन न विशेषपदार्थे अतिव्याप्तिः। तस्मात् नित्यद्रव्यमात्रसमवेतत्वात् द्रव्यगुणभिन्नत्वे स
तीत्यपि विशेषणीयं। तेन न तत्त्वयोरतिव्याप्तिः। सा पर्य्यन्तानामकाशादिविभुत्वे इति। अपि पुनः परममहत्परिमाणाभा
ववतो द्रव्यस्य परिमाणेनावच्छिन्नपरिमाणेनेत्यर्थः। तदेव पर्यायशब्देन कथयति। मूर्त्तत्वापकर्षेति। एकेति। ए
कस्मिन् द्रव्ये समवेतमित्यर्थः। तथा च मूर्त्तत्वव्याप्यतावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं लक्षणं तात्पर्यमाह
विभागेति। उत्तरसंयोगहेतुत्वं पूर्वसंयोगनाशत्वेन कर्मणा इति मतनिरासाय विभागसंयोगपूर्वसंयोगनाशयो
र्हेतुताप्रदर्शनं। तथा च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः। हेतुपदं समवायिकारणपरं। तेन न द्रव्या
दावतिव्याप्तिः। तेन संयोगविभागासमवायिकारणत्वं कर्मत्वमिति सिद्धं। एकैकसमवायिनोः संयोगविभाग
योरतिव्याप्तेः उभयोपादानं। अत एव संयोगविभागयोर्नपेक्षकारणं कर्मेति वैशेषिकसूत्रं। अनपेक्षकारणं राम
असमवायिकारणमिति तत्सारलेशः। पंचधा। तद्विभाजेन दर्शयति। तच्चेति। उत्क्षेपणत्वादयः कर्मत्वव्याप्यजाति ५२
विशेषा विजातीयतत्संयोगजनकतावच्छेदकतया प्रत्यक्षसिद्धाः। एवमूर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणं क

कर्मत्वेनैव परंतु तथा उर्ध्वः संयोगासमवायिकारणं कर्मापि न्नेवगं। अपि मूर्त्वदेशसंयोगासमवायिकारणमाकुंच
ने तिर्यक्संयोगासमवायिकारणं प्रसारणं। अनियतदिग्देशसंयोगासमवायिकारणं गमनमिति तेषां न च मे
यि कर्मविशेषाः संति तत्कथं पंचैवेति चेद्दर्शितानामेव भ्रमणादय इति। आदिपदाद्रेचनस्यंदनोर्ध्वज्वलनति
र्यग्गमनानामत्रैवांतर्भावान्नाधिक्यमिति॥ समासं लक्षयति अनुगतेति। स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितयत्किंचिद्विशि
ष्यतासमवायिकारणताविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालिप्रत्ययत्वमनुगतप्रत्ययत्वं। मैत्रेवेकस्मिन्नेव घ
टे रूपवान् रूपवानित्याद्यनुगतप्रत्ययहेतुत्वं। रूपवत्कोऽपि न तदुक्तसमानाधिकरणानां तं। अथ सत्तानीयविशे
ष्यत्वसमानाधिकरणत्वात् नानाविशेष्यकज्ञाने घटकस्यैव घटत्वादेः प्रकारतया भिन्नतादृशविशेष्यत्वा
नामसामानाधिकरण्यमिति तेनानाविशेष्यकैकप्रकारकप्रत्ययत्वं वानुगतप्रत्ययत्वं। हेतुत्वं विषयतया बोध्यं।
तेन नादृशाद्वयतिव्याप्तिः विषयतापि प्रकारतया। तेन न विशेष्ये अतिव्याप्तिः प्रकारता नावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नाबोध्या। तेनाभावत्वादेः स्वरूपोपाधित्वेपि नातिव्याप्तिः। तथा च समवायनिरूपितत्वे सति अनुगतप्रत्यय

त॰भा॰ ५२ 52

कात्वं सामान्यलक्षणमिति लक्षणं सिद्धं । गुरुलक्षणादिज्ञाने तेनैव च विशेषलक्षणस्य योगितानोपानादहेतुप्रत्ययविषय

त्वान्नाव्याप्तिः । एतेन समानाधिकरण्यप्रत्यक्षप्रमाणमाहुरिति लक्षणं तन्मात्रमाहुः । इत्याहुरिति । अत्र लक्षणत्रये ता

न्यर्थघटकत्वमिति । वृत्तिमत्त्वमात्रं वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमेकं विशेषपदार्थं इति व्याप्तिघटकगणघटे

त्वादिरूपसत्ता हिताय तात्पर्यजन्मेत्याहुः । दव्यादिलक्षणसंग्रहपदार्थोपाधिधारितां गुणात्ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्व

मिति द्वितीयांकमेवृत्तिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तृतीयं । एकलक्षणपरत्वेपदार्थद्वयोपहितन्वैव

व्यापितेः । वृत्तिश्चात्र समवायेन । तेन समवायाप्तिव्याप्तिः । अन्ये तु लक्षणमाहुः । नित्यमिति विसंयोगविभाग

वारणाय नित्यमिति । एकपदे स्वरूपकथनमात्रं न तु लक्षणघटकमव्याप्तेर्जनकत्वात् । अत्रैकत्वाव्याप्तिवार

णायानेकेति । अनेकसमवेतमित्यर्थः । तेनात्यन्ताभावादिवारणा । अत्रान्योन्याभेदे द्वित्वादिति चेन्न । पारमिति पदं व्यापकं । राम

स्वपदं व्याप्यमित्यर्थः । पदं दर्शयति । नन्वेति । समवायसामान्यं स्वं पदं । सामान्यान्तरस्य सकलस्य व्यापकमिति वो ध्यं हे ५२

तुमाह । भावेति । सामान्यान्तराणां व्याधिकरणसंबन्धत्वात् । अप्रमेयत्ववदिति भावः । अत्र च संयोगसमवायविशे

घणानां हि साध्याधाराणां संबंधत्वम् एकहेतुनिष्ठं। तेन दृष्टान्ते संबंधत्वाभावान्न साधनवैकल्यं। व्यतिरेके घटत्वादि किं वा दृष्टां-
तोक्तो ध्यः। तस्य लक्षणानां नामभेदः। अनुवृत्तीति। मात्रपदं द्रव्यत्वादिव्यावृत्त्यायातद्यर्थं ध्वपूर्वोक्तानुवृत्तिप्रत्ययप्रकाले
सति स्वाश्रयस्य जातिमद्भेदेन याऽव्यावृत्तकत्वं तज्जातिमत्त्वमिति यौगिकभेदसाधने व्यभिचारित्वात्। प्रमेयत्वादिको
ऽगणायसत्त्वं न घटत्वादिव्यावृत्तायविशेष्यं। सामान्यादिव्यावर्त्तकतयाऽसंभवाद्गणायजानीति। सामान्यमात्रमिति।
सामान्यमेकैकव्यक्तिवृत्ति इति शेषः। मात्रपदेन विशेषमात्रसामान्यसंज्ञानिराः। अपरमिति द्रव्यत्वादि जातिमन्तां व्याप्यां सत्तापेक्ष-
याऽल्पदेशवृत्तित्वान्न घटादिवदिति शेषः॥ व्यावृत्तेरपीति। जातिमत्प्रतियोगिकभेदसाधकत्वादिति भावः। अविका-
रानुवृत्तेरपसमुच्चयः। लक्षणानां पूर्ववत्। अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यपदस्य। व्यावृत्तिहेतुत्वं च विशेषपदस्य व्युत्पत्तिरिति नि-
मित्तत्वं च पंचम्यास्तु व्यातोऽनुगतोकारणाः। लोकतावादिनो भेदसाधनं दर्शयन्नत्र कश्चिदिति। एकान्तिति। अपभावः। स्व-
बंधत्वं न्यायादिके सविकल्पके त्वनव्यावृत्तो वप्रकारतायामसत्तैसा च घटे नाभेदरूपा अभावस्यानुगमनातिरिक्तत्वे व्य-
क्तिस्वरूपैवेति किमालंबनेनाकिंविषयेनार्थः। अयमाशयः। यथायं घटोऽयं घट इति ज्ञानं विषयकत्वेनैव हेतुत्वान्न तथा

त॰भा॰ ५३
53

वपेय घटोऽयमिति ज्ञानयोर्भिन्नविशेषणयोः प्रातिस्विकानुभवसिद्धं । तत्र च ज्ञानवैलक्षण्यं वैलक्षण्यं विषयभेदाभे
दनियन्त्रितम् अयं घटोऽयमिति ज्ञानवैलक्षण्यं न विषयैकं । तन्नाधिविशेष्यकोर्भेदस्याप्रत्यक्षासिद्धत्वात् । विशेषणा
न्यघटत्वस्यैवाभेदज्ञायाति । तस्माद्विशेषणभेदो वैशिष्ट्यभेदे ज्ञानभेदनियामको । अनुपदेवैकास्मिन्नपि घटे घटोऽयं
द्रव्यमिति विच्छिन्नी यमिताद्भिन्नयभेदे ज्ञानलेलद्भुता । इदानीं न धर्मिक्रिहृत्यामावहृत्यतीति । केचनाह । सामान्यमकार्यकार्यता
क्रिममावहृत्यसामान्याद्यपदार्थान्तकल्पनेनेत्याशंकनीयं न निर्वत्याइदिना विधिहृतेति । मावहृये न्यर्थः । विधिमुखेन
तिमो । यमितार्हिना नियमजन्यानुपलब्धेनेवएकाकाद्यमयादिमर्थः । इदं चयवपिसन्त्यैवेदार्थ्यैश्छस्महृत्येतमः यदार्थं तेजो
भावान्मके च विधिमुखप्रत्ययहेशेनारसेणतेन थापिनवादिपदार्थानां भावत्वमेवशमानाव च्छेकां । न तु गौमित्वमेदा
गोरगतां । किं च गोत्वविशिष्ट्रहृत्ययमोस्याऽस्य पद्मादि दूषणं तं बोधं गोमिन्नमिन्नोऽयं गौरयमित्यादि अन्ययलक्षि स्म
तयस्यायानुभविकत्वाद्वाति । कं सामान्यमिति विशेषपदार्थे निहृत्यतीति निमहृति । यद्यपि इमोऽन्यैकत्वादर्थति भावकं ५३
तथापि जनयहृत्यदृनिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति लक्षणं व्याख्येयं । शावस्त्वादि गोसामान्यपदार्थेति । लक्षणं

त्रमाहात्म्यात्तत्त्वानीति। मात्रपदमनुवृत्तिबुद्धिग्राह्यतानेन न तु व्यक्त्यात्मकत्वात्र्यप्निः। सामान्यादिनैव सत्तामपि को
धर्मानेनेतरव्यावृत्तिकल्पनाहेतुत्वमित्याशयः। ननु विशेषणपदार्थैः किं प्रमाणानां नेत्यातं नैः संकीर्णानां परमाणुकाशानां कालाका
शादीनां च भेदकधर्मान्तराभावेऽप्रसिद्धत्वात्तदर्थमेकैकविशेषः कल्प्यत इति चेत्। प्रकृष्टपरत्वानुपपत्तेः परमाणुगतान्त्यविशेषकल्प
नमवादीति चेन्न। सूक्ष्मपरमाणुभिन्नत्वेनैकत्वात्तादृशत्वादिति चेन्मिताः। न च नैकत्वात्तु हेतुः। पैतत्पर
माणौ भेदासिद्धौ पृथक्त्वे पिन्नसहार्थाग्रहानात्। न परमाणुसमवेतेन लोहितस्पतत्वेन तस्मान्नातिनिष्ठव्यापको विशेषप
दार्थः। स एव भेदक इति संग्रहपदं नहास्य पदं शनापादानिष्ठत्वात्तान्ति। समवायं निरूपयति। समुत इति। व्याख्याने
यम्। न त्वयुतसिद्धलेपेषु न जायते। तयोः संबंधः कथं स्यान्न त्वयुतसिद्धयोः सामानाधिकरण्येति। परमाणुं जनयति घटः न
चैतेनाष्टनाशेनापि नैकलव्यवहारः। इह एककेशप्रायहेतोभिन्नस्य मूलावहयावतो एकैक परमाणोरतो द्वित्वेऽपि तुं जनस्य
प्रत्यक्षत्वमिनेव च पश्चिमकृत्वान्नेषे ह्नानामतेः दर्शयति। नान्निष्ठताहिनाबाधकाभावादिति। न च वयवहृपरमाह्ण्याक्तितो
ऽगुणयामिनिरूपकाशं प्रत्यक्षानुपलब्धिर्वबाधकं। न च मनुजानीयसंबंधे हाहेशभेदग्रहेयथाप्रमाहितामितिनिषाध्यानं तथा

त॰भा॰
५४
54

पावयववगुरुत्वेऽवयविनि गुरुत्वोत्पादनात् । पूर्वोपस्थितकनकावच्छेदकावच्छिन्नवयविनो ऽनलेनापातनोत्कर्षप्रसंगात् ।
सुवर्णत्वं द्रव्यत्वे सत्यसुवर्णत्वं च यतो ऽनलेनेतथात्वे शेनात्वाइति चेन्न । यवयवावयविगुरुत्वैक्यात् । नापमेयपतनं
जनकता पद्रवैकत्वहेतुने हेतुत्वांहे बो एकजातीयप्रतिबन्धदर्शनात् तेन न हता सुवर्णत्वं द्रव्यत्वस्य ल्वे च गुरुत्वात्प्राप्तुतसि
द्धान्तं बहुत्वाहेतोः पतनेनाप्रकर्षनियामकफलं कल्पनेत । फलं बलात् लाताता । एनतेऽसमानाता गुरुत्वमिति वदन्ति तिष्कृतं प
त्वानिवेनानिवि सुवर्णमयेति उपलक्षणं प्रकाशकेनार्थः । भावहतप्राइति घटकाभोन्याभावो द्विजोऽपि नेनार्थः । नि
षेधेति उपलक्षमनपधर्मी निरूपितस्वनिष्ठविषयेनाशाप्रमाविषयत्वमेवाभावत्वमित्यर्थः । अन्यथेह घटाभावो
नास्तीति विषयेघटे पूर्ति ध्याप्तेः । भोवमात्वेः ति ध्याप्ते वा हण्णायनिरूपितानोघटोऽभावप्तेति प्रमाविषये घटेऽपि ध्याप्ते
वाहण्णायस्वनिष्ठेति । सत समपन्न ग्रहाभावत्वं प्रमाविशेषे घटे पूर्ति ध्याप्तिवाहण्णायप्रमेति । घटाद्यभावाभावरूपस्य घटा
देर्लक्ष्यवहिर्भावापत्तेरूपानिरूपितविषयतासमपदार्थ इति । न त्वेमामेहानाह अभावइति । अयमेहानरणमपि ह र्शपि   राम ५४
घाभावात्तानेवाह । संक्षेपतनइति । संसर्गाभाव इति । अन्योन्याभावत्वमिति वह्यति । नेनना मोमाश्रयः । प्रतियोगि

त्वसत्त्वान्निर्हेतुकघटाविषयाभावत्वं संसर्गाभावत्वमिति केचित्तन्न प्रतियोग्यारोपस्यैव हेतुत्वे मानाभावात् नन्वेनं तीरे ह्रदे हि के
न्यथाः जलं ह्रदे वह्निर्नास्ति वेदे लोके वा तादृशारोपं विनाप्यभावप्रतीतिदर्शनात् संसर्गाभावभेदेनाहं अन्योन्याभाववदिति ध्वंसा
भावदृत्यन्ताभावपदं स्वेतरघटकपरं प्रागभावत्वं त्वयति उत्पत्तिरिति यदि गवधारणोऽयं प्रतियोगी प्रतियोगिकोऽभावः नञ्पदा
र्थः तेन नाशनाभावानिरासाकरणादिरिति तद्धिकरणप्रत्यक्षे नाश्योदेन तुल्यत्वाविशिष्टं वेद्यर्थातामसम्भवापिका
रणाद्यर्थः तेन नकार्योत्पत्तिर्यत्र काले न मात्रं तदभावः समिति लक्षणां नि इत्यादि पूर्वोक्तिनस्याद्यदा ह्रस्वति व्याप्ति वार
णायाभावपदं उत्पत्तिरिवयसंबन्धात्साधिकरणस्य तावद् ध्वंसानधिकरणत्वमात्र तस्मात् लक्षणसंबन्धत्यात्साधिकर
णत्वलक्षणोध्वंसानधिकरणस्वाधिकरणक्षणत्वमात्रत्वलक्षणं उत्पत्तिपदं वा नोपादेयं प्राक्कालत्वं चेतरेऽनधिकरण
ध्वंसानधिकरणकालत्वमित्युत्पन्नादेः प्रागभावघटितत्वात् नान्योन्याश्रयः। नाशप्रतियोग्यभावत्वं प्रागभावत्वमि
ति वलक्षणं नातो दोषः। न शङ्क्यम् अप्रतियोगित्वरूपः नहि दृष्टरूपस्य। प्रतीति कल्पने प्रमाणाभावात्। न तु उभयका
लेऽपि तच्च शब्दप्रतीतेष्वेवोक्ति लयमनादिः उत्पत्तिप्रमाणाभावात् नाद्य हेतुत्वेन घटो भविष्यतीति नेह ह्रदे इत्यादौ सार्वलौ

न॰ मौ॰
५५
55

किंच प्रतीतिविषयप्रागभावे प्रमाणाभावान्न तस्यापि धर्मित्वं नाभावस्य वा अतिविषयः। न स्यात् हेतुपि सहत्वादिफलं तद्धेनापत्तेः। मा
न्तु तस्या हेतुनाशप्रतियोगिनश्च ध्वंसाद्यर्थं तु नन्वैरभावाद्धितितु ननु प्रागभावप्रागभावादित्यर्थः। कार्यस्येतुफलत्वनाशः। ध्वं
सस्योत्पत्तिनो ध्वंसांगधिकरणाधारस्य पापनाधारभावत्वात्। प्रागभावत्वेनादृशश्वस मयोमहाप्रलय इत्यभिप्रायः। प्रति
योगिजनकाभाववत्वेन तत्समितिगये। ध्वंसत्वस्यापि। उत्पत्त्यर्थं च धर्मत्वं कोध्वंसप्रतियोगित्वमेव। काललक्षणं च यत्किंचिदभावो
ध्वंस इत्यर्थः। नैवान्योन्याभावप्रतिबन्धः। तद्धेत्वाकालेत्वेव तत्प्रागभावानधिकरणकालत्वं प्रागभावत्वं वाधारा
धारेत्याद्युत्पत्तिफलहेतुप्रागभावत्वं उपाधिर्वेति समयो नाश्रावः कारणोदितिपूर्ववदधिकरणप्रदर्शनार्थः। पदार्थस्य विनाशित्वे
सति प्रतियोगिसमवायिसमानदेशीयत्वं भावत्वमिति लक्षणान्तरार्थः। प्रागभावकारणावयवत्वं। जन्योऽभावः स
इति लक्षणान्तरं ध्वंसस्य। अधिकः भावप्रतियोगिकानित्याभावः ध्वंसविनाशयोः पर्यायतां दर्शयति विनाशेति तिस्रोत्प
त्तिमत्त्वं दर्शयितुं कारणावयवं दर्शयति समवेतेति आदिपदात् संयोगग्रहणं। जन्य इति। प्रयोजक इत्यर्थः। घटनाशं
प्रत्यक्षकपालद्वयसंयोगनाशस्यैव हेतुता। तस्य च मुद्गर[illegible]कपालक्रियाजनकीभूतसंयोगजनकतया राम ५५

प्रयोजकत्वात् । तु साक्षिमानि निति । इदानीं घटध्वंसो जात इति प्रत्ययात् इति भावः । नन्वागाभावस्य प्रतियोगिहेतुः प्रतियो-
गिनाशाभावरूपत्वात् उभयकालेपि इह ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययो न अतिरिक्तकल्पने गौरवात् न अविनाशित्वे हेतुमाह ॥
तुः । पुनरिति । प्रतियोगिन इति शेषः । प्रतियोग्यागिनः पुनर्निवृत्यभावात् इति शेषः । कार्यस्योत्तिष्ठाप्यायमेवार्थः । अथ
र्नाशयः । यथा सत्ताभावस्यासत्ताभावप्रतियोगितया ध्वंसस्याविनाशित्वे तद्ध्वंसप्रतियोगित्वेन वाच्यः । तथा च सति नष्ट-
स्य घटादेः पुनरुन्मज्जनापत्तिरिति । अतिरिक्त एव ध्वंस इति चेन्न नाशान्तरस्याप्यनन्तः कल्पनापत्ते इत्यनवस्थास्यात् । ध्वं-
सो विनष्ट इति कस्यापि प्रतीत्यभावेन निःप्रामाणिकत्वात् इदमत्रापीदृक्काले घटोत्पत्तिर्नष्टो न तेन तु विशिष्टात् इदप्रतीतवः
स्याप्यविकाले तन्नाभावेऽतिरिक्ते ध्वंसे प्रमाणाभावादिति मन्तव्यं । अत्यन्ताभावे लक्षणमाह त्रैकालिक इति नित्य इत्यस्यार्थः । अ-
भावपदं च संसर्गाभावपरं तेनान्योन्याभावे नातिव्याप्तिः । नित्यपदं च प्रागभावव्यावर्त्तकं ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्राग-
भावाप्रतियोगित्वपरं । तेन गगनाभावो ऽपि संसर्गाभाव इत्यर्थः इति न मेदृस्यनोदाहरणता । अन्योन्याभावं लक्षयति तादा-
त्म्येति । तादात्म्यन्त्वरूपः तस्य भावस्याभावान्यत्वरूपसंबन्धविशेषोऽस्मेदापाद्यर्थः ॥ तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽभा

त॰ भा॰ ५६ वोऽन्योन्याभावत्वमर्थः । अनियामकत्वात् प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकपरं । तादात्म्यस्य प्रतियोगित्वस्वरूपत्वा
प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि प्रतियोगित्वमित्यभिप्रायेण तादात्म्यप्रतियोगिकेत्यभिहितं । घटः पटो नेति निरुक्तदु
56 दाहरणप्रदर्शनमुखेन तादृशीप्रतीतीनां तादृशाभावप्रमाणत्वं सूचितं । भेदश्चात्र चतुर्विधो भेदो ध्येयः । स्वरूपभे
दः पृथक्त्वं वैधर्म्यमन्योन्याभावरूपः । तत्र भेदपदस्य नानार्थत्वं लघुनिर्देशकार्यं तत्रानिरुक्तलक्षणात् । तत्र तावद
तेनाभावस्योन्याभावत्वेऽप्यत्र द्विविधं विशेषाभावः सामान्याभावश्च । यथा यत्र घटवति नीलपटाभावः । यथा नी
घटो न नीलघट इत्यादिप्रतीतिसिद्धो विशेषाभावः । यत्किंचित् घटवत्यजायमानो घटसामान्याभावस्तु भूतले जाय
मानो घटो नास्तीति भूतले न घटत्वादिति प्रतीयोऽहिताय प्रमाणं । न चाभिलिनत्व सविशेषाभावाद्वैविध्येनावल
सामान्याभावेनेति गत्वं विशेषोऽहृपेन वाच्यपृथक्त्वाभावेऽतिसंशयानुपपत्तेः । कोटिनिश्चयसत्त्वात् । यथा घटवत्यादि
विशेषाभावस्य निश्चितत्वात् । अनिरिक्तस्याभावात् । किं विशेषणाहि नो तादृशाद्यप्रतियोगिकानां विशेषाभावकू राम ५६
टस्य हेतुत्वापेक्षया लाघवादेकस्यैव सामान्याभावस्य हेतुत्वकल्पनमिति संक्षेपः । तथा व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि

न्नप्रतियोगिताकाभावोऽत्र तथाभूतश्चेति पुनर्द्वैविध्यं । व्यासज्यवृत्तित्वं च एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वं । प्रतियोगिनिष्ठ
स्वरूपसंबंधविशेषः । एतादृश्यन्योन्याभावे समवायेन द्वित्वसमवायेन एकोन द्वावितिप्रतीतेः । तत्राघटसत्त्वे घटवति घटपटौ न स्तः घटो
न घटपटौ वितिप्रतीतिसिद्धः । अत्र सार्वभौमाः । घटविशिष्टपटस्य घटाभावत्वे च घटपटोभयाभावः । ननु विशिष्टाभावाति रि
क्तः कश्चिदुभयाभावोऽस्ति विशिष्टं च केवलातिरिक्तमिति घटवत्यपि पटविशिष्टघटस्याभावात् । घटपटौ न स्त इ
त्यादिप्रत्ययः स्यादुः । तत्र शिरोमणिकाराः । उभयाभावो न विशिष्टाभावः घटत्वपटत्वोभयत्र नास्तीत्याद्यौ स्वसमा
नाधिकरणसमवायेन घटत्वविशिष्टपटत्वाप्रसिद्धेः । कालिकादिसंबंधेन तु घटेऽपि सत्त्वेन तादृशाभावस्य यथानुपपत्तेः । वि
शिष्टस्याप्यतिरिक्तत्वे अप्रामाण्याभावः । दंडविशिष्टपुरुषादेः दण्डात्ययविनाशकाले नाशकल्पनागौरवाच्चेति प्राहुः । विशि
ष्टाभावस्त्रिविधः । विशेष्याभावकृतो विशेषणाभावकृतः उभयाभावकृतश्चेति केवलं दंडवति केवलपुरुषवति
दंडपुरुषोभयाभाववति च दंडी पुरुषो नास्तीति प्रतीतेः । यथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदेनाभावभेदा दर्शिताः । ए
वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदादप्यभावभेदो बोध्यः । संयोगेन घटवत्यपि घटो नास्तीति प्रतीतेः । अत्यंताभावस्याभा

त॰ कौ॰
५७

57

बाह्यस्य प्रतियोगिनः प्रत्यक्षघटत्वेति घटाभावं नाभावो नास्त्यानिशया ततेः लाघवेन घटविषयत्वात् एवमन्योन्याभावस्याभावः प्रति
योगितावच्छेदकरूपेणावबोधः। निरूपितमर्थं रूपं प्रमेयमनुपसंहरन्ति तदेवमिति। केचित्तु निमनमाशंकते नेनुपलभ्याः इतितथा
त्वं च स्वकं निमित्तं प्रकृतेयाद्धितायं प्रत्यक्षं मंशिखलिंदं प्रत्यक्षं इत्यादि स्फुटतेति भागः विज्ञानवादिमतमभिप्रेत्याहाद्वाना
ति। स्पर्शिकविज्ञानवादिमते नानादिमन्यर्थः प्रमाणसिद्धमिति। न चैवं प्रमाणसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रत्याख्याने कस्य नाम मात्रा वस्तुस
त्ता तु प्रत्यक्षवेति काचाधटः समरः साक्षि निप्रता निविषयमिति। कस्यचित् वस्तुसत्तायाः प्रमाणाभावात् किंच प्रमाणं प्रमा
णसिद्धस्यापि पदार्थस्याबलवत्त्वे तुल्यन्यायेनानुमित्यादिविषयाणामपि तथात्वान्नोपलब्धस्य प्रामाणिकत्वापत्तिः।
एकस्मिन्नाधिकमस्म रूपं नेतथाज्ञानवत् घटादेरपि प्रत्यक्षस्य तथा प्रामाणिकत्वं। अन्यथा ज्ञानस्याप्यप्रामाणिकत्वापत्ते
रित्यादि कंमेधं। यथार्थरूपप्रमेयं निरूप्य बुद्धिरूपप्रमेयं निरूपयति। बुद्धीत्यादि। अत्र सांख्यादिमते तु ध्यादि पदानां
मिथ्यार्थत्वमिति तन्निराकरणाय परं च तु रूपस्य पर्यायतां प्रदर्शने। तथाहि सांख्याः त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः सत्त्वगुणप
रिणाममहत्तत्त्वस्यान्तःकरणविशेषस्य बुद्धिसंज्ञामाहुः॥ अयं घटइत्यादि विषयाकारा स्व बुद्धिपरिणामा विशेषस्य ज्ञानं

एम
५७

दण्डत्वावच्छिन्नविशिष्टघटस्याभावात् । घटपटौ न स्त इत्याद्यप्रत्ययस्यानुपपत्तिः ॥ न त्र ह्राष्वितिकाराः ॥ उभयाभावो
न विशिष्टाभावः घटे घटपटत्वोभयं नास्तीत्याहोस्वित्समवायिसमवायेन पटत्वविशिष्टघटाभावप्रसिद्धेः । कालि
कादिसम्बन्धेन तु घटेऽपि समत्वेन तादृशाभावस्यानुपपत्तेः ॥ विशिष्टस्याप्यतिरिक्तत्वे समवायाभावः ॥ इदं तु विशिष्ट
शुद्धयोरेकप्रतियोगिविनाशकालीनकल्पनागौरवमिति भावः ॥ विशिष्टाभावस्तु द्विविधः ॥ विशेष्याभावकृतो विशेषणा
भावकृतो उभयाभावकृतश्चेति । केवलदण्डवति केवलपुरुषवति । दण्डपुरुषोभयाभाववति च दण्डी पुरुषो नास्ती
ति प्रतीतेः । यथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदेन अभावभेदो दर्शितः ॥ एवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदादपि
अभावभेदो बोध्यः ॥ संयोगेन घटवति समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतेः । अभिनाभावस्याभाववत्प्रतियोगि
रूपः । घटवति घटत्वाभावेनाभावो नास्तीति प्रतीतेः स्वायत्वेन घटविषयत्वात् ॥ एवं अन्योन्याभावस्याभावः प्रतियोगि
तावच्छेदकरूपेण बोध्यः ॥ निरूपितमर्थद्वयं प्रमेयमुपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ वेदान्तिमतमाशङ्कते ॥ ननु अन्यत्राद्
ति ॥ तथात्वेवद्वैतसिद्धं ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म न तथा सत्वे सस्थिते द्वैतस्येऽप्यपरिष्कृतेरिति भावः । विज्ञानवादिमतम

१

त. कौ. २५ ५८ 58

मित्र त्वाद्यसाकारत्वेति॥ प्रामाणिकविरहान्नसत्ता नास्तीत्यर्थः॥ अतएव सिद्धमिति। निर्वचनस्य सिद्धस्य प्रपंचस्य व्या
वहारिकसत्ता सा त्रैकालिकसत्ता नातु अत्यन्ताभावेति भावः॥ घटः सन् पटः सन् इत्यादिप्रतीतिविषयातिरिक्तायां बल्ल
सत्तायां प्रमाणाभावात्॥ किंच प्रपंचस्य प्रमाणसिद्धस्य पारमार्थिकस्य बाधस्तुल्यत्वेन तुल्यन्यायेन श्रुतिमित्यादिविषयाणा
मपि तथात्वापत्तेः प्रपंचोपि प्रामाणिकत्वापत्तेः॥ एकमित्यादिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तात्पर्यं। एतेन किमादि श्रुत्य
प्रपंचस्य प्रत्यक्षेण तथाविधं तत्वं नावसेयतात्पर्यमित्यधिकमस्मत्कृततत्त्वयुक्तिं विलोकयेत्। तथा ह्यानवद्दोरेशविप्रत (मुक्ता)
पत्तया प्रामाणिकत्वमस्य ज्ञानस्याप्रामाणिकत्वापत्तिरित्यादिकं ध्येयं॥ ॥ अर्थस्वरूपं प्रमेयं निरूप्य बुद्धिस्वरूपं प्र
मेयं निरूपयति॥ बुद्धिरित्यादिना॥ अत्र सांख्यादिमते बुद्ध्यादिपदार्थानां भिन्नार्थकत्वमिति तन्निराकरणाय पदं च
तुष्टयस्य पर्यायतासंदर्शनं॥ तथाहि सांख्या स्त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः सत्वगुणपरिणामस्य महतोन्तःकरणस्य तेः
कारणविशेषस्य बुद्धिसंज्ञा॥ अयं घटः इत्याद्यर्थविषयाकारस्य बुद्धिपरिणामविशेषस्य ज्ञानसंज्ञा॥ आदर्शवत्स्वच्छायां (एम)
बुद्धौ विच्छायापत्तेः पुरुषस्य प्रतिग्रहानां घटमहं जानामीत्याभिमानस्य उपलब्धिसंज्ञा। बुद्धिवृत्तेः सुखेदिरूपयापरिणा (२८)

मविशेषस्य च प्रमयसंज्ञां वदंति॥ तदयुक्तं॥ अनुभूतिरुपलभंते ज्ञानानि प्रत्येति लोकः के नहि किमस्यापि अर्थस्मृतिर्गतोऽयामं
गतिनकापि प्रत्येति लोकः केषु सुखदुःखादिर्गतिः कोप्यनुभवति तस्मादेतेषां पक्षेनां समानार्थकत्वमिति संक्षेपः॥ बुद्धि
लक्षणं तु प्रागेव दर्शितं॥ अनुभवस्य द्वैविध्यं लक्षणं प्रागेव दर्शितं। तथेति॥ द्विविध इत्यर्थः॥ अविसंवादीति॥ विसंवादि
प्रमाणेनाबाधितः॥ अयथार्थ इति पाठः॥ तेन अयथार्थोपि नोपयथार्थ इत्यर्थः॥ अयथार्थलक्षणमग्रेव वक्ष्यं
यथार्थेनुभवस्यावांतरभेदान्दर्शयितुमाह॥ प्रत्यक्षादीति॥ प्रत्यक्षादि प्रमाणभावचतुष्टयं दर्शयति। यथेनादि
ना॥ यथार्थानाहं पत्तये बुद्धेरिति विशेषणं॥ दोषेत्यनि चक्षुरादीनामसंयोगेनोत्पन्नो॥ अयथार्थं दर्शयति॥ अर्थ
व्यभिचारीति॥ अर्थे प्रकोजनेनेसमर्थप्रहतिरूपे व्यभिचारात्॥ अजनकः तदभावः वत्ति तन्मकारकज्ञानरूप इत्यर्थः॥ अ
प्रमाणेति॥ प्रमाणाविरोधिप्रमानुत्पत्तिनियतो अप्रमाणं दोषत्वं जन्य इत्यर्थः॥ अप्रमाणं अप्रमाकारणं॥ सदोषे
ऽद्रियादिजन्य इति काश्चितु॥ अतस्मिन्नतदूहत्वसंशयोपि समवाहतिव्याप्तेः भ्रम इत्यनीति॥ तथा च तदभाववद्वि
शेष्यकतन्मकारकनिश्चय इत्यर्थः इदं च प्रमालक्षणोक्तरीत्या व्याख्येयं॥ यद्यपि दुष्टेशादिर्विषयत्वेन तर्कस्यापि तथात्वि

त॰दी॰
२६
५८

अनाहार्यत्वाहार्यत्वमभावांशे देवौपचाम इति बोध्यं॥ अनुभवत्वस्मृतित्वे वैधर्म्यं ह्राशीयित्वात्तदनेऽपि तथात्वं ह्राशीयाति॥ स्मरणा
दिति॥ तदुभयभिन्नमिति॥ यद्यपि ज्ञानस्यैव स्मृत्यन्यज्ञानत्वविशिष्टमनुभूयमानत्वात्॥ तदुक्तमिति॥ तद्व यथार्थस्मृतिरिति॥ अयथा
र्थानुभवेनैतन्नं तु तल्लक्षणत्वापत्तिप्रसङ्गः स्यादिति स्मर्तव्यं॥ तत्प्रमिति॥ इदं वस्तु करोति प्रमितं॥ वक्ष्यति तद्वति॥ तत्प्रकारकानुभवस्या
नुभवत्वरूपतावच्छेदकसमस्तानि रूपतायां यथार्थं वस्तु प्राप्यश्यामि॥ यमर्थं गृह्णाति तेनैव तदनुव्यवसायात्॥ अन्तरङ्गे नि
ग्रहे प्रतिबन्धकशङ्कानां तत्कारणसंनिकर्षे यत्नोऽनुभवत्वमिति स्वप्रज्ञानलक्षणमभावो अनुभवत्वं॥ अन्तरङ्गा
मार्थस्य विस्मृतिरेव दोषतया नियतस्वप्नं इति नेमूढमनस्को अनुकूल्यात्॥ तथा च निर्विकल्पकमिन्द्रियमनः
संयोगात्स्वप्नमात्रिकाद्यनुभवसंतत्यं स्वप्नज्ञानं॥ स्वप्ने अनुभूतस्यार्थस्य स्वप्ने यस्मात्तज्जायते तेन स्वप्निकाभिलाष
तेनेत्यादि यथास्थितार्थानुभवत्वं॥ तदनु अयथार्थस्मृतिरूपमेव निर्विकल्पकं शेते निद्राकालस्य मनसः संयोगात्स्वप्नः॥ स्वप्न
स्मृतिज्ञानं स्वप्नज्ञानं॥ स्वप्नादिरिति॥ यत्र केवलस्वप्नशाङ्गदोषेणानेकप्रत्ययोऽनेतो॥ तत्र लक्षणात्स्वप्नज्ञानं द्विविधं दृष्टजं श्रुतानुभ
वदृष्टजं चेति॥ यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां तत्र हेतुत्वं तथापि विशेषहेतुत्वादेव लाक्षणिकत्वं॥ तत्राह॥ कामुकस्य पूर्वानुभूतकामि

राम
२६
५८

मादिकं स्वात्तेषां स्मरणतो निमुणास्य संस्कार । वशात्स्वप्ने शमिमाद्यनुभवः ॥ द्वितीयं यथा ॥ धातूनां कफवातपित्तानां गुण
वैषम्येन चपलत्वं तेषां दोषात् स्वप्ने जन्महार्थानुभवं । तत्र वातदोषात् आकाशगमने भ्रमणादिकं पित्तदोषात्सुवर्णादिवन
मध्यान्ह्यानवगाहनादिदर्शनं । कफदोषात् नदीसमुद्रतरणजलपर्वतादिदर्शनं ॥ तृतीयं शुभाशुभफलजनकादृष्टकृतं ॥
तत्र शुभादृष्टकृतं गजारोहणायायसमधस्यपाणादि । अशुभादृष्टकृतं तैलाभ्यंगउष्ट्रगमनारोहणादि । अत्र सर्वत्र ऐहिकानुभ
वजन्मनः पारार्थिको वा संस्कारः कारणं धर्माधर्मौ च यथायथं बोध्यं ॥ पारमार्थिकसंस्कारस्यापेहदृष्टान्तो हरादेवलोकदर्शनं ॥ मं
दाक्लिं स्वर्गगाहादिदर्शनमिति संक्षेपः ॥ स्मरणमिति ॥ स्मरणजनमतानमनुभवइत्यर्थः ॥ तेनेन सिद्धं तत्रोशोधद्दविके वि
तं ॥ अयथार्थमिति ॥ अत्रापि सर्वमिममनुवर्तते ॥ ननु स्वप्नस्यापि कश्चित् यथार्थतासंभवति ॥ यथा अहमिह शय्यायामुपःति
ष्ठामिमाद्दे अतः स्वप्नादौ दोषेऽतिमनमत्तोनिद्रांद्रिये दशावस्थेह्निनात्मसंयोगाणात्वाद्दोषजत्वदृशादित्यर्थः ॥ तद्दिति ॥ स्वज्ञानद्रति ॥ प
र्यांशय्यायामत्रोपस्मितः तेन्याने इत्येन शय्यायामयतसंतारको घोदयादिति भावः दोषजत्वेप्रमस्येवोत्पत्तेः स्वप्नज्ञानइत्यनेनतत्र
क्तिमेदलाभः ॥ अत्रेदं तत्त्वमिदं । यतंनचासुरवसप्तविषयत्वं । तत्र प्रकृतशय्यायांनात्वालीति न प्रमात्वमिमा वाधेः ॥ साकारत्वादिति

त॰ टी॰
२७
60

रकारणाणार्थहासर्वेपिति॥ निराकारं ज्ञमपदार्थाभाववत्॥ तेन न प्रतीतियोग्यप्रसिद्धिः॥ नन्वत न्माशंकते॥ न निर्वि
षयाकारो विषयितां॥ ज्ञाने ज्ञानेष्वर्थेन वदेन तत्र स्वविषयित्वं जन्यतद्वित्यर्थः॥ साकारादेत्येनेन मूलग्रंथे देषितस्मा
रयति॥ न च स्वविषयित्वस्य स्वरूपसंबंधरूपस्य विषयजन्यत्वेमानाभावः॥ स्वतीतानागतादिविषयकज्ञानस्थलेव्य
भिचारात्॥ यद्विज्ञानाकारएव विषयो नातिरिक्त इति मतं तत्र भोजनेव भोजन ज्ञाने नापि तृप्तिः स्याद्दिमादिकम
नुमेयं॥ रज्जुसर्पादिज्ञानस्थलेपि साकारोतिविषयानुमानमिति मतं निराकरोति॥ स्वनपेवेति॥ यतो ज्ञानेनि
ष्टाकारस्य विषयजन्यत्वे मानाभावो नत्वित्यर्थः॥ तद्विषयांतरमाह॥ यत्स्येति॥ तथाच सिद्धसाधनमिति भावः॥ ज्ञान
विषयसंबंधमेवो मपहतेनानंतत्रमन्यं सद्विषयविषयकं संभवतीति दर्शयति॥ सर्वमिति॥ स्वर्थनिरूप्यमिति॥ वि
षयनिरूप्यं विषयताशालि॥ सविषयकमित्यर्थः॥ न तु विषयग्राहकमात्रग्राह्यत्वमित्यर्थः॥ ज्ञानमप्यनतिशयप्रबोधद
र्शनात्॥ स्वर्थेति॥ विषयविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य मनसा ग्रहणादित्यर्थः॥ एतेन निर्विषयमेव ज्ञानं जायते॥ तथा वि राम
षयाणां न प्रत्यक्षविषयता किंतु आकारेणानुमेयत्वमित्यादिकमसंगतमिति सूचितं॥ मनोरूपप्रमेयनिरूप २७

पति। ऋंतीति॥ प्रकृतिरूपप्रमेयान्तरं दर्शयति॥ प्रकृतिरिति॥ धर्माधर्ममयान्तर्जातिके इत्यर्थः॥ तत्स्वरूपमा
ह॥ यागादिति॥ यागादिः क्रियते जन्मभिः तयेति अनुत्पन्नयागादिजनककृतिरूपे इत्यर्थः॥ स्वादृष्टद्वारा विशिष्ट
वीयहः॥ तथा च धर्माधर्मजनकीभूतजन्मकृतित्वं प्रकृतित्वमित्यर्थः॥ जीवनयोनियत्नकारणाय भूतान्तं॥ इ
ष्टा प्रयत्नकारणाय जन्मयत्नं सा चात्रिधा॥ तत्र प्रवृत्तिः बुद्धिप्रकृतिशंब्दा प्रकृतिश्चेति। तत्र वचनद्वारा धर्माधर्म
जनिका आद्या॥ मानसादिरूपबुद्धिद्वारादृष्टजनिका द्वितीया॥ शरीरादिक्रियाद्वारा तथाभूतात्ततीया॥ स्वादृष्टद्वारा
प्रकृते भोगसाधनत्वं दर्शयति॥ तस्यादिति॥ महत्तोऽरि इत्यर्थः॥ तयोरिति पाठे धर्माधर्मयोरित्यर्थः॥ तत्ततः। संसार्या
त्मसमूहस्य। व्यवहारोऽनन्ते। सुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति पावन॥ तत्सावनत्वादि इत्यर्थः॥ जातः कार्यमात्रस्
त्यर्थे व्यवहारस्येति व्यर्थस्यानं॥ दोषास्ते इति फलं स्वपति। दोषा इति॥ स्वादृष्टजनकप्रवृत्तसाधारणकारणम्
विशेषगुणत्वं दोषत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं॥ दोषं विनापि जनकानां प्रवृत्तिदर्शनात् अतः समवकारणाय जनको
नं॥ स्वादृष्टकारणाय साधारणमिति॥ सुखादिकारणयकारणानं तं॥ यज्ञेनेन्मादिविधिकस्य कारणायान्मेति॥

गी॰ल॰ २८ आत्मनो योगवान्नायविशेषेति प्रागाइति । इच्छाविशेषइत्यर्थः ॥ आस्वत्वसमानाधिकरण्याद् इच्छात्वाद् कृपलजनिके
च्छारूपः ॥ तेन नेम्नारयोगिनो रिच्छायामानिव्याप्तिः द्वेषइति ॥ व्याख्यातं प्राकृ । विपर्यय इति ॥ अनात्मनि देहादौ आत्मत्वप्र
त्ययो विपर्यय विशेष इत्यर्थः ॥ पुनरिति ॥ पुनः पद्दने मार्गामार्त्वं सूचितं ॥ इदं चाप्यावर्तकं ॥ आत्मनो पूर्वदेहादिसंबंधः अ
त्य भाव इत्यर्थः ॥ प्रेत्यभावः ॥ भावः भवनं पुनरुत्पत्तिरेषनाइ शार्थिवत्वं प्रेत्य भावपदस्य दर्शयति ॥ सचेति ॥ पूर्वदेहेति ॥
पूर्वदेहादिजीवनाद्दृष्टसंबंधः पूर्वदेहादिविद्वन्तुः स्वजनकादृष्टमनःसंयोगनाशो व्यापूर्वदेहहनिर्हतिः प्रेत्यत्वार्थः ॥
भावपदस्यार्थमाह ॥ उत्पत्तेति ॥ स्वाधार इत्याकृष्टदेहान्तरसंबंध इत्यर्थः ॥ देहसंघातो देहसमूह इत्यर्थः संसारस्याधाराश्चाह
कत्वान्प्रेत्य भावो मूलत्वप्रयाणमिति व्याख्येन साधुतेनिराचष्टेति निष्ठाः ॥ फलाख्यं प्रमेयमाह ॥ फलमिति ॥ भोग
पदार्थमाह ॥ सुखेति ॥ जीवन्मुक्तस्यापि भोगो भवतीत्यत किं तु नासौ बंधकः इति विशेषः प्रवृत्त्याख्यप्रमेयविषयानमुक्त्वा
ति ॥ दुःखमाह ॥ बाधेति पूर्वोक्तं संवेदयति ॥ तद्वेति ॥ अपवर्गमाह ॥ मोक्ष इति ॥ अपवर्जनमपवर्गः ॥ संज्ञा साद्दश्यमप्रत्ति राम २८
सामोक्ष इति प्रसिद्धार्थकपदपर्यायशब्दं तदर्शनं ॥ मोक्षलक्षणमाह ॥ सचेति एकविंशतिप्रमात्मका वपुर्मुक्तोहे

पत्वेन हेयेन दुःखपदस्य स्वजन्यत्वार्थलक्षणया एकविंशतिप्रभेदेष्वपक्षोपलक्षकत्वं बोध्यं ॥ स्वात्मापवर्गे स प्रमेयत्वमेकवि
शंतिदुःखानां साधारणधर्म इति केचित्तन्नाईश्वरमुक्तिकाले एकविंशतिदुःखानामभावदर्शनापस्वत्वहेयत्वहेतुत्वकथनपं ॥ न
तु लक्षणांतर्गतप्रयोजनाभावात् ॥ मुक्तिलक्षणे तु दुःखपदं स्वात्मविशेषगुणपरमेव ॥ न चैवं सति परत्र कर्मिकमुक्तौ
अन्यगणस्मन्मोक्षः स्यादिति वाच्यं तत्र च लोके दुःखाभावात्कथं दुःखाभावपदवाच्य इति चेत् अपि चरमदुःखध्वंसस्यैव मोक्षः स्यादिति नु
दुःखाभावाद्धि एकविंशतियात्वमेव दुःखपदस्येति चेन्नत्वर्णपान्ताद्धि दुःखत्वना न चापि मरणोत्तरमयुक्तिकं चिदुःखांगीकप्र
ताऽस्वदृष्टेर्हि साधारणकारणकत्वेन दुःखान्यदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वादसंभवापत्तेः न च चरमभोगध्वं
सरूपमोक्ष इति वाच्यं ॥ चरमभोगध्वंसस्य अपुरुषार्थत्वात् दुःखस्येति ॥ निर्हेतिर्ध्वंसाः संसारिके दुःखध्वंसा इति व्याप्ति
वारणाय आत्यंतिकत्वमिति ॥ ननु किमिदमात्यंतिकत्वं न तावत् दुःखासमानकालीनत्वं ॥ शुकवामदेवादिदुःखध्वंसादेरस्मदा
दिदुःखसमानकालीनत्वेन तथात्वापत्तेः ॥ नापि समानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वमिति व्याप्तिवारणाय स्वसमानका
लीनत्वं ॥ शुकादिमुक्तावव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति ॥ अ॥ स्वैकत्वादिसमानकालीनत्वादसंभववारणा

पविशेषेति। गंधादिध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वान्येति॥ मुक्तात्मध्व [illegible] संयोगध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय चरमात्मविशे
षपदं॥ न च सध्वंसो लक्षणः। घटस्यापि मुक्तत्वापत्तेः॥ न च मोक्षजनकादृष्टसमानकालीनत्वादसंभव इति वाच्यं॥ भो
गं भोगसाधनं प्रत्येवादृष्टस्य हेतुत्वांगीकारात्॥ मोक्षस्य तत्त्वाभावेन अदृष्टजनकत्वाभावात्॥ अन्येषां तन्नाशं प्रति अ
पि अदृष्टांतराभ्येषणायां अनवस्थावशादनिर्मोक्षापत्तेरिति चेन्मैवं॥ चरमदुःखसाक्षात्कारसमानकालीनतया असंभ
वात्॥ तदुक्तं वर्तमानोऽप्यविरामन्नुपपद्यत इति। तस्माद्दुःखध्वंसस्यात्यंतिकत्वमेव दुर्वचमिति चेन्न। उच्यते॥ समानाधिकर
णदुःखप्रागभावाऽसमानकालीनदुःखध्वंसो मोक्षः॥ इदानींतनमुख्यव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति॥ घटात्म
संयोगप्रागभावादिसमानकालीनतया असंभववारणाय आद्यदुःखपदं॥ सुषुप्त्यादिवारणाय प्रागभावेति॥ मुक्तात्म
संयोगध्वंसवत्त्वादृष्टादौ मुक्तत्वप्रसक्तेः चरमदुःखपदं॥ न च तथापि अस्मद्दुःखध्वंसस्य दुःखप्रागभावासमानकालीनत
यात् अतिव्याप्तिरिति वाच्यं। स्वसमानकालीनं यस्य दुःखविशेषस्यान्वानात्। तयोर्न दुःखस्य चरमदुःखप्रागभावसमानका
लीनत्वात्। अन्यत्र चरमुक्ततादशायां आनागतिकदुःखध्वंसो वर्तत इति सर्वमतसिद्धं॥ अस्माकमपि मते मुक्तस्य दुःखानंगीकारा

ता॥ परं तु नाहं शत्रुः स्वध्वंसस्य मुक्तिलौकिकवाहः॥ तथा हि प्रमयप्रतीतेर्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति॥ अत्र सुखाभिव्यक्तेः
सांसारिककृशाभ्यामविशेषत्वादिति अथ मिरतो नित्यत्वेति सुखविशेषणं॥ अभिव्यक्तेर्नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषा
पत्तेः॥ न च जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिशरीरं सम्बद्धं तु त्वन्मते मुक्तस्य नित्यसुखाभिव्यक्तेः कारणमेव नास्तीति वाच्यं॥ शरीरज
न्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टा जाते केवलमनानात्॥ नित्यसुखाभिव्यक्तौ तु शरीरस्य स्वध्वंसरूपकारणत्वं॥ नित्यसुखे च नित्यसंविदा
नमानं चंद्रे स्तेनेतिव्यक्तिः प्रमाणाभावादिति न हि मिथ्या यः॥ तत्त्वप्रयुक्तं जीवस्य नित्यसुखो मानाभावात्॥ अहं सुखी न सुखं मे
मे हानेः सेवं ज्ञानमिदं ज्ञानी सुखमेनात्मेति त्वगधिकाधिकरणं प्रत्यक्षं गाधाश्च॥ आनंदं ब्रह्मणेति शब्दे तेनानंदं हासकं भवेत्यर्थः॥ किं
तु मत्तत्वछंदयावत्प्रामाण्ये नानंदवदिह त्यर्थः॥ अमत्यानन्दं सकलिंगात्मानुपपत्तेः॥ तथा च यथा शब्दवत्त्वरूपाकाशत्वावि
शिष्टस्यानित्यत्वेपि न शब्दस्यानित्यता॥ तथा चानंदविशिष्टस्यानित्यत्वेऽपि तेनानंदस्य नित्यत्वं न विरोधः॥ वस्तुतस्तु
॥ नित्यविषयत्वादिव्यक्तिः सिद्धेः ब्रह्मरूपस्य लाघवात् सुखदुःखाभावेनाभावत्वमेव आनंदं वदति॥ अस्तु अनित्यसुखवेतनाऽभावतोऽपि
वस्य मुक्तानाम् ईशानां नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवतीति सत्रमानाभावात् ... तत्र संशयाः तावत्संतप्रियाप्रियेनं स्पर्शानन्दमिति मुक्तस्य सु

६

गौ.त. स्वादिसंबंधाभावकोधिकाऽस्तीति बोधिका ॥ न च घटत्वविति घटत्वरूपेण वामाभावप्रतीतिवत् सुखत्वव्याप्यसुखदुःखोभयाभा

३० वप्रतीतिर्नानुपपन्नेति वाच्यं ॥ सुखपदस्यैव पर्यायापत्तेः ॥ वा वसंतमितिपदं दुःखलु किं रूपं ॥ तेन संसारिता दशायां पूर्वदशायां न

63 श्यत्तत्वसदशायां तेषि नापत्तिः ॥ तथापरत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं स्मयेत तत्केन कम

भिवदेत तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमन्वीत तत्केन कं विजानीयादित्यादि श्रुतिरपि मानमित्यस्मत्कृतिरपि प्रमाधिका ॥ यत्रेति ॥ यत्र

दशायामस्य संबंधेहि दुःखत्वरूपं हि त्वेति विशेषः ॥ आत्यंतिका त्ममनात्त्वमेवाव्यहितो भवति तदर्थः ॥ ननु यद्यस्मत्सामुक्तस्य सान

सामानाधिकरण्याविशिष्टेनाप्राभावत्वाभावेदर्शितेन तु नोनित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तस्येति स्वरूपमूहनीयं ॥ सुरूपत्वात् ॥

आत्यंतिकदुःखप्रागभावो मोक्षः ॥ तथात्यंतिकत्वं नाविनाशित्वं ॥ संसारिदशायामपि तत्सत्वेनातिव्याप्तेः ॥ किं तु समा

नाधिकरणदुःखजनकप्रागभावसामान्याभावविशिष्टत्वं ॥ चरमदुःखप्रागभावातिव्याप्तिवारणाय दुःखेति ॥ सुषुप्ति एम

व्याप्तिवारणाय दुःखजनकप्रागभावेति ॥ विशिष्टं कालिकसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन ध्वंससमानाधिकरणया च ३०

दुःखध्वंससमानकालीनत्वमात्यंतिकत्वमिति केचित् ॥ सांसारिके अतिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावे आत्यंतिकत्वं विशे

ध्यापि न तद्धेः॥ तन्न॥ मुक्तस्य दुःखप्रागभावाभावात्॥ तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्॥ अपि च मुक्तिरूपदुःख
प्रागभावस्य किं दुःखं प्रतियोगि॥ नातीतं॥ तत्प्रागभावानां नष्टत्वात्॥ नापि भावि॥ समानाधिकरणस्य तस्याप्रसिद्धेः॥
प्रागभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात्॥ मिश्रास्तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः॥ ननु कस्य दुःखस्यात्यन्ताभावो
विवक्षितः॥ परदुःखस्य चेत् तदा सर्वदेहस्वतःसिद्धः॥ स्वदुःखात्यन्ताभावस्य तु स्वात्मन्यसंभवः॥ त्रैकालिकाभावस्यैव
त्यन्ताभावत्वात्॥ अप्येवं च घटादेः प्रतियोगित्वस्य तत्र तन्मुक्तित्वप्रसंगात्॥ अत्यन्ताभावस्याजन्यतया मुक्तेः पुरुषार्थत्वानु
पपत्तिश्चेति चेन्मैवं॥ स्वं हि ध्वंससामानाधिकरण्येनात्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात्॥ न च घटादावपि तत्त्वं स्वदुःखसाधन
ध्वंसरूपसंबंधेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषार्थः॥ नादृशदुःखाभावश्च न साध्यः॥ त
थापि विशेष्यस्यात्यन्ताभावस्य पुरुषार्थत्वं॥ विशेषणस्य तादृशध्वंसस्य जन्यत्वमिति विशिष्टस्य जन्यतया साध्यत्वं॥ अत एव दुः
खेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीत्यादिश्रुतौ॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति सूत्रे चात्यन्तपदं संगच्छत इति॥ तन्न॥ दुःखसाधनध्वं
सस्यात्यन्ताभावसंबंधत्वे मानाभावात्॥ तादृशदुःखध्वंसापेक्षया गौरवाच्च॥ अत्यन्तमात्यन्तिकदुःखध्वंसस्यानतिह

ष्का॥त्यंतिकपरलोनाशकं इंद्रियैः हंतिलक्षणं॥ अंतस्तोद्वेन साक्षात्कारादिविषयाकांक्षितानां केवलस्यात्मनः स्वप्रकाशस्यान
सुखात्मकतया च भ्रयच्छ्यामं मोक्ष इति वदंति॥ तदृशेन सुखं नाद्दशास्यश्रस्तो निश्चलतया संस्थितार्द्दशात्मापि तद्
तया यातां॥ तस्य चस्कातः विहितेन सुखैः प्रयत्नसाध्यता भावान्नेच्छा॥ मिथ्याज्ञानहेतवः पदार्थास्तन्हेयायावाच्य
विषयानिष्टैः सुखदुःखस्वभावान्नमनस्स्पृहत्वाभावात्॥ ननिह्मणाविष्टेरुहे ष्टाविषयस्वेहेवेषुहेषार्थत्वंतादृशे इष्टसाध
नताभावेन नोपायत्वसंभवितत्वमर्षतीहयायाः निष्टैः अविकारात्वेहेवल्वेष्टप्रयत्नसाध्यत्वाभावः॥ अनित्यं हते
गुप्तिधनिहतिसंक्षेपः॥ इंद्रियैर्हंतिलक्षणं॥ परमात्मनि जीवात्मलयो मोक्षः॥ लयो नाम जीवस्य लिंगशरीरनाशः
लिंगशरीरं च पंचतन्मात्रपंचमहाभूतैकादशेंद्रियाणि मिलितानि जीवस्य सुखदुःखसाक्षात्कारसाधनं कार्यं नी
साधनं॥ तच्च॥ तद्यद्विशालशरीरनाशश्चेष्टाहेत्वर्थं तथा पूर्णकर्महेतुसाम्यात्॥ सांख्यानां पुरुषस्य न कर्तृत्वं
भोक्तृत्वादिकं किंतु त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेरेवेति॥ यदि गुणात्मिका॥ तस्याः प्रथमपरिणामो महत्तत्त्वं बुद्धिरिति लोमि
तिचो वने॥ कर्तृत्वादिकं नस्येव॥ तथा च एवं नस्येवं भावरूपकं च बुद्धिविधां धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्य

श्वैश्वर्यानैश्वर्यरूपं॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादयष्टसंस्काराः रूपं च कार्यकारणयोरभेदात् सा प्रकृतिः कर्त्री कथ
नेपुरुषस्य कैवल्यं नाम्नायः। धर्मधर्मिणोरभेदात्॥ ज्ञानस्वरूपोऽयं कारणं कूटस्थो नित्य इति चोच्यते॥ तेन तस्य संबन्धस्तत्र उ
पमहतः स्वच्छस्य चेतनत्वाभिमानाच्चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानेऽप्यवभासादिकं॥ कर्तृत्वं च पुरुषे उपचर्यते॥ इत्थं च बुद्धि
तत्वस्य ज्ञानरूपोऽयं परिणामः तेन संबन्धो विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायक इति बुद्धितत्वनाशे सुखदुःखादिविषया
वच्छेदेन पुरुषस्य स्वरूपतिरोधानाभावादकर्तृभोक्तृत्वेन तन्मात्ररूपस्य स्वस्थानं मोक्षः॥ ज्ञानरूपोऽयं मनोनाशे महोदय
इति॥ मनोबुद्धितत्वमिति चाहंतिमत इति तस्याशयः॥ ॥बुद्धितत्वनाशस्य स्वरूपतिरोधानाभावस्य वा सुखदुःखाभाव
भिन्नत्वेन पुरुषार्थत्वानान्तरीयकत्वाच्च किं च मोक्षस्य प्रकृतिधर्मसामानाधिकरण्यमेवैतेन तत्सामानाधिकरण्यस्या
प्यभिमानात्॥ अहं कर्ता अहं सुखी नात्रादिवच्चेतनोऽहं करोमीत्यबाधितप्रतीतेः॥ किं च बुद्धितत्वं नित्यमनित्यं वा॥ नित्यं चे
न्न तस्य ध्वंसः तस्य नित्यत्वेन तस्य सर्वदा सत्वादनिर्मोक्षः॥ अनित्यं चेत् तन्निष्पादकस्यान्यस्य निष्पादकस्याजन्यत्वान्नाशो न॥ तथा च
तद्ध्वंसेः पूर्वं तत्वस्योत्पत्तिरूपादृष्टविधातृत्वादप्रतिनोदितेनास्यैव संसाराभावप्रसंगः स्यादिति॥ न तु कर्माभावादेः॥ कर्तृधर्मानियं

गी॰ त॰ ३२ नाऽश्चेतितावसरएवनः। अनयाऽवकाशः स्यात्संसारोपथा क्रमवद्इति। यातेजलालक।। योगिनो योगात्सिद्धिवशात्तक्लेशना
शावुर्भोगिन्हववात्तेऽम्नकल्पंधायामेवातं अंमोक्षइत्यर्हः।। तेऽत्र यद्दिस्वाते अंतुःखवतन्साधनेनाश्रिदितिस्तहाः स्मनमनमे
३। यद्दिवयोगवशान्मानाऽतिपाद्यदृष्टिर्धैर्य्यवतहास्वर्गाद्दिवतदुःखानांनर्थकलाद्दिनाशिलावहेयमेवमुमुक्षूणामिति। नि
चागोकारइवलक्ष।। दुःखहेतुतयाशरीरादिहिरालनोपिनाशोमोक्षइतिवदंति।। तेषांमतेशरीराद्युत्पत्तिरेकपदातसंतानाति
नरात्कस्मनाशःयदि वास्ति।। नराधर्मिसंयादेकमानेनतसंभिन्नतयापिविवेदुनाशो असंभवात्। अथ द्वितीयमनादिवेगोस्तु श्व ५
विनाशस्तेर्ऽत्रिवेनअस्मितेन्नोतेत्तानाभावोमुक्तावक्षतप्रवाणंतुत्ताज्ञाननिरिक्तानमनिश्चमारगमयेहितं।। नखदर्शितमा
नगोथे। विज्ञानवादिनस्तु।। ज्ञानेद्विविधंजालयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानं चाऽतुमयमेवक्षणिकं।। तत्र प्रवृत्तिविज्ञानं घटप
टादिविषयाकारानपोद्युपारनमालयविज्ञानांऽनविषयकं तदितिरिक्तं सर्वमेवालीकं।। तत्र संसारकालीनप्रवृत्तिविज्ञानसंता
नोच्छेदे केवलालयविज्ञानधारामोक्ष इति मन्वते।। तन्नाऽविज्ञानसामान्यस्ये क्षणिकत्वहेतुत्वेऽपि विज्ञाना मुक्तिकाले राम
नाशात् विज्ञानधारासद्भावे प्रमाणाभावादिति संक्षेपः।। एकविंशतिदुःखनिवृत्तिरपवर्ग इति।। शरीरमिति।। यथपिषदिद्वया ३२

65

णि चक्षुरादिग्राह्यत्वात्तस्मात्तदपेक्षितं। शब्दादिसर्वज्ञादिविषयत्वान्मानुद्धिसुखदुःखानां मानसविषयत्वेनैव संग्रहसंभवात्।। न
यापि शरीरं तु घ्राणादिकासाधारणकारणत्वं सुखदुःखोत्पादनाम मानसविषयाणामपि सत्वाद्यासाधारणनिमित्तत्वपि तु सुखानां दुःखेभ्यैव हेयं।। न
इन्द्रियविशिष्टत्वं च न तत्संबंधितयेति सुखमिति तु वरं प्यानुपादानमिति तिको ध्यं।। ननु शरीरादीनां तदानां संबंधिनां न हानसमुच्छेदो निवृत्तिः
संभवति। विषयाणां तु रूपादीनां कथं।। नहि वैते इन्द्रियविषयाणां तु सर्वेषां विनाशश्चैव सम्भवो स्पष्टानिकश्चिदनुपेति
संभवति वा।। रूपादिविषयरूपत्वादिज्ञानीभूतो निःपत्तपानिषुनेः संभवादिति चेमेवं इन्द्रियविषयत्वेनाचविषयसंबंधिरागस्ये
मोच्छत्वात्।। सचोत्कटेच्छारूपव इतिनच्छाव्यानुपपत्तिरिति। दुःखपद्मात्वविशेषणगुणत्वेनाशेषदेवमुत्पममन्त्रयोगोपामि
ति दर्शयति।। गौणामुख्येति।। ननु मोक्षे दुःखवत्सुखस्यापि सुखस्याप्यभावात्तुल्यायवायत्वेनपेक्षाकृतां कुतस्तत्साधनेषु प्रवृत्तिरि म
तेच्याह सुखमिति।। दुःखमेव वा दुःखानुविद्धमेव वा व्यनुषंगादर्थमाह। सविनेति।। अविनाभावो व्याप्तिः।। तथा च सुखं न
दुःखासमानकालीनं दुःखव्याप्यत्वादित्यर्थः।। यद्वा। दुःखव्याप्यत्वेनैकरूपेण दुःखपदं दुःखादन्यां सर्वेषामुपलक्षणकमि
तिभावः।। अन्तरेऽन्तरे दर्शयति। सन्धेति। उपचारो लक्षणाऽन्यर्थः।। विषयसेति। नाहि शेमधुनि भुक्ते विषं भुक्तमिति विषवि

गो॰न॰ ३३ नाभावानाल स्प्रगोयाविषयइप्रकोणाद्दिमर्थः॥ अथमाहाय:॥ एवमादिसुखस्यापि गृहु विन यण्या छान्वानाणानभीता
द्दिजमतु:स्वांताद्दितलानाविनाद्दि लेनो जाकालकदु:खहलत्वात्।।मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजमनस्विनतावहुन्।दु:
६६ खानुविद्धत्वात्किं पुनरामेषांवैषयिकसुखानांदु:खबहुलत्वात्। यान्नेषुवकदुन्याणप्रहारपाथ्या नगारवियोगकाललमजन
स्वजलपानजमसुखवत्वैषयिकसुखिसुखानस्यानुरागाणि ताम्रपत्रस्य सुभगाविनमानीप्रयारगाभिवाणातत: सु
खबोध:॥ नयावधेशुद्धिकिन: सुखमात्रलिप्सावेदुखभाव:। शिर:श्वद्दंध्रे नवनितमहाभवनुपहारगमनं वौर्यगा क
र्ले धमवेतमध्य कस्यापिनोरागाधा: नेनसु न्मसुणावभूतकर्मस्वनधिकारिणा भवमनुवहुजन्माराधितभावकृपयाद्:खेइय
स्मिन्दि सुखेविवैराग्यं॥ सएवमोक्षोपायसाक्षात्कारकारणेषुनिष्कामकर्मसुप्रवर्गमनस्नाहेतुक्रवनीत॥ नसपडकेव
लदु:खाभावार्थिनोदु:खाभावइशायां सुखंनास्तीति यत्नेनप्रवृत्तिप्रतिबंधक:॥ यथाग्रामज्वालीनमध्येइनमांतेडश
उक्तिरागप्रानामस्य वहुदुरानीतानुमानानेसभागाणकस्मैवाइनुपछायमानाशशिशिर्विषो:सुखुमोभोजनया ना राम
द्दिकं नोत्सानिश्चानेनप्रवृत्तिप्रतिबंधकेतस्तान्नगएवसुखापेक्षयादु:खाभावस्यापेक्षाभावइपेक्षितत्वात्॥ मोक्षस्य ३३

रमपुरुषार्थत्वमिति संक्षेपः ॥ ४ ॥ अपवर्गो मतिप्रकाशं इच्छति ॥ मनुजीति ॥ कथं केन प्रकारेण मघत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ शास्त्रादि
ष्टेनेन गुरुणा श्रुत्यादि शास्त्रसुजनसंगत्या माहशीत्यं ॥ ननु कं श्रोतव्यः स्मर्तव्यो मन्तव्यः श्रोतव्य इति सिद्धिरिति ॥ सिद्धिर्हि नेन
नेन मननं दर्शितं ॥ अत्र च पाप्मा अहंतोऽमिथमे ॥ ज्ञानात्कर्तृत्वाद्यनुमानेन पक्ष प्रतिपादनाय परमात्ममति पाद क
श्रोतान्तं प्रयोजकत्वं शास्त्रादिति ॥ ६ ॥ सम्पादयति ॥ सर्वप्रमेयाभिति ज्ञातन मतेपिन तत्त्वज्ञानमिति तत्त्व पदमशो षडिशे
षहपेणात् ज्ञानत्वाभावोऽविषयेत्वादि नामोक्षस्य साधिकारादर्शितः ॥ अन्यथा विषयरामलेमो क्षोपायकर्मस्वपह ते ॥ ७ ॥ ध्या
यिनो निदिध्यासं कुर्वनित्यर्थः ॥ ध्यानवशपरिपाकः फलं योगजधर्मरूपं ॥ तत्र शान्तात्मा प्रलीनात्मा नोऽज्ञात्मपरमा
त्मानो येन सत तथा तस्मै इत्यर्थः ॥ ८ ॥ मया तस्मै तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिप्रतिकारणं न मे वाणीहित्यातिम् स्मेयेति परमात्मप्रकाशा
यश्रुतेः ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति जीवात्मणश्रुते
श्च ॥ तत्र परमात्मसाक्षात्कारो योगधर्मः प्रणामतिः ॥ जीवात्मसाक्षात्कारेऽपि च मनः संयोगाख्ये ॥ तथा पनीद्रियका
लो कासादिभि अन्यसाक्षात्कारो न योगजधर्मजनितेति ॥ न चापि न दैवेशाक्लिष्टेति भक्तिरूपते संसारयानतानुभवः ॥ कि

गी.त. पतेय्यनेनेतिकेशः॥ सकारणमिथ्याज्ञानं तद्दूरितत्वेन तथा च यथाशक्ति तत्त्वज्ञाननिरोपि शाद्धकर्माधीनतुः स्याद्सं
२५ यतेः॥ निष्कामकर्मेति॥ सा च प्रकृता स्मदुक्तचहेतुत्वेनान्वितं॥ कामफलकामना॥ तद्दूहितानां यागस्यानर्थविहि
67 तानां कर्मणामात्मशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानं प्रतिहेतुत्वात्॥ काम्यनिषिद्धकर्मणी तु स्वर्गादिफलजनकत्वेन तत्त्वमि
बंधकतया मुमुक्षुभिर्वर्जनीये अत्रैवं क्रमः॥ फलकामनां विना भगवदर्पणबुद्ध्या कृतैः कर्मभिः पापक्षयद्वारात्मशु
द्धिर्भवति॥ ततो विषयेषु वैराग्यं॥ ततः श्रवणादौ प्रवृत्तिः॥ ततः श्रवणादिकर्मणा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः॥ ततः सकारणमिथ्या
ज्ञाननाशः॥ प्रारब्धेतरपूर्वकर्मनाशश्च॥ ततः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षये सति मिथ्याज्ञानाभावात् न कर्मोत्प
त्त्यभावेन मोक्षसिध्यतीति॥ ननु तत्त्वज्ञानं विना विहिताचरणं काशीमरणं तु लापुरुषहानादिकर्मणां साक्षान्मोक्ष
हेतुत्वं श्रूयते॥ तत्कथं कर्मणां तत्त्वज्ञानोपयोगित्वमुच्यते॥ तस्मात्समुच्चयनिष्ठतां तत्कर्मादिनाशतावच्छेदक
त्वेनात्मकत्वान्नात॥ प्रोहितियवषत॥ ज्ञानकर्मणोर्मुक्तिहेतुत्वेऽपि कल्पमिति चेन्न॥ संसारमूलकारणानादिसकारणमि राम
थ्याज्ञानस्य तत्त्वेन मोक्षहेतुत्वात्॥ तस्मात् संतिकोष्ठे हेत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां मध्यगतकारणतानां तत्त्वज्ञानमेव कर्मस्थले २५

प्रिकल्पते॥ अतएव तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा अयनाय विद्यते इति श्रुतिरपि तत्त्वज्ञानं अघटितमो
क्षसामग्री नान्यानीति प्रतिपादयति॥ अतिमृत्युमिति॥ मृत्युमयमेति मृत्युप्रवाहे न पतति देहान्तरं न लभत इत्यर्थः
॥ अतिमृत्युपदस्य मोक्षे वा लक्षणा यस्तु ज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वा॥ अथवा ज्ञानमात्रेणापि मोक्षं कृ
क्षसंनिषेधति चेत् न॥ तस्यायमर्थः॥ चिरकालाभ्यासेऽपि न मननादिकर्मणो मोक्षः किन्तु तत्त्वज्ञानेन मुच्यते॥ प्रय
गमरणेन प्रयागमरणज्ञानेन शीघ्रो मोक्षे न तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ते॥ एतदभिप्रायेणाहापि विवेकध्यानमिति संक्षेपः॥ ननु
नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति न्यायेन सार्वदैव धर्माधर्मोत्पत्तिसंभवात् तेषां च भोग
जनकत्वात् सदा भोगस्य कथं मोक्ष इत्यत आह॥ अनागतेति॥ अनर्जितेत्यर्थः॥ अर्जनपतन इत्यर्थः॥ धर्मकारणी
भूतस्यासत्त्वस्य नित्यत्वाभावादिति भावः॥ तत्त्वज्ञानान्प्रारब्धेतरकर्मणां नाशः प्रारब्धकर्मणां तु भोगादेवना
श इति दर्शयति॥ पूर्वोपात्तेति॥ प्रारब्धेत्यर्थः॥ योगप्रभावेति स्वरूपकथनमिदं॥ कर्मभोगेन तत्त्वज्ञानस्यानेप
क्षितत्वात्॥ समाहृत्यापीति समन्तात्क्षेति पाकत्वा॥ रागद्वेषादिति शेषः॥ सुखभोगे रागवान् दुःखभोगे द्वेषं

गी.त.
३५
६९

णोऽदृष्टेतिभावः॥ तदुक्तमप्रमेयात्मकोऽदृष्टिप्रभुक्त इति॥ शरीरारंभकादन्यत्र पूर्वकर्मणि ज्ञानेऽर्हेतुत्वं बोध्यं॥ एवमपूर्व
शरीरारंभकादेरपि तस्य हेतुत्वं अत्र देहं तत्वं॥ कर्मनाशबहुविधं॥ प्रारब्धमप्रारब्धं च॥ अत्रापि प्रमाणे शरीरारंभकं कर्म प्रा
रब्धमितिकथ्यते॥ तद्भिन्नमप्रारं॥ नानुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति स्मृतेः प्रारब्धकर्मणां त्वं॥ अथाप्रायश्चि
त्तादिविधिवैफल्यापत्तेः॥ तत्र च शास्त्रबोधितनाशकानाशप्रनाशत्वं भोगकार्यतावच्छेदकं॥ तत्त्वज्ञानस्यापि कर्मना
शकत्वं शास्त्रबोधितं॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति श्रुतेः॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरु
ते इत्यादिस्मृतेश्च॥ इदं च प्रारब्धेतरकर्मणां॥ प्रारब्धानितानां तत्त्वेऽप्यस्त्येव नानामपि भोगाच्च ज्ञानात्तानि नप्राय
श्चित्तविधानतुपपत्त्या प्रायश्चित्तानाशप्रणापमात्र नाशकत्वमस्तु भोगस्य तत्त्वज्ञानस्य तु कायव्यूहोत्पत्तिद्वारा भोगद्वा
रा च कर्मनाशकत्वमिति विवेचं॥ कायव्यूहभोगयोऽनतत्त्वज्ञानव्यापारत्वे मानाभावात्॥ तत्त्वज्ञानं विनापि सौभर्यादेः का राम
यव्यूहदर्शनात्॥ तस्मादंते न सर्वथापि दृष्टदर्शितत्त्वं नाहि कल्पकोटिभुक्तमिति स्मृते प्रारब्धमात्रफलत्वे तत्त्वज्ञानिनो नि ३५
खिलकर्मभोगार्थं कायव्यूहकल्पनमप्रामाणिकं॥ अथ सर्वथा कल्पांतरस्थापि कलजनकप्रारब्धनकर्मणः प्राशीम

रणाद्दै नन्वेतानानन्॥ कायव्यूहज्ञानेपि नादृष्टफलानुभवनेः तत्काले मोक्षप्रसंगात्॥ यद्दिकाशासरोन रमवि
भेदेव पाननाभवतीति प्रमाणाभावात्कं तद्दानद्दृष्टिविशेषाद्ध्रुव तत्तत्त्वज्ञानाद्यनाशयमिति कल्पनीयमिति द्दिक्॥ कायशोधनि॥
शरीरादिद्दिरूपकारणाभावादित्यर्थः॥ उपसंहरति सोयमिति॥॥ प्रमेयपदार्थान्निरूप्य संशयपदार्थं निरूपयितु
माह॥ इदानीमिति॥ एकस्मिन्निति॥ इमौ स्थाणुपुरुषाविति निश्चये स्मृतिव्याप्तिवारणाय एकस्मिन्निति॥
सत्यमान्विशिष्यलाभः स्थाणुर्द्रव्यमिति निश्चयवारणाय विरुद्धेति॥ अयं पुरुष इति स्थाणुविशेष्यकनि
श्चयवारणाय नानेति॥ तथा चैकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वमिति लक्षणार्थसिद्धं॥ अयं स्था
णुर्वा पुरुषो वा समस्तानामिति नाहार्यायां स्मृतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदं॥ प्रकारान्तरमेदानाह॥ स चेति॥ तत्र साधारणध
र्मदर्शनजं संशयं दर्शयति॥ एक इति॥ साधारणधर्मत्वेनोपि विशेषदर्शनदशायां संशय इति दर्शयति तत्वं ने
न विशेषदर्शनं एककोटिव्याप्यदर्शनं एवमग्रेपि॥ समानधर्मेति॥ उभयकोटिसहचरितधर्म इत्यर्थः॥ विशेषद
र्शनस्य तं दर्शयति॥ स्थाणुत्वनिश्चायकमित्याहि नाय॥ समानधर्मदर्शनमाह॥ स्थाणुपुरुषयोरिति॥ किमयमि

गौ. त. ३६ 69

ति॥ अत्र स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावपुरुषत्वतदभावप्रकारकत्वं चतुःकोटिकसंशयोऽयं स्थाणुर्न वेति उभयकोटिकः विप्रतिपत्ति
जन्यस्तु उभयकोटिक एव संभवति॥ कोट्यन्तरोपस्थापकाभावादिति बोध्यं॥ कोटिः विशेषणं॥ विप्रतिपत्तिजसंशयमाह॥ द्वि
तीय इति॥ विरुद्धप्रतिपत्तिर्यस्मात् सा प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः शब्दः तज्जन्यो विप्रतिपत्तिजः शब्दप्रमाणेत्यर्थः॥ कोटि
द्वयोपस्थितिद्वारा विप्रतिपत्तेर्जनकता एकोऽपरः स्मरणलक्षणं॥ शब्दो नित्यो न वेति मध्यमस्य विप्रतिपत्तेः
संशयजनकत्वात्॥ अपरस्त्वापि वृत्त इति पूर्वोक्तानुषंगः॥ तृतीयमाह असाधारणेति॥ अन्यत्र हीन कोटिद्व
यसहचारको धर्मोऽसाधारणस्तज्ज्ञानजन्य इत्यर्थः॥ असाधारणत्वं साधारणत्वं द्रष्टव्यमिति॥ नित्यानित्यव्यावृत्तेति॥
व्यावृत्तेनेत्यस्य तद्वृत्तित्वरूपव्यापकत्वं तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः॥ एतस्य धर्मस्यानित्यानित्यव्यावृत्तत्वाभावात् तत्संश
मानं तस्मिन्प्रयोजनपदार्थमाह॥ येनेति॥ येन प्रयुक्तो यद्विषयेच्छावानित्यर्थः॥ तेन प्रयोजनप एम
दस्य योगार्थो दर्शितः॥ प्रयुज्यते स्वोपायप्रवृत्तेन पुरुषो जनेनेति प्रयोजनं॥ तन्नीयार्थस्य ज्ञानजन्येच्छाज ३६
न्यत्वं॥ तथा च यद्विषयकत्वात् ज्ञानजन्येच्छाजन्यपुरुषप्रवृत्तित्वं प्रयोजनं॥ ज्ञानं चेष्टसाधनताविषयकं बोध्यं॥ तेन

गोचरत्वेति व्याप्तिः स्वरूपं दर्शयति ॥ नन्वेवेति ॥ सुखेवेति ॥ सुखावगाहि दुःखहानिश्चेत्यर्थः ॥ सुखदुःखाभावयोरेव सु-
खत्वप्रयोजनत्वं ॥ नन्दुःखाये तु गौणत्वमिति भावः ॥ लक्ष्येति लक्षणं प्रयोजयति ॥ नन्वर्थो हानीति ॥ तल्पकान्तादिस्थले सुखाति-
शयित्वे केशाद्यनुपहतिः दर्शनीनं आहो स्वस्त्वस्येति ॥ स्वरूपं शेषोऽर्थः ॥ तल्पेनं तल्पवत्कान्तादिस्थले पि तात्का-
लिकदुःखनिवृत्तिसंभवतीति ॥ कालकोऽप्यनागतानां दुःखसाधनेककर्मणां सुखजनकत्वमप्यत्र माहेत्यवहतिमिति स्वभेषमा ॥
दृष्टान्तपदार्थं निरूपयति ॥ व्याप्तीति ॥ संप्रतिपन्नाभिसंप्रतिपत्तिः ॥ सा च साध्यसाधनवत्तया साध्याभाववत्साधना-
भाववत्तया वा निश्चीयते नैकत्रोपादानेनान्यदृष्टान्तेनाव्याप्तिः ॥ तथा च पक्षप्रकृतानुमितिजनकीभूतस्तानविषय-
व्याप्यव्यापकरूपसंबन्धनिरूपकसंबन्धविशिष्टत्वेनोभयवादिसंमतत्वं दृष्टान्तत्वं ॥ सर्वस्मिन्प्रमेयत्वेन अन्वाह इति
व्याप्तेः प्रकृते वह्निमान्धूमादित्यत्रायोगोलकस्य दृष्टान्तत्वव्यायोगाय पद्ये ॥ आत्मानित्यो द्रव्यासमवेतद्रव्यत्वा-
दित्यादौ शब्दस्य दृष्टान्तत्वावारणायोभयवादीति ॥ अत्र मीमांसकमते एकदेशदृष्टान्तस्य निरस्तत्वं नैयायिकमते इति
नातिव्याप्तिः ॥ साधर्म्येति ॥ अन्वयव्याप्तिनिरूपकसाध्यसाधनवत्त्वान्नित्यर्थः ॥ वैधर्म्येति ॥ साध्याभाववत्साधनाभा-

९६

गौ.त.
३७
70

वकानीत्यर्थः ॥ अत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं तूभयसंमतत्वं चेति त्रयो दोषाः प्रथमस्य साध्यवत्त्वं साधनवत्त्वं तूभ-
यसंमतत्वं चेति त्रयो दोषाः द्वितीयस्य दृष्टान्तस्य कोट्याः ॥ तथा च अत्र स्वमतमात्रसिद्धत्वेपि न त्रयोपयं प्रतितन्त्रसा-
धनोपं भवति तत्र साध्यांगकदृष्टान्तेन दोषद्वयपि कोट्यां ॥ यथा वौद्धानां सत्वेन क्षणिकत्वे साध्ये घटो दृष्टान्त इ-
त्यादिकमूह्यं ॥ सिद्धान्तपदार्थं लक्षयति ॥ प्रामाणिकेति ॥ प्रामाणिकत्वं प्रमितत्वं प्रमाविषयत्वमिति यावत् ॥ तृ-
तीयार्थः प्रकारता ॥ तथा च प्रामाणिकत्वप्रकारकनिश्चयविषयोर्थः ॥ प्रामाणिक इदमिति निश्चयविषयोर्थः सि-
द्धान्त इत्यर्थः ॥ तादृशनिश्चयविषयीभूतपदार्थस्यैव सिद्धान्तत्वमिति मतानामिणायेरणाभ्युपगतोर्थ इत्यर्थकं मूले ॥ तल्ल-
क्षणे ॥ ज्ञानमेवात्र सिद्धान्तः ॥ अत एव इदममुकसिद्धान्त इति व्यवहारोपि ॥ ननु अमुकसिद्धान्तः प्रमितिविनिश्चयपक्षा-
त्मकप्रमासाधारणोऽयं धर्मः ॥ तेन नानाशब्दे नित्यत्वानित्यत्वादिनोभयमतसिद्धान्तताहानिः ॥ सर्वशास्त्रे प्रामा-
णिकत्वाभ्युपगमस्सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ धर्मिमात्रेति ॥ धर्मिमात्रस्य घटादेः सर्वतांत्रिकैः प्रामाणिकत्वाभ्युपगम- राम
मादिति भावः ॥ धर्मस्य घटत्वादेः वैशेषिकैर्द्विषिरं नाङ्गीकारान्मात्रपदं ॥ द्वितीयपद इति ॥ अन्यशास्त्रे निराकृतस्यार्थस्य ३७

स्वशास्त्रसुप्रामाणिकत्वनिश्चयः प्रतितंत्रसिद्धांतः ॥ यथा प्रमाऽयोग्यव्यवच्छेदाद्दृश्यप्रमाणत्वं नैयायिका
नां तदसत् ॥ स्वतंत्रेऽपरसिद्धो योऽर्थः परतंत्रेऽनिराकृतः ॥ प्रतितंत्रोऽपि यथा न्यायेन सर्वतंत्रस्य प्रमाणानेनेति । मनइ
द्रियस्वमणुपरिमाणसिद्धांतो न्यायहारिणां कोऽधान्ते तदसत् ॥ मीमांसितं परतंत्रेऽपि स्वतंत्रेऽधिकं तन्निश्चयः ॥ मनसोऽणुपरिमाणमेव न्या
येमनस्तोऽनुमितिर्विद्येति ॥ स्वतंत्रेऽनिषिद्धस्य परतंत्रेऽपरस्य प्रामाणिकत्वेनाणुपरिमाणमणुपरिमाणसिद्धांतः तदुक्तं
मानार्थैः ॥ परतंत्रेऽपाकृतः स्वतंत्रे वानिषिद्धो योऽर्थोऽणुपरिमाणमन इति ॥ उक्तं न्यायपकारे भावप्रसंगो ॥ वैशेषिकमते च अणुपरि
माणसिद्धांतसिद्धत्वादिति ॥ न्यायमते प्रतिपादितस्य भावस्य वैशेषिकमते च अणुपरिमाणसिद्धांतत्वादिति भावः ॥ तथा चात्र
प्रतितंत्राणुपरिमाणसिद्धांतयोः भेदरामेनोऽनाहहरणाम्रहर्शनत्वंगंथकारास्य अमकिंजरंभिन्नमितियेवद्भुतिते नस्यापि सा
ये न जानंति ॥ तथाहि प्रतिशहस्य समानार्थकत्वेन समानतंत्रसिद्धांतस्य प्रतितंत्रसिद्धांतः ॥ अत एवोक्तं ॥ नहि समान
तंत्रेऽ इति ॥ भवदुक्ताणुपरिमाणलक्षणमेव ॥ तत्र संप्रमाणं ॥ तथा च मनइत्यादिकं तस्योदाहरणमुचितमेवैतदणुपरिमाणमः स्व
शास्त्रसूत्रेणनपरशास्त्रसूत्रस्य यथा न भवदुक्तप्रतितंत्रलक्षणमेकाणुपरिमाणलक्षणमिति ॥ एवं च मे गणाभिसर्वतंत्राधिकरणा

तो.त. ३८
21

मुपगमेत्याहि सत्र सद्धेतूनां व्याख्यानसंगच्छत ॥ साधनत्वेषी हेतावहेतौ शीता इति ग्रन्थकाराशयः ॥ न्तनीय इति ॥
वस्वधर्मितावच्छेदलं साध्यासिद्धिरुपाप्रामाणिकत्वाप्रामाण्योधिकरणमसिद्धान्तः ॥ सर्वशास्त्रमिति ॥ सर्वशास्त्राणां जीवा
नां शिरोगामित्वात् आकृष्य समाहारतयाउपाद्दानेगोचरणत्वे स्मानचिकोर्षा हेत्वाभासानां श्लिष्टत्वात् दोषत्वेन बाधेनाशरीरः
सर्वत्रैः कर्तव्यायामिति तो यमधिकरणमसिद्धान्तः ॥ चतुर्थ इति ॥ अप्रमाणमसिद्धान्त इत्यर्थः ॥ ग्रन्थकारमते एतत्क्रमस्य
तुल्यवाचानमनोनुकूलप्रतितं च सिद्धान्तलक्षणमेव ॥ जयविनायकोक्तेति ॥ मत इति शेषः ॥ यद्यात्रत्योन्मिमाकृतेर्योक्तिः ॥ किं
चिदभिप्रायं प्रकाशयति ॥ तावच्छेदकेन गुण इति ॥ नञ्समासयुक्तपरमुत्थः ॥ नकारशून्यपाठे तु संभावकारलोपात् गु
णोगुणाभिन्न इत्यर्थः ॥ अन्यथा मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यस्य गुणत्वाभावादसंगतेः ॥ तथा च मीमांसकानां स्वशा
स्त्रमात्रस्याप्रामाण्यापातेन स्वशास्त्रे गुणभेदस्याप्रामाणिकत्वाप्रमाणमात्रमप्रमाणमसिद्धान्त इति भावः ॥ तथा च शब्दस्य गुणा
भिन्नत्वे सिद्धे नित्यः शब्दः श्रावणत्वान्तर्भावविषयत्वात् ॥ शब्दत्ववदित्यनुमाने नैयायिकैर्हेत्वाभासे नित्यगुणाभिन्ने त राम
स्योपाधेः साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् रूपानुमानाद्देवशब्दस्यानित्यत्वसिद्धेर्भविष्यतीति मनसि कृत्वोक्तं नित्यताति ३८

त्येत्याद्यपि तु गोवर्धनेनोक्तं॥ अत्र मीमांसकैरुदाहरणान्तमुपनयान्तमस्य सर्वतंत्रसिद्धांतत्वाद् इत्यादिनाऽवयवत्रयमिति तर्कभाषाका
रोत्र्यांते इत्याह तत्त्वस्यैव संधावकाल्लोपस्तानाभावेन त्र्यांतत्वप्रकाशनाय॥ शत्रुस्यइयत्वनादिनो मीमांसकस्यानु
दाहरणान्तमुपनयान्तोत्तुडजिहि क्षमायेनेतिव हन्नूवलम द्वोपिसंध्यांशे त्र्यांतत्वका॥ शत्रूस्यानुदाहरणान्तमुपनयमस्मिमीमांसकम
नेसिद्धांतत्वाभावात्॥ प्रकृतोदाहरणान्तत्वासंभवात्॥ निम्नानिम्नेत्यादेहेत्वन्तप्रत्तापतुल्लत्वापतेश्च॥ नस्मात्संधावपि
त्र्यांतस्यग्रंथकारोत्र्यांत इतिव वनेहि अनासिकस्य दर्शयाहो बोध्यावनतुल्लमिवोध्यं॥ अवयवव हार्थेनिहृपयति॥ अ
त्रानुमानवाक्येनेनेन न्यायदुक्तः॥ न्यायवाक्यं पंचप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यपरमप्रकृतहेतुपरप्रकृतव्याप्तिपरप्रकृतपक्ष
धर्मितापरप्रकृतसाध्यहेत्वबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वपरवाक्यपंचकसमुदायः॥ तानि चवाक्यानि प्रतिज्ञादिनामिपके
कपरप्रहां तप्रतिपाद्यएकसाधान्यहेत्वादिघटितपंचत्वादिघटितत्वं चावाक्यातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतपदानि॥ प्रतिज्ञा
द्यवयवपंचकसमुदायइत्यके प्रतिज्ञादिलक्षणानामन्यायावयवत्वघटितत्वादन्योन्याश्रयापत्तेः॥ समुदायइत्येकैका
वयवे अतिव्याप्तिवारणाय॥ एकैकपदशद्धांतर्भावानुणदानेनत्वइत्यवगतिः॥ इत्यावयवचतुष्के अतिव्याप्तिवारणाय

गो॰ त॰ ३८

प्रशब्दं न मानं पंचकोपादानं ॥ न चावैतादृशन्यायप्रयोगस्यानुमानस्य परार्थानुमानोपयोगितावच्छेदकसमुदायस्यैकदे
शावयवका इति यथाश्रुतं व्याख्यार्थः ॥ यद्वा वाद्यप्रतिज्ञावयवाद्यभिहितपक्षस्यैवैकदेशोऽवयव इत्यादिभागो व्युत्पत्त्यामात्र तथाप्यवयवो
हि मानन्यूनाधिक्याद्यवयवव्यवहारितं न भागो व्युत्पत्त्या मांत तथापि नोपलक्षणासमुदायपदं हित्वा मात्रानतीतत्वे सतिनादर्शक
पंचकामतमत्त्व अवयवत्वं ता च ॥ उदाहरणानन्तरं व्युत्पत्त्या निगमनादरणायसन्नं तं ॥ अवयवस्यैकदेशाहृतावयवं दृष्यहृतावानु
पूर्व्यं इतोऽकपंचकामनतमेव इति नातिव्याप्तिरिभदा वादिशिरोमणिरिदर्शितराजपथानुसारी सोऽलंकृत्यः ॥ अवयवगतो मतं त
दिभेदप्रदर्शनायाहा निवेति ॥ प्रतिज्ञां लक्षयति ॥ साध्येति ॥ साध्यहृतो यो धर्मः तद्विशिष्टो यो धर्मी पक्षः तन्मतिपादक मित्य
र्थः ॥ अत्राप्युदाहृतेन काक्येनातिव्याप्तिवारणाय मात्रांतर्गतत्वे सतीति देयं ॥ उपनये व्युत्पत्त्यातिव्याप्तिनिवारणाय साध्येति ॥ उदाहरणेऽतिवारणा
यन्नकं तर्गततत्वेऽपि साध्ये धर्मिपदं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरं ॥ उदाहरणं तन्मते निगमनिगमने न बोधो न तु उपनयेनो निगमानिनि भवति
तद्वारणं ॥ धर्मिपदं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वैशिष्ट्यपलायाप ॥ तेन वह्निमान्पर्वत इत्यपरोपाधिंतो वह्निमानिमान्हो नाति व्या
प्तिः ॥ तथा चावयवत्वे सति साध्यानुपस्थितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्याव राम ३८

गाद्विशानजनकत्वाथावच्छेदकत्वं प्रतिज्ञात्वमिति लक्षणं बोध्यं ॥ निगमनवारणाय अनुपदर्शितमेव तत्र पक्षतावच्छेदका
वच्छिन्नविशेषणं ॥ तस्माद्वह्निमानिति निगमनस्य तु तथा न यथाप्रतिज्ञायां वह्निसंनिधानादेव पक्षविशेषकं
ना इत्याबोधजनकत्वमिति निगमनस्य तु तथा नास्मिन्प्रवनातिव्याप्तिः ॥ पर्वतो वह्निमानित्यत्र इदं गह्निमान् पर्वत
स्तेजस्वी नाद्विप्रतिज्ञावाक्यात्पक्षे साध्ये वा वच्छेदकानुसारणमिति संक्षेपः ॥ हेतुवचनत्वं लक्षयति पंचम्यंतमिति ॥ तृ
तीयांतं चेति ॥ वाकारो नास्त्यर्थो हेतुत्वशक्तिप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वेनाभिमतं ॥ इदं चोपनये व्याप्तिप्रकारकत्वाय ॥ निग
मनवारणाय लिंगेति ॥ लिंगप्रतिपादके लिंगमात्रप्रतिपादकं साध्यप्रतिपादकमिति भावः ॥ तथा च हेतुत्वप्रतिपा
दकविभक्तिमत्त्वे सति साध्यप्रतिपादकन्यायावयवत्वं हेतुत्वं ॥ मायेतस्य प्रयोजनं तु पूर्ववन्नबोध्यं ॥ एवमग्रेऽपि ॥ नन्वे
वमपि इदंइंदाहरणं तदुदाहरणवाक्यात्मदृष्टान्तवचनात् ॥ यद्वोदाहरणं तदुपयोगात्मदृष्टं ॥ यथा घटइत्यादेः । अयं नधूमा
द्वह्निमान् ॥ व्याप्तिधीजनकत्वाभावान्महानसे धूमवान् न चाद्विधनशून्यस्यथाभवइत्यादेः । अयं च धूमाद्वह्निमान् ॥ चाद्वि
धं नत्यापत्वात् ॥ यत्रधूमस्तत्र महानसेनापि व्याप्तिरेकव्यासुदाहरणेति हेतुकदेशनतुलक्षणेति व्याप्तिरितिचेन्न ॥ हेतुलेने

गौ·त·
४०
73

स्यप्रकृतसाध्यविनेतिविशेषणोपात्ताउक्तस्थलेतुप्रकृतसाध्यंदहनसाध्यभिन्नत्वं। धूमस्यानन्यसाध्यवह्निमाधिक्यत्वंकत्व
त्रैवर्ण्यंचसमर्थहेतुत्वसमनान्वयइतिनातिव्याप्तिरिति। निर्बाललघुत्वेधनयासिध्यते॥ धूमवत्त्वादितिप्राचीनमताभिप्राये
णकथायांधूमादित्येवप्रयोक्तव्यंनतुधूमवत्त्वादिति॥ मतुपोवैयर्थ्यापत्तिरितिविनामतोपिकाराः॥ उदाहरणंलक्षयति॥
सव्याप्तिकमिति। उपनयादावतिव्याप्तिवारणायदृष्टान्तेति॥ यद्यपिदृष्टान्तप्रयोगस्यनसार्वत्रिकत्वं॥ समयबन्धाधीन
त्वात्॥ योयोधूमवान्सोऽग्निमानित्येतावतैवव्याप्तिग्रहादितिसिद्धान्तः॥ तथाप्युभयवादिसिद्धसाध्यसाधनसहचारकस्य
दृष्टान्तशब्दस्यव्याप्यव्यापकभावमात्रपरत्वेसव्याप्तिकपदेनचव्याप्यव्यापकवत्त्वस्यव्याप्तिनियतत्वंलभ्यते॥ तथाच
व्याप्यत्वाभिमानतुद्देश्यकव्यापकत्वाभिमतविधेयकत्वानजनकमापावयववत्त्वमुदाहरणत्वमितिफलितोर्थः॥ उद्देश्य
तावच्छेदकव्यापकत्वंविधेयस्यभासतइतिव्याप्तिनियतत्वंउद्देश्यविधेयभाववत्स्थलेतच्चैवमनुमतेः। योयोधू राम
मवानितिव्याप्यत्वाभिमतधूमवद्व्यक्तीनामुद्देश्यत्वंसोऽग्निमानितिवह्नेर्विधेयत्वंतत्रोद्देश्यतावच्छेदकधूमव्या ४०
पकतावद्वह्नेर्लभ्यते। एवंयत्रवह्न्यभावस्तत्रधूमाभावइतिव्यतिरेकव्याप्त्युदाहरणेव्याप्यत्वाभिमतोवह्न्यभावः

व्यापकत्वेनाभिमतो धूमाभावो वा कोप्यसः॥ यद्वा अन्वयव्याप्तिप्रदर्शनेन तात्पर्यमुदाहरणांशस्य तावेव व्याप्यव्यापकावभि
मतौ स्फुटीकृतावेव भवत इति नैव वादाहरणानता॥ यद्वा व्याप्यप्रदर्शनेन व्याप्यव्यापकभावाभावानवगतेरिति। व्यापक
प्रदर्शनेऽपि व्यापकव्याप्यभावावगमानोपत्तिलक्षणप्रत्यक्षरूपं यमिति नैकतरोदाहरणव्याप्तिः॥ अभिमत
देव व्याप्तिवादिहेतुघटितोदाहरणं व्याप्तिवारणायेति सामान्योदाहरणलक्षणं॥ विशेषलक्षणं तु साध्यसाध
नव्याप्तिप्रदर्शनकोदाहरणत्वमन्वयोदाहरणत्वं। साध्याभावसाधनाभावव्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणत्वं व्यतिरेको
दाहरणत्वं बोध्यं॥ यच्छब्दसमभिव्याहृतपदार्थवृहद्देशपकतच्छब्दसमभिव्याहृतपदार्थविधेयकबोधजनकं भा
वाक्यत्वमुदाहरणत्वमिति वा सामान्यलक्षणं बोध्यं॥ उपनयलक्षणमाह॥ पक्षइति॥ लिंगस्य व्याप्तिविशिष्ट
स्योपसंहारो वैशिष्ट्यबोधोऽस्मादिति॥ तथा वैशिष्ट्येनास्याधिकरणस्याकोक्तत्वात्॥ पक्षेइत्यस्य समासस्ये
नाप्यन्वयः॥ तथा च पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकन्यायावयवत्वमुपनयत्वं॥ निगम
नगारणायविशेष्यकांत॥ तत्र व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण वैशिष्ट्यग्रहः॥ किंतु पंचम्यर्थ इति वक्ष्यते॥ नचव

गो·त· ४१ न्हिव्याप्यधूमवानयमितो वन्हिमानिति प्रतीतिस्तापामाति व्याप्तिविशिष्टत्वां पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे व्याप्यवै
शिष्ट्यावगाहित्वस्योक्तत्वात्॥ अत्र वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्तयोर्विशेषविशेषणता
भावादिति॥ साध्याविषयकत्वं वाविशेषणादुपमितिसंग्रहः॥ अत्र सामान्योपनयलक्षणे व्याप्तिपदं व्यभिचा
रधीविरोधिधीविषयत्वरूपेण व्याप्तिरूपपरं तु मयव्याप्तिज्ञाने विनव्याप्तिमिचारधीरितिप्राचीनस्वरसात्॥ वि
शेषलक्षणे त्वन्वयव्याप्त्युपनये व्याप्तिपदमन्वयव्याप्तिपरं॥ व्यतिरेकव्याप्त्युपनये व्यतिरेकव्याप्तिपरमि
तिबोध्यं॥ यथेति॥ वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारक एवोपनयो न तु धूमवांश्चायमित्याकारकः॥ अ
नुमितिकरणत्वेति लैङ्गता लिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहित्वे अवयवं तत्राभावादिति॥ कस्यचि
न्मतेमाह॥ तथा चेन्निगशङ्के अनास्थायां॥ तथैव तस्य तत्प्रकारकत्वेनोद्धारात्तत्प्रकारकत्वं पत्वेन तत्वधर्मा गम
नां अत्रप्रकारत्वासम्भवात्॥ पूर्वोक्तारोपनयः समीचीन इति भावः॥ निगमनं लक्षयति॥ पक्षेति॥ साध्याव ५१
संहार इति॥ समासोऽर्थश्च॥ पूर्वोक्तरीत्या॥ इदं च यद्यपि प्रतिज्ञायामतिव्याप्तं॥ तथाप्यवयवान्तरोपस्थापितपक्ष

साध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकस्यावयवत्वं निगमनत्वं बोध्यं ॥ उपनयाव्यवहितोत्तरत्वेनोपस्थापितप्र
कृतनिगमनेन साध्यवैशिष्ट्यबोधनात् ॥ प्रतिज्ञायाः पक्षस्यावयवांतरोपस्थापितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः
। एकदेशिमते तु निगमनवाक्यं दर्शयति । तस्मात्तथेति ॥ अत्रापि विशेषाकाङ्क्षायां । तथेत्यनेन पूर्वोक्तवह्नि
व्याप्यधूमवानयमित्युपस्थापने तेनान्वयाद्विव्याप्तिहेतुवाणां द्रष्टव्यं चिंतामणौ ॥ अत्र पंचानामवयववाक्यानां शा
ब्दबोधप्रकारः संक्षेपेण प्रदर्शयति ॥ तत्रादिप्रतिज्ञावचनेन तावत्पर्वते वह्निसाध्यकेति मध्यस्थेनोक्ते प्रतिज्ञादिवा
क्यं विनाहेत्वभिधानस्यानन्वयात् ॥ प्रथमं प्रतिज्ञारूपावयवप्रयोगः आवश्यकः । यथा पर्वतो वह्निमानिति
। अत्र पर्वतेन विशिष्टे वह्निमत्त्वे संदेहो भासते । ततः कुतोऽस्य वह्निमत्त्वमित्याकाङ्क्षायां धूमादिति हेत्ववयवप्र
योगः । अत्र धूमस्य वह्निं प्रति तदनुमितिं प्रति वा हेतुत्वस्याभावात् । लक्षणया धूमपदेन धूमज्ञानं । पंचम्या व
ज्ञाप्यत्वमुपस्थाप्यते । विभक्त्यर्थे प्रकृत्यर्थः प्रकारत्वेनान्वेतीति तेन धूमज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः ॥ तत्र वाक्यैकवाक्य
तया प्रतिज्ञास्थवह्निपदोपस्थाप्येऽन्वेति ॥ तथा च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमदभिन्नः पर्वत इमानि प्रतिज्ञाहेत्वोरेक

गी. त. ४२

75

वाक्यतया बोधः। नवीनास्तु। धूमपदस्यानन्तरानेलक्षणा।। पंचम्या एकस्मान्नस्याप्यलेलक्षणेति ॥ इति तान्नस्या
त्वं च स्यान्नजन्यज्ञानमविषयत्वं। ततः कथमस्यानुमत्वं मित्याकांक्षायां वाक्योपलब्धमेतायां च दर्शनीयो म
ध्यमवाद्यानिवर्दर्शनार्थमुदाहरणान्तरमाहुः। यो यो धूमवान्सोग्निमानिति। अत्राग्नानुपादाउद्देश्यतावच्छेदक
धूमव्यापकत्वं च हेतुविधेयमलक्ष्यते।। तथाहि।। यो य इति वीप्सया महानसनदलो बाहिरूपेणाशेषतो
धूमाधिकरणव्यक्तिस्तिरूपस्थाप्यते।। तासां च संबंधित्वं पदज्ञानयुद्धिविषयाणां एकैकेनवतनहेनवुद्धिस्थ
तावच्छेदकेनोपस्थापनात्।। तत्राग्निमत्त्वस्यान्वये धूमव्यापकतापन्नहेतिसिध्यति।। अत्र वीप्सापदहानेन तु तस्य
हेतोः।। नानारूपेणायनभहोपस्थापितानां युगपदन्वयहोपस्थापनेनान्वयातं।। यथा पद्मानां प्रतिजहिज
गन्धार्थिनमसून्नः इति मालतीमाधवे।। अत्र तु पदहोपस्थापितानां क्रमेणान्वयहादुपस्थितौ ना राम
न्वयः। तत्र तन्महेविशेषता। यथा विवरणीभावं समभूमिपालइति रघुवंशे।। यथा वा। पांपांशिवः प्रेक्ष्यति का ४२
नरार्हांसासान्निधानमनुरकीवभूव।। निशंकमन्याः समभावतिनेय्यः स्त्रयोनोजघरमुकवासैरितिमा

घे॥ यथा महानसमिति दृष्टांतवचनं नमर्षच॥ यत्र दृष्टांते अन्वयशंकव्यइति समयबंधः तत्रैव तदावश्य
कत्वं॥ ततश्च वसमभवतु धूमो वन्हिव्याप्यस्तस्य पक्षधर्मत्वं विधत्तेणानवेति आकांक्षायां वन्हिव्याप्यधूमवांश्चा
यमिति उपनयप्रयोगः॥ निरूपकतासंबंधेन वन्हिसंबंधिव्याप्तिमद्भिन्नो यो धूमः तत्संयोगापि अन्यः पर्वतइ
तिशाब्दबोधः॥ व्याप्यस्य पक्षधर्मताज्ञानं विनानानुमितिः तज्ज्ञानं नाधयत्वं तदाहि न केवलस्य अन्वयरूपकः
हेतोः पक्षधर्मताज्ञानेपि बाधितत्वायवबोधेनानुमितिरिति पद्गतमेसति मंत्रभवति ततहृत्ताव ज्ञानसा
ध्यमिति व्याप्तित्वान्न बाधितत्वादिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वं मतं तत्त्वदर्शी निगमनप्रयोगः॥ तस्माद्वन्हि
मानिति॥ अत्र महेनपूर्वोक्तं वन्हिव्याप्यधूमवाग्ग्रहः॥ पेवमर्थोपिपूर्वोक्तवत्॥ तथाच वन्हिव्याप्यधू
मवत्त्वेनज्ञाप्यत्वाद्वन्हिमदभिन्नोभिन्नकपचेनवाभिनाभिमनेनान्वयः॥ अत्र तस्मादित्यनेनसोनरव्याद्देनिपांते
बानातस्मादिस्येसेनेतिपंचिनवलाभः॥ वन्हिमानिति तस्य च बाधनत्वानन्तरभावेवानिति अबाधितत्वला
भः॥ अत्र पंचावयववहूताजीनामथार्थबोधानन्तरंपर्वतइति जहत्ज्ञानजनकीभूतज्ञानविषयोधूमो वन्हि

गो.न. ४३ 76

व्याप्यः पर्वतवह्निति। गन्धितो ऽयमत्यन्ति पक्षिनत्त्रेति महाकाशस्वर्ष्टिवेध्यो नापन इति प्राचीनावंदंति॥ महार्वार्यशि
रोमण्यतिमित्त्यांगा॥ क्लियते॥ उदाहरणाण्यतिराकांक्षनतयाकेनाप्यवयवेन सहानन्वयात॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपन
यनिगमनयोरेकवाक्यतासंभवेनामेवानितिः॥ मीमांसकास्तु केवलप्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपावयवत्रयमात्रमिति
॥ सौगतास्तु उदाहरणोपनयरूपावयवद्वयमिति॥ तन्न॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनेन योग्यताकांक्षापाः प्रयोज
नस्य च संप्रेषेणादर्शितत्वात॥ अतएव महाभारते भागवतध्यासवाक्यं॥ एवं पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविवहिति॥
ऽयं थागौरवमियादिर्मते। तत्रानुमानवाक्यस्य शब्दरूपतया कथं न्यायावयवसंभवः॥ इच्छाहेर्वसावयवत्वात् आह॥ ए
नइत्यादि॥ तथा चाद्रिर्मनुमावकइति वचनं अत्रावयवशब्दो गौण इति भावः॥ तर्कोपयोगकलमयति॥ तर्कइति॥ अत्र
तिरूप्यप्रयोगः। प्रसंजनं आहार्यमानस्यारोपः॥ आहार्यं च बाधस्त्वेपि आवश्यानजायमानं ज्ञानं आनिष्टं वह्निवि
ति रूप्यप्रयोगः॥ ... एम
धं॥ प्रामाणिककल्पनागः अप्रामाणिककल्पीकरणं वा यथा॥ यानेजनत्यहिविपासाच्छमयेतानेदाविपासुनानया ४३
येना॥ घनाहिपना॥ अत्रमनप्रमाणप्रमाणसिद्धस्यापि पास्वेपत्वस्य परिहारो अनिष्टं॥ द्वितीयं तु मूलेदर्शितं॥ एवमत्रघटइस

नेनास्वत्राप्रामाण्यालौकिकस्य नष्टानीतनदर्शनविषयत्वस्य स्वीकारोऽनिष्टं स्वप्रामाण्यालौकिकतावच्छेदकधात्। नन्विदं शास्त्री
धं नस्य योक्तं इत्याशनिरुक्तमहं गो श्रुति व्याख्यानियमन साध्यहा।। सर्वेति।। साध्याभावाद्रूपो व्याप्तिरूपानेमापितत्केवलकार्यान्।
न तु वह्न्याद्यभावव्यापकत्वं ह्रदे उपमानाव्याप्तिप्रतियोगि वह्निहेतुसिद्धव्याप्तिकत्वात्।। लक्ष्मात्तु व्याप्यत्वाद्येव व्यापकस्याया
द्वकस्यांशाकारे साध्याभावे तेव्यापकस्यानाश्रयस्य प्रसंजनमाहार्येऽत्र यत्र लकैदं स्वर्थः।। तथा च व्याप्याहार्यं व्याप्यप्रसज्जनस्य व्या
पकत्वाहशाभ्रमयल्लकेः साध्याहार्यव्याप्यमात्रे इति व्याप्तिशास्त्रायज्ञतां।। यत्रेनार्थे युक्त्वह इति निष्क्रयसत्वेशाख्ये हे
कारीहिभ्रमाहद्यं युक्तेषद्र्याहार्यारोपत्वज्ञनहारोपेति व्याप्तिशास्त्रायप्रथमसमाहार्यव्याप्तिः।। सज्जनत्वव्याप्याभावव
त्वग्रहकाले साध्याहार्यनधाव्यक्त्वाहानजसमवृत्तं जनकमिमना हार्यज्ञाने इति व्याप्तिशास्त्रायद्वितीयसमाहार्यवद्।। सा
मवद्वेवस्वह्रदार्थको साध्याहार्यज्ञानस्य प्रमाहेत्वाभावात्पवादि वंहत्वव्याप्यत्वविशेषजनकत्वाहार्यज्ञानात्सुत्वं
वंहदुत्वाहार्यारोपे लक्षणाविद्यमतिव्याप्तं।। न चानिष्टस्य व्यापकस्य प्रसंजनं वा व्याप्तिरिति वाच्यं।। मुख्यमिदं वानरमुख
विशाहारवति व्याप्तं।। पूर्वे निरूढत्वानिष्टत्वस्य मुखं वेहदुत्वाहारवति संभवात्।। न च व्याप्यनिष्टप्रकलते व्याविरोधिनधाव्यकस्य

गो·त· प्रसज्जनं तर्क इति वाच्यं ॥ मठति च मधुविषाक्तमन्नं भक्षयति व्यक्तिरहामीत्यसमान्ता इत्तर्के समभोजनादिति पयके ख्यापि
५५ शरकत्वं ॥ न चेला घटवाहितर्के व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ तेषामव्यालस्पत्वानवस्था प्रमाणात्मह कृतानिपातर्के पदेस्याप्रोमान्वात
॥ अनिष्टापत्त्यावेवतर्केपदं मुख्यं ॥ यदि च लाघवादिना धारणा मन्यते ति तेन तदा तादृशाव्याप्यकारोपत्रतिमानसत्त्वाप्य
जातिमत्वेन लक्षणं अव्याप्तं ॥ अन्ना नाद्दिवारणाय फलत्वं ॥ गुणत्वादिवारणाय मानसेनादि ॥ तादृशतर्कत्वं कृपजा
तिध्वतर्कत्वा ॥ तनुपदत्तापवपयन्नयावनर्के पदे दृशव्यन्तावलोकनं वा समिधा ॥ उदाहरणनिपश्चमेति ॥ अत्र यटः प
भूः ॥ अत्र भेदिव्यतिरेकावताकरकं परतसंयोगाभ्यादिरित्यर्थः ॥ वस्तुस्थिहरणवेयावन्तेस्मतानिविशेषणावृत्तं ॥ तैत्तैतदेशसंयुक्तप
रमाणवावेन व्यभिचारः ॥ तेषां द्वयादिवारणायेत्ं ॥ एतद्भूतलवृत्तितयेदानीनतनवासुखदिवयवः स्यादित्यर्थः ॥ तेनतदेशाभ
दान्कालभेदस्तेनत्रापत्ति ॥ भूतलमिवेतिदृष्टान्तः ॥ एतद्भूतलवृत्तिपटवदित्यर्थः ॥ तैत्तैतद्भूतलेपतद्भूतलवृत्तियो राम
गिकसंयोगाभावांश्च दृष्टान्तस्यापादकं वैकल्यं ॥ यद्वा एतद्देशावच्छिन्नसंयोगाश्चन्त्स्यादित्यापादकं न दावस्ववृत्तिसंयोगस्य ५५
त्मिन्नविमत्वाद्यथाप्रकृतएतद्भूतलमिवेतिदृष्टान्तः संगच्छते ॥ अत्र व्याप्यस्य योग्यत्वविशिष्टोनदेशवृत्तिलस्य घटे सत्त्वेप्या

हार्येण दोषः। व्यापकस्यनाहशवाह्नुषविषयत्वस्याहार्येणानहन्तर्कं प्रतिकारणमिति लक्षणसमन्वयः॥ तर्कस्य प्रयोजनं
दर्शयति॥ स चायमिति॥ प्रमाणानां प्रमाणस्याहार्यं अनुग्राहकः॥ प्रमाजनने सहकारी इत्यर्थः॥ अनियतजिज्ञासाविच्छेदेनाति
यतजिज्ञासाजननमनुग्राहकत्वमित्यर्थः॥ तत्र घटाभावादिप्रमायाः प्रमाजनने प्रत्यक्षप्रमाणस्य सहकारी तर्कः। अत्र वधानेन प्र
दर्शितः॥ अनुमानप्रमाणस्य सहकारित्वं दर्शयत्यनुमत्यां तथाहीत्यादि॥ अत्र संदिग्धस्याग्नेः तर्कः प्रवर्तत इति सूचयितुं तर्क
विषयीभूतस्य संशयं दर्शयति॥ अयमित्यादिना पक्षे व्याप्यस्य कारणत्वं दर्शयति॥ कश्चिदिति॥ एवमापाद्यापादकयो
र्व्याप्तिज्ञानमपि कारणं बोध्यं॥ तर्कमाहाप्ययमिति॥ अनग्निमेव भविष्यतन्न धूमो ऽपि भविष्यतीत्येवंपरः प्रामाणिकः। अनग्नि
कत्वाद्धूमोऽपि भविष्यतीति तत्रेदं यद्यनग्निकत्वादिति व्याहूपकथनमात्रं॥ यो योऽनग्निः सोऽधूमः। यथा जलह्रद इति व्याप्ति
स्फोरकं वा। यदि वह्निमान्न स्यात्तदा धूमाभाववान् स्यादित्यर्थः॥ प्रसञ्जनं क्रियाते। आहार्येणानञ्जनमत इत्यर्थः॥ इहानी
मस्य तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वं दर्शयति॥ स चायमिति प्रवर्तमानस्य अनुमितिजनयत इत्यर्थः॥ धूमलिंगस्य धूमलिंगप
रामर्शस्येत्यर्थः॥ विषयमिति॥ अनुमानस्याविधिप्रवर्तको ऽनुग्राहकः॥ विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्च॥ तत्राद्यं प्रदर्शि

गौ॰ त॰ तः॥ दृष्टान्तापेक्षणात्॥ धूमोपलब्धिर्हि व्याप्तिग्रहणात्स्यात्साहि वह्निजन्मोपलब्धिरिति विविक्तानामनुसंधेयं॥ अनुमानमिति

८५ विपर्ययपर्यवसानेन विशेषणकारतामर्थः॥ तदेव दर्शयति॥ अनर्थानि॥ ननु धूमाभावका न तस्मात्तदनन्तरमभावक

78 निति विपर्ययपर्यवसानेन वह्न्यभावव्याप्त्यसंशयनिरासादिति भावः॥ तर्कस्यानुमानग्राहकतामुपसंहरति॥ अनन्त इति

॥ एवं शाब्दप्रमाणग्राह्यत्वं संदेग्धि तत्कालनिर्णयः॥ तद्युक्तं मनुना॥ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना॥ यस्तर्केणानु

यत ५ संधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति॥ अनिर्धारितविषयतर्कस्य संशयपूर्वकत्वात्तन्नाम तं दर्शयति॥ अन्वेतिपदकेनि॥ तथा च पू

र्वोक्तिसंशयलक्षणानामाकांक्षानन्वासमग्रतामिति भावः॥ न च लक्षणानां नामवक्तिपत्नामितिवाच्यं॥ सूत्रकारेणैव तथा

लक्षणाकरणात्॥ अयं च तर्कः पंचविध इति प्राचीनाः॥ तद्युक्तं॥ आत्माश्रयादिभेदेन तर्कः पंचविधः स्मृत इति॥

तथा हि॥ आत्माश्रयइतरेतराश्रयचक्रकं अनवस्थापायीतदप्रसंगौ॥ न हि केन च स्वस्य किंचित्सापेक्षत्वं आत्माश्र एम

यः॥ यथा घटस्य लक्षणं घट इत्यत्र॥ तथ स्वं केनापेक्षत्वं तस्यापि तदपेक्षत्वमितरेतराश्रयः॥ यथा घटस्य ८५

टत्वं लक्षणं॥ घटत्वं तु घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वमिति परस्पराश्रयेणेत्यादि॥ आत्माश्रयः॥ यत्र तद्धेके

द्वितीयव्यक्तिसापेक्षत्वाद्द्वितीयव्यक्तेस्तृतीयव्यक्तिसापेक्षत्वात्तृतीयव्यक्तेः प्रथमव्यक्तिसापेक्षत्वं तत्र चक्रकं ॥ यथा
घटस्य घटत्वं लक्षणं । घटत्वस्य घटवृत्तित्वमसाधारणो धर्मो लक्षणं । तत्कृत्स्नलक्षणं च घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्ति
त्वघटित्रिमात्रवृत्तित्वमिति । तत्रैतस्य घटत्वस्य घटरूपप्रथमव्यक्तिसापेक्षत्वान्न भवति चक्रकं । एवं वस्तुपंचादिस्था
लेपि चक्रकं बोध्यं ॥ प्रथमद्वितीयव्यक्तिभिन्नस्यैव प्रथमसापेक्षत्वेपि चक्रकं ॥ सापेक्षत्वं च तदविषयकज्ञानानि
रूपत्वं ॥ इदं चान्योन्याश्रयादीनामुपलक्षणं तन्मोहदर्शिनः ॥ एवमुत्पत्तिस्थलेपि बोध्यं ॥ यथा घटं प्रति घटस्य हेतुत्वे आ
न्योन्याश्रयः ॥ घटसंयोगस्य घटं प्रति हेतुतायां प्रतिघटस्य हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयः । घटे तत्संयोगो हेतुः तं प्रति घटक्रिया
हेतुः क्रियां च प्रति घटो हेतुरिति चक्रकं ॥ एवं क्रमेण सर्वत्र बोध्यं ॥ पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसापेक्षत्वमनवस्था ॥ यथा
घटलक्षणं घटत्वं जातिलक्षणं घटत्वत्वं जातित्वं तत्कृतानेतरं तत्राप्यसाजातित्वमिति परंपराकल्पनेऽनवस्थापत्तिरि
ति नजातौ जातिरिति हृतित्वं ॥ इदं च ज्ञप्तावुत्पत्तावनवस्था । यथा घटोत्पत्तौ घटो न दोर्कारणं तत्राप्यन्य इत्यादिक्रमेण
पत्रकार्यकारणभावादिग्राहकप्रमाणाभावस्तत्रैवानवस्था दोषः ॥ अतएव बीजांकुरादीनामनव्यव्यतिरेकवर्लक्षा

गौ॰ त॰ ५६ ७१

रणत्वेऽप्यभिमते स्वांकुरं प्रति बीजकं कारणं न त्वांकुराणां तत्त्वापि बीजानामिति त्वनवस्था स्वीक्रियते ॥ कार्यकार्यकारणभाव
ग्राहकप्रमाणाभावानवस्था न दोषाय ॥ इयमेव प्रामाणिकी मुखी त्वनवस्थेत्युच्यते ॥ एवमनाद्यनवस्थाऽविरोधात् ॥ यथा घ
टं प्रति स्वदंडं कारणं न त्वन्यदंडानामिति चानवस्था ॥ घटं प्रति घटत्वस्य हेतुत्वकल्पनं नास्ति । किं तु कल्पनीयं ॥ तत्र
कल्पनायां इयमनवस्था विरोधिनीति मूलक्षयकरीत्युच्यते ॥ तदुक्तमाचार्यैः ॥ मूलक्षयकरीमाहुरनवस्थां हि
दूषणमिति ॥ इयमेवोर्ध्वमुखी चानवस्था ॥ कार्यकारणकल्पमोन्मुखकालमिति ॥ व्याघातो विरोधः ॥ यथा
। वन्ह्यभाववान्स्यात्तदा धूमाभाववान्स्यादित्यत्र तु धूमाभाववान् भवतु वह्न्यभाववान्माभूदिति शंकिते व्याघातः । वन्ह्य
भावधूमयोः परस्परविरोधयोरेकत्रासंभावात् ॥ यथा वा ॥ क्षित्यादिकं यदि सप्रयत्नजन्यं न स्यात्तदा कार्यं न स्यादित्यत्र
प्रयत्नजन्यत्वं मास्तु कार्यं भवत्विति शंकायां व्याघातः ॥ प्रयत्नजन्यत्वाभाववत्कार्यत्वयोः परस्परविरुद्धयोरेकोपलंभा
त् ॥ वन्हित्वेन धूमत्वेन कार्यत्वेन प्रकृतित्वेन हेतुत्वे हेतुमद्भावः ॥ यदि वस्तुगृहीतान्वयव्यतिरेकहेतुं विनापि कार्यो
त्पित्साऽशक्येत ॥ तदा न स्वप्रवर्धमोजनादावपि प्रवर्तेतेति स्वक्रियाव्याघातोऽपि ॥ न चानालकः ॥ एकादशविधस्तर्क इति

एत ५६

वहंति॥ तत्र पंच पूर्वोक्ताः प्रतिबंदिलाघवयोर्विनिगमका इव यथायोग्यमिव पुनर्मिलिता एकादश। तत्र पूर्वपक्ष

सिद्धांतयोः साम्यं प्रतिबंदिः॥ यथा ईश्वरः स्वाश्रित्वादि किं करोतीति तदेदानीमपि किं करोतीति मीमांसकाद्युक्ते तु

ल्यमिदं कर्मप्रयोजनकत्वपक्षेऽपीति नैयायिकानां प्रतिबंदिः॥ तथा च तत्र कालादेः सहकारित्वात् समाधानमपि तु

ल्यं॥ समानप्रयोजनकत्वे सति कल्पनीयानां तदपेक्षया कल्प्यमानस्याल्पत्वं लाघवं। यत्तद्दुदं प्रति हेतुत्वेन तत्के

वलत्वापेक्षया कल्पनान्वच्छाघवकारत्वात्पमसत्तं॥ यथा अनेकेश्वरकल्पनापेक्षया एकेश्वरकल्पने लाघवं॥

लाघवलक्षणमेव स्वल्पपरस्थाने अनल्पपरप्रयोगो वलक्षणं भवति॥ यथा एकेश्वरकल्पनापेक्षया अनेकेश्वर

कल्पने। अत्र यथा। अन्वयव्याप्त्युदाहरणव्यतिरेकव्याप्त्युदाहरणयोरेकसाध्यसिद्धिः फलं न च तयोरुत्कर्षयोरेका

र्थसिद्धिः फलं चयोर्द्वयोर्मध्ये यत्र लाघवं तन्न कल्प्यते न तु लघुद्वयं यत्र द्वयोर्मध्ये यत्र गौरवं तत्र कल्प्यते। किंतु तद्द्वयमपि ति

विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यतया उपयोगः॥ ननु यत्र गौरवं न तदेव कल्प्यते॥ यत्र लाघवं तत्र कल्प्यते

इत्येवं किं नेष्यते॥ अत्र किं विनिगमकमिति चेदुच्यते॥ ईश्वरस्यैकत्वकल्पनमिष्टानुबंधि। समानप्रयोजनकल्प

गौ·त· नाकल्पनयोर्मिथोऽस्वल्पविषयककल्पनत्वात्॥ कल्प्यः नानावाक्यैकवाक्यताकत्वकल्पनवत्॥ अत्र च धर्मशास्त्रप्र
४१ माणं॥ स्कृत्यप्रहावतेऽकं सेवाहि॥ स्मृत्याद्यनुमानेनेष्टसाधनताग्रहस्याल्पविषयकल्पनायामेकप्रकृत्यस्येच्छाजनमे॥
40 तथाश्रितिकर्तुरनेकत्वकल्पनं श्रुतिनिष्ठानुबंधि॥ समयप्रवीजनकल्पनयोर्मध्येऽनल्पविषयकल्पनत्वात्॥ कं
ल्प्यः नानावाक्यैकवाक्यकल्पनवत्समनुमानादिष्टसाधनताग्रहे गुरुकल्पनायां प्रेक्षावतोर्द्वयोरिष्टानिष्टविनिरितिसु
धीभिः विभावनीयं॥ ॥मूकेऽदर्शनमुत्सर्गः यथा॥ श्रुतेऽकमकन्मनेऽङ्कतिस्तिद्धः परमात्मा॥ तथाविनस्य शरीराभा
वेन यत्किंचित्कार्यकारित्वमेवासंभवितं॥ किंतु नर्जोगात्कर्तृत्वमिति मीमांसकाक्षेपेनेव्याथिका श्रात्मत्वेने च
तावदुत्सर्गतः कर्तृत्वसंभावना॥ यत्र यत्रात्मत्वं तत्र तत्र संभावितकर्तृताकत्वं॥ यथा श्रुत्यस्य रामः॥ यत्र यत्रासंभा
वितकर्तृताकत्वं तत्रात्मत्वाभावः॥ यथा घटः॥ एतच्च व्याप्तिकल्पनमिति सम्यक्तात्॥ उत्सर्गस्यैकदेशो बाधो श्रुपवा
दः॥ यथा स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिना उत्सर्गतोऽग्निष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वं बोध्यते॥ तत्र जनका ाम
दृष्टमुमुक्षहिनाश्रयवाहान्स्यजनकत्वाभावः कल्प्यते॥ अथवा श्रुत्यत्वनउत्सर्गतो ज्ञानत्वे संभावितेमुक् ४१

न्यायप्रकाशेनमुक्तात्मनिराश्रनाभावःकल्प्यते॥ प्रश्नोत्तरयोर्निष्पत्तौ जननतयातु अविशिष्टांनन तथा च मोर्नवैयर्थ्यं। अ
त्रासिन्नाहुः सकर्तृकत्वे किं मानमित्याकांक्षायां उत्तरमनुमानमिति। तत्र किं प्रमाणमिति प्रश्ने ऽनुपलब्धसाधनः तत्रापि किं मि
त्याकांक्षायामनुत्तरमेवोत्तरं॥ काकदंतान्वेषणवन्मध्ये जननमिधेयात्॥ अधारणाः अनिर्दिष्टतेश्च॥ इयमेवशाकाविशा
खिकेन्याख्याते॥ अतिप्रसंगात्प्रश्नोत्तरहेतुर्वत्कर्कशतर्क इति कश्चित्तन्न। अप्रतिबंधे हि मध्ये उक्तत्वात्॥ तथाहि॥ अयं तर्का
ल्कतो हेतु शक्तित्वात्॥ यो नैवं स नैव व्याप्तिग्राह्यः कल्प्ये प्रतिप्रसंगाः॥ अथ हेतोः एतत् शराजाते हेतोर्हेतुत्वात्। यो
नैवं स नैवं यथा घटइत्यादेरपि अनवस्थानत्वात्। अत्र वेदाध्यादिनासमाधानं न हि तत्रापि तिर्यग्विशेषणका प्रमिति
प्रसंगा इति॥ अथ सोपाधिकत्वे तनिकल्पशाश्रोणल्ठिति कल्पतरहरूद्बुद्धिकल्पनतराभ्याधीनलाहयोलाघवमध्ये उक्तं तर्भू
नात्वेदितथाः॥ प्रतिबंधे हि प्रमानानां व्याघातमध्ये उक्तभावेदितिमाचां दूषणं॥ एवमात्माश्रयादीनामपि व्याघातनि
यतत्वेपि अवांतरवैलक्षण्यादेव यथा उपाधानेन तथा समाधानादि युक्तमानमिति नवीनानामाशयः॥ ज्योति
शास्त्रे षट्संख्यासंकेतनत्कतर्कप्रतिपादकहर्शीनानां षट्संख्यामूलकः॥ तर्कस्पंगातिपंच॥ यथा आत्माश्रयाणाद

कयोर्व्याप्तिः। विपरीततर्कप्रतिघातः। आपादकविपर्यये पर्यवसाने॥ आपाद्यस्यानिष्टत्वं। प्रतिवाद्यइष्टसाधकत्वरूपम
ननुकूलत्वं चेति॥ एषामंगानामेकतमस्याभावे तर्काभासत्वं। तच्च तर्काभासोऽष्टादशविध्यते। तर्काभासाः सप्त॥
यथा। आपाद्याप्रसिद्धिः। आपादकाप्रसिद्धिः। उभयाप्रसिद्धिः। मूलशैथिल्यं। प्रतितर्कविरोधः। इष्टापत्तिः। विपर्ययापर्यवसानमि
ति॥७॥ तत्रापाद्याप्रसिद्धिर्यथा ईश्वरो यदि जगत्कर्ता स्यात्तदा गगनकमलाहरणकर्ता स्यादिति। आपादकाप्रसिद्धिर्यथा ई-
श्वरो यदि शशशृंगी स्यात्तदा ज्ञानवान् स्यादिति। अत्रैवेश्वरस्य शशशृंगित्वं नैयायिकैर्नोरीकृतमित्यापादकमप्रसिद्धं॥ उभयाप्रसिद्धि
र्यथा॥ ईश्वरो यदि नित्यशशशृंगवान् स्यात्तदा नित्यमधर्मवान् स्यादिति। आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिविरहो मूलशैथिल्यं। यथा
ईश्वरो यदि कर्ता स्यात्तदास्मदादिः स्यादिति। एतेषु तर्काभासेषु व्याप्तिरूपतर्कांगविरहः॥ एवमापादकस्येश्वरविशेषणतासि
द्धत्वोपि द्रष्टव्या॥ यथा कांचनमयः पर्वतो यदि कांचनमयपर्वतस्वभाववत्वं स्यात्तदा कांचनमयधूमाभाववत्वं स्यादिति॥ अ-
त्र विशेषणस्यासमर्थत्वादसिद्धिः। प्रतितर्कविरोधो यथा। ईश्वरो यदि कर्ता तदा रागी स्यादिति मीमांसकतर्कोपि नैया-
यिकानां प्रतितर्कः॥ ईश्वरो यदि कर्ता न स्यात्सर्वज्ञो न स्यात् घटवदिति। अत्र विपरीततर्कप्रतिघातरूपतर्कांगाभा-

धी

गत्वमनयोरपि न तर्काभासत्वं। पक्षे आपाद्यस्य प्रतिवादिसंमतत्वमिच्छापयति॥ यथा ईश्वरो यदि कर्ता स्यात्तदा शरीरवान्स्या
त्॥ अत्रापाद्यस्याऽनिष्टत्वरूपतर्काङ्गाभावः॥ विपर्ययपर्यवसानं यथा॥ ईश्वरो यदि जन्यज्ञानकर्तृत्वोभयाभाववान्स्यात्
तदा जीवः स्यात्कुलालवत्॥ न चायं जीवः॥ तस्माज्जन्यज्ञानकर्तृत्वोभयाभाववान्नेति न च जन्यज्ञानाभाववत्त्वोभयाभाव
सिद्धमेव चीतार्थत्वाच्च कर्तृत्वाभावरूपविपर्ययपर्यवसानमिति॥ अत्र विपर्ययपर्यवसानरूपतर्काङ्गाभावः॥ अननुकू
लत्वरूपतर्काङ्गाभावेन तर्काभासत्वं यथा॥ ईश्वरो यदि कर्ता स्यात्तदा शरीरी स्यादिति॥ अत्र पक्षे सति हेतुत्वे सति वादिनो नु
कूलत्वात्। धर्मिग्राहकमानेन तस्य कर्तृत्वस्यापि सिद्धेः॥ आपाद्यासिद्धत्वे तु आपाद्यस्याप्रसिद्धमध्ये विशेषः॥ पक्षे आपादकस्या
नाभावसंभवेन तत्त्वाहितसंक्षेपः॥ ॥ निर्णयपदार्थं लक्षयति॥ ॥ अवधारणात्मकं ज्ञानं निर्णय इत्यर्थः॥ तत्त्वप्रमाणेन को
ऽयं पक्षस्य निराकरणं स्वपक्षसाधनपूर्वकमर्थनिश्चयरूपं यथा पर्वतो वह्निमानेवेति। तदुक्तमाचार्यैः। विमृश्य पक्ष
प्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति॥ तत्रेति॥ प्रमाणरूपणावधारणमित्यर्थः तेन शुक्तौ विपर्ययजनमतेन धारणानिर्णय
निरासः॥ ॥ वादं लक्षयति॥ तत्त्वेति॥ विचार्यावधारणेच्छावतोरित्यर्थः॥ तेन जल्पवितण्डयोरतिव्याप्तिपरिहारः॥ तत्र विजिगी

वोरेकस्य कथकत्वात्। कथालक्षणं दर्शयति॥ तस्याः काहेत्यत्र यो विहाराः। वादे च न तत्त्वनिर्णयार्थिनो गुरुशिष्यसतीर्थ्यादयो
वीतरागाख्या अधिकारिणः। न तु विजिगीषवः। अत एव विजयफलकानां निग्रहस्थानानां अप्रतिभादीनां नोद्भावनमि
ति दर्शयति॥ स चेति। अनिष्टाहं तन्त्रज्ञानविरोधिनो ये निग्रहास्तेषामधिकारिणे तु उद्भावनयोग्यत्वमर्थः। अनिष्टे मन्त्रा
द्दे नियिक्षविनयार्थः॥ तथा च न्यूनाधिकत्वादिरूपनिग्रहस्थानोद्भावनं शैद्दनि दर्शयति तेनेति। न्यूनाधिकापसिद्धा
न्ताद्भयः॥ ये च हेत्वाभासाः इत्यत्र शेषो निग्रहस्थानानामर्थः। एषां लक्षणानामग्रे दर्शनीयानि॥ ॥जल्पं लक्षयति॥ उभयेति।
परपक्षनिराकरणस्वपक्षसाधनवत्त्वमर्थः। इह च विशेषणं वितण्डातिव्याप्तिवारणाय। वादेऽतिव्याप्तिवारणाय विजि
गीषुपदं॥ स तिसंभवे सर्वनिग्रहस्थानमस्योद्भाव्यमिति दर्शयति॥ स चेति। परपक्षदूषणोन्मादे वा स्वपक्षस्थापनामित्याह।
परपक्ष इति॥ अस्याश्च फलं विजयः। अत्र केवलं स्वपक्षस्थापनेन परपक्षदूषणेन वा न विजयः। किं तूभयसत्त्व इति बोध्यं॥ वितण्डां ल
क्षयति॥ स्वपक्ष इति॥ अत्रापि विजिगीषुकर्तृकत्वमनुवर्तते। तत्र तन्येति व्याप्तिवारणाय हीनांतं॥ पक्षस्थापनेति वैय
र्थ्यपक्षदूषणमात्रावसाना हीनातत्त्वनिर्णयफलिका या कथा सा इतिव्याप्तिवारणाय विजिगीषुपदं॥ अत्र परपक्षदूष

वरोन्नेवविजयोनतु जल्पवत् स्वपक्षस्थापना। प्रतिहर्षयति। चापेक्षहेत्वोरिति। इत्युपलक्षणं पुनरुक्तन्यादिकमपि बोद्ध्य-
म्भावनायमिति निग्रहस्थानमारम्भेनेव वक्ष्यते। स्वपक्षस्थापनाभावे हेतुमाह नास्तीति। वैतण्डिकेनापि हि कश्चित्सिद्धान्तमङ्गीकर्त्तव्ये
वक्तव्या कार्या॥ अस्य वा शाब्दस्यानित्यत्वे साध्ये कृतकत्वे हेतौ मीमांसकं प्रत्यनुमाह। एवं वैतण्डिकेनापि भावने नैव्यापि केवलं सा
धनेषु नः सोगतमते नास्ति दूषणं धनमुपस्थापयन् वैतण्डिकाभिमानी न पराजीयेत। अत्र नास्तिकादिमत निराकरणं बा
रान्त्वे निर्णयार्थं सरणार्थं जल्पवितण्डे कार्ये समपास्तराणां यं कंटकाक्षावरणाय तत्। तथा च नागार्जुनस्यापि कथा कुर्यादिति। न
त्वादिर्पि जित्वा वादेन इति निषेधविधिलोऽपि प्राप्ति छायावस्थेः न अभिमानश्च विषयो वा ॥ कथासामान्यलक्ष
तै० ७ णमाह। कथेति। एकवक्तृक पूर्वोत्तरपक्षे प्रतिवादिवारणाय वेत्ता नानेति॥ बहुभिः स्ववित्तानार्थिभिः कृतो विचारोऽति
व्याप्तिवारणाय पूर्वेति। तथा चैकेन पूर्वपक्षः क्रियते अन्येन समाधानं क्रियते एवं क्रमेण नानावक्तृकत्वमिति भावः। ना
नाशुकादिकृतानुवादे अतिव्याप्तिवारणाय प्रतियादिकेति॥ यद्यपि शुकोऽप्यादितं वाक्यं प्रतियादकं भवत्येव॥ ता
थापि वादिप्रतिवादिनो हेयत्वं प्रतिपत्तिजनकत्वमर्थः॥ शुकादिहारिनेहप्यन्वेवु द्वारमानना। पूर्वपक्षाद्येकथा

गो॰त
५०
४३

स्यस्योभयवत्त्वकत्वाभावादसंभवद्वृत्तिसंदेहसमूहरूपतादृशवाक्यानां संदेहसमूहग्रंथनं मूहइति यावत्। तथा च समूहस्यो
भयवत्त्वकत्वं विवक्षितमेवेति भावः। समुच्चयाभावेन्वयावताकथाविश्रान्तिसावच्छिन्नस्य समुदायः। तेनानैकदेशातिव्याप्तिः
॥ हेत्वाभासपदार्थलक्षणानि॥ उक्तानामिति॥ अनुमानप्रकरणोक्तिविशेषः। आदिपदाद्विपक्षासत्वप्रभृतीनां सं
ग्रहः॥ ॥ एकैकेनेति॥ पक्षसत्त्वं केनापि रूपेण हीनाः केवलान्वयिप्रभृतयः। सद्धेतव एव तूक्तास्तथापि विपक्षहे
तोर्यद्वंतिरूपाणि गमकतोपयुक्तानि तस्य तावन्मात्रेणापि किंचिन्न्यूनत्वमभिप्रेतं। केवलान्वयिसाध्यकस्यापि पक्षे
वृत्तित्वं। केवलव्यतिरेकिसाध्यकस्यान्वयपक्षासत्वं नामकतयोक्तं प्राक्। तथा च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यक
प्रकृतहेतुकानुमित्युपयोगिपक्षधर्मत्वादिरूपपंचकसमूहान्यत्वं हेत्वाभासत्वं॥ केवलान्वयिसाध्यके इति व्याप्तिवार
णायानुमित्युपयोगित्वविपक्षासत्त्वस्याप्यनुमित्यंतरोपयोगित्वात्तद्दोषवारणाय प्रकृतपदानीति। प्रकृतानु
मितिपदाणि॥ उपयोगित्वं च रूपाणामनुमितिजनकहेतुताज्ञानप्रकारतया प्राचीनमते अबाधितत्वादिरूपेण एम ५०
हेतोर्ज्ञानस्यानुमितिकारणत्वात्॥ असत्यानि नाम नावच्छदप्रयोगो वैय्यर्थ्यात्॥ अबाधितत्वादिज्ञानार्थमेव तत्र

योगः। तादृशरूपैकदेशपक्षत्वादि गगनाभावरूपेति। पक्षसत्त्वाद्येकैकोपाधिनैव पक्षसपक्षवृत्तिव्यभिचारिप्रम-
तावद्व्याप्तिरिति समनमवद्। तथा चासिद्धेः व्याप्ताक्षसत्त्वाभावः व्यभिचारिणि विपक्षासत्त्वाभावः। एवं विरुद्धेऽपि। एवं
वा धर्मसमतिपक्षस्थलयोरपि रूपद्वयाभावः तुल्यः।। अत एव तमन्वं चेतावताग्निम्मेहेत्वर्थं इति तेन वैयर्थ्यशंका।।
अत्रानुमितिजनकीभूतहेतुतानेकप्रमाणसाधारणी। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रकृतानुमितिहेतुता-
नतिव्यापसाध्याभाववति हेतोर्वृत्तित्वरूपासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति कालकटुबाधितया विरम्यते।। अहेतव
इति।। अप्रमापका इत्यर्थः।। इत्थं चात्र घटादेरपि लक्षणमेवाद्धेत्वाभासत्वमनानिं दर्शयति।। नेपाति।। केति
पदेति। यद्यपि पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वस्य जलत्वादिनो सत्प्रतिपक्षितस्य बाधितस्य पक्षसपक्षा-
सत्त्वे विपक्षसत्त्वे हेत्वाभासत्वेनैकमपि रूपं विद्यते।। तथापि हेत्ववयवप्रतिपक्षित्वादिकं सादृश्यमस्तीति ना-
संगतिः। तथा च हेतुरूपेनाऽनुरूपपदं साधर्म्यपरं नतु पक्षसत्त्वादिरूपं च रूपपरमिति बोध्यं।। अनेन योगार्थकथ-
नेनदुष्टा च हेतवो हेत्वाभासा इति दर्शितं हेतोराभासा हेत्वाभासा इति व्युत्पत्तौ हेतुदोषाः व्यभिचारादयः

गौ॰त॰
५२

यद्धेत्वाभासाः नयुक्तो हेतुर्दुष्ट इति गौध्वं।। तद्दर्शनमेव हेत्वन्तर्दर्शयति।। तेषामसिद्धेति।। असिद्धं लक्षयितुमाह अन्यत्रेति।।
।। उदयनेनेति उक्तमित्यत्र तत्तेनानेति।। असिद्धलक्षणमिति।। ननु त्वे नावच्छिन्नविषयतयापरामर्शाभाववत्त्वमसि
द्धत्वमित्यागतं। इदं च असिद्धत्वविपरामर्शाभावदशायामतिव्याप्तमिति चेत्।। तद्भाववत्त्वस्य तस्याः सिद्धेरभा
वोपस्थापकत्वादिति क्रमेण व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वे सति व्याप्तिवारणाय व्यभिचारल
क्षणसिद्धत्वं असिद्धिमान्‌ हेतुरसिद्धः। व्याप्त्यभाववत्ताज्ञानेन पक्षधर्मताभाववत्ताज्ञानेन च परामर्शप्रतिबन्धनात्।। बाधादिवा
रणाय सत्यन्तं। व्यभिचारादिवारणाय विशेष्यं। केचित्तु तदभाववत्ताविषयताभूतव्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाव इति वदन्ति।
असिद्धस्यानन्तर्भावो नास्ति। असिद्धिसत्त्वे अवश्यं विरोधादिसंभवादिति। तथा च तत्तद्दोषेषु हेतोर्दुष्टतासंभ
वात्‌ किमसिद्धेर्दोषत्वेनेति न तानि पक्षरूपशंकते।। यद्यपीति सांकर्येऽपि दोषाणां तत्सामान्याधिकरण्येन असिद्धिविरुद्धा
दीनां व्याप्त्यर्थः अत्रोपधेयसाङ्कर्येऽपि विरुद्धादेः संकरत्वेऽपि असिद्धत्वविरुद्धत्वादिपुरस्कारेण अनुमिति
विरोधितया इत्थं त्वाहुः यथा तत्कि नो पकत्वेन तत्तज्ज्ञानं स्वविषयीभूतानां मित्यादिकमेव विरोधिज्ञानविषयाणामाह।।

एम
५२

यानसांकर्यमिति॥ उच्यते उद्भाव्यते इत्यर्थः॥ हेतोर्नानादुष्टरूपत्वेन यथा सांकर्यं न भवति। नानादोषवत्वे न्यूनत्वेन भ
वतीति तथा उद्भाव्यते। एकदोषोद्भावनमेवाक्षिप्यते तेनैव कथायाः समाप्तिरिति भावः॥ तत्रापि नानादोषसत्वे एक
स्य कस्योद्भावनं कार्यमित्यत्र विनिगमकमाह॥ योहीति॥ पुरतः॥ प्रथमतः॥ परिस्फुरति॥ उपस्थितो भवति॥ दुष्टत्वमेव
दुष्टतया ज्ञायते॥ असाधकतानुमानेव्याप्तिपक्षधर्मताशालिलिङ्गोद्भावनाय इति शेषः॥ दुष्टविज्ञप्तौ समर्थ इत्यस्य व्या
ख्यानं दुष्टविज्ञप्तिकारकमिति॥ दूषयतीति दूषणं॥ असाधकतासाधकमित्यर्थः॥ सहवेनैव कास्यावच्छेदं इयमा
हानावइति॥ कुतइत्यपेक्षायामाह॥ तेनैवेति॥ तदुपजीविनः तदुत्तरपक्षेत्यर्थः॥ तदुपयोगिन इति वा द्वयवधानो वार्थः॥
अनुपमोदादिति॥ आधिक्येन निग्रहो विबोध्यः॥ विरोधः कस्य उद्भाव्य इति दर्शयति पक्षेति विरोध इत्यस्य विवरणं प्रति
वर्धयेति॥ विपर्ययस्य साध्याभाववल्लक्षणं विपरीत धर्म इत्यर्थः॥ विरुद्धो विपर्ययव्याप्य इति पाठे नाहान्यसंबन्धेन हेतुनपाऽसा
धकतानुमापकत्वरूपदुष्टत्वविकारकत्वं बोध्यं॥ अनैकान्तिकादीनामुद्भावनक्रमं दर्शयति॥ एवमिति॥ तथा
भूतादिति॥ पुरःस्फूर्तिकादित्यर्थः॥ अनैकान्तिकादयइति तत्रोद्भावनीया इति शेषः॥ व्याख्याति॥ व्याप्तिपक्षधर्मताविशि

१६
२१

गौ.त.
५२
९५

हेत्वंशे तु स्वरूपं तथात्वाश्रयभावेन तद्विषयकत्वान विषयताभावेन। व्याप्तिपक्षधर्मतात्वन्तराभावेनेत्यर्थः। पूर्वोक्ता इति
।पुरःस्फूर्तिका इत्यर्थः। यत्रैव तथात्वार्थः। तथाच असिद्धापत्तेः व्याप्तिपक्षधर्मताभाववत्तया पुरःस्फूर्तिकास्तत्रोपहारवती
वा इत्यर्थः। असिद्धादय इति पाठे असिद्ध्युपहितेनासिद्धिविधासिद्धमध्ये एकस्य ग्रहणं। आदिपदेन व्यतिरेकोपीति बोध्यं। दु
ष्टत्वात्सर्पाशे तदपेक्षया तथात्वेन तदेव दुष्टत्वान्तिकाः। काः हेतोः साधकतानुमापका इत्यर्थः। यो। तदितरस्य इति पर्ये
वसितत्वमित्यर्थः। पराऽपूर्वोक्ता इत्यस्य विवरणं दुष्टत्वमिति। अनित्या इत्यस्य विवरणं दुष्टेति कश्चित्। असिद्धस्यान्तर्भे
दानाह। तथाभूत इति। दुष्टिज्ञप्तिका इत्यर्थः। आश्रयासिद्धं लक्षयति। यस्येति। आश्रयः पक्षतावच्छेदकविशि
ष्टः। तादृगाश्रयस्य पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्याभावात् असत्त्वादित्यर्थः। तथाच यस्य पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः स आश्रयासिद्ध इत्य
र्थः। दुष्टहेतोरिति गगनेति। अत्र पक्षे अरविन्दे पक्षतावच्छेदकस्य गगनीयत्वस्याभावः। स्वरूपेति। स्वरूपं ज्ञानेत्यर्थः। तेन नपो
नरुक्त्यदोषः। अत्रेति गगनारविन्दे गगनीयत्वप्रकारकभ्रमविषयारविन्दमाश्रयः पक्षः। अत्र पक्षो नास्त्येवेति। पक्षतत्त्वा एम
च्छेदकविशिष्टो न भवत्येवेत्यर्थः। अन्यथा प्रतियोगिकाभावस्याप्रसिद्धिकतया निषेधानुपपत्तेः। सिद्धसाधनस्थले त्वपर्यंहेत्वा ५२

भावइति॥ हेत्वाभासांतरासांकर्यमस्य दर्शयितुमुदाहरणांतरमाह॥ अपक्षपातिघटइति॥ अनित्यत्वंध्वंसप्रतियो
गित्वं॥ पक्षेघटेपक्षतावच्छेदकस्यघटत्वस्यसत्त्वात् आश्रयासिद्धिरितिमन्दाशंकते॥ नन्विति॥ आश्रयस्यप
क्षतावच्छेदकविशिष्टस्यसत्त्वादित्यर्थः॥ ननुतथापितत्रहेत्वाभासांतराभावात् कथंहेतोरेवापक्षत्वेनेत्याह॥ सिद्ध
त्वे॥ सिद्धस्येति॥ अत्रतस्यसाध्यसाधनंयस्माद्धेतोःससिद्धसाधनइत्यर्थः॥ तथाचतत्रसिद्धिरूपप्रतिबंधकसत्त्वा
न्नानुमितिरितिभावः॥ नदेवदर्शयति॥ सिद्धस्येति॥ अत्रसाध्यनिश्चयपक्षत्वेघटस्यपक्षत्वाभावात्पक्षतावच्छेदक
स्यपक्षत्वविशिष्टहानित्वाभावोविघटनंच॥ घटहानित्वेपितस्यपक्षहानित्वाभावात्तस्मिन्प्रत्यक्षात्तसमाधत्ते॥
मेवमिति॥ स्वरूपेणाघटत्वादिमत्त्वयाश्रयःपक्षइत्यर्थः॥ अनुमानस्येति॥ कारणकसत्त्वाद्धेतोरित्यर्थः॥ सं
दिग्धत्वेनेति॥ साध्यवत्त्वतदभावकोटिकसंशयविषयत्वेनेत्यर्थः॥ संदिग्धधर्मवत्त्वेनेतिपाठेधर्मःसाध्यं॥ इदमु
पलक्षणं॥ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाववत्त्वेनापिबोध्यं॥ नानुपलब्धेर्थेइतिव्याख्यानंप्राक्॥ घटेपक्ष
त्वाभावमुपपादयति॥ नचेत्यादिना॥ अहेतुरिति॥ असाधकइत्यर्थः॥ अनित्यत्वानुमितिजनकतामित्यादिइति

बाधविषयत्वेनुपलसत्तासत्प्रतिपक्षस्यापि दृष्टाविशेषस्य हेतुत्वमिति निष्ठेयं॥ ॥ स्वरूपासिद्धिं लक्षयति॥ स्वरूपेति॥
स्याश्रय इति पक्ष इत्यर्थः॥ सत्वप्रत्यर्थी एतितत्वं॥ पक्षे हेतोर्निर्णीयमाने॥ पक्षे हेतोर्निष्ठाभावकालि इत्यर्थः॥ लक्षेल
क्षणं योजयति॥ कृतकत्वमिति॥ शब्दमात्रसंबंधप्रमाभावप्रतियोगितयाकृतकत्वस्य कार्यत्वं रूपस्य हेतो
स्तत्र हेतोर्निष्ठासंबंधाहि इति भावः॥ भागासिद्धस्य स्वरूपासिद्धमध्ये अंतर्भावं दर्शयति॥ भागासिद्धेत्यादिना॥ हेतो किं
चित् संबंधे हेतोर्नैकसति केचित् पक्षावच्छिन्नत्वं भागासिद्धत्वं॥ एतदेव दर्शयति॥ पक्षीकृते विति॥ भागासिद्धपद स्वा
र्थमाह॥ अतएवेति॥ भागो पक्षैकदेशे स्वरूपासिद्धत्वं॥ हेतोर्निष्ठाभाव इत्यर्थः॥ एवं हेतुविशेषणासिद्धमप्यन्ता
नामप्यत्रैवांतर्भावं दर्शयति॥ तद्वत्तेति॥ क्रमेणोदाहरति॥ तत्रेत्यादिना विशेषणाविशिष्टस्य हेतोः पक्षे
त्तिनिष्ठाभावो विशेषणासिद्धिः तदा नसरा॥ द्रव्यत्वे सतीति गुणादौ व्यभिचारवारणार्थमुपात्तं॥ असिद्धिं यो
जयति॥ अत्र हेत्वादिना विशेष्यवत्वविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभाव इति दर्शयति चैवत्वादिना अवयवे तसि
द्धमप्यवर्त्येथो॥ न चैवमसत्त्वात्त्वेनैनान्वयः॥ हेतुविशेषणेति॥ दृष्टांतेन दर्शयति॥ यथा दंडमात्रेति॥ मात्रपदं तु दृष्ट

सत्त्वेपातिलक्ष्यते॥ स्वभावहस्तनंतरमनुभूयतइतिशेषः॥ विशेष्येति॥ विशेषणास्याप्रसहचरित्त्वेसतिविशेषवत्त्व
तद्वत्ताभावोविशेष्यासिद्धिः॥ नह्यविशेष्यासिद्धः॥ अत्रविशेष्याभावकृतोविशिष्टाभावइतिदर्शयति॥ नचविशे
ष्येति॥ स्वरूपमत्तानंतरमनुस्मनुषंगः॥ असमर्थेति॥ व्यभिचारागारकविशेषणाभावान्नहेतुरसमर्थविशेषणाः
समर्थविशेषणाइत्यर्थः॥ समर्थमिति॥ व्यभिचारकतालक्षणामितिशेषः॥ अकारणकत्वस्येति॥ अकारण
कभावत्त्वस्येत्यर्थः॥ अन्यथाप्रागभावेव्यभिचारवारकत्वेनासमर्थविशेषणतामा॥ वह्निमान्प्रमेयधूमादित्यादि
कमप्यस्योदाहरणंप्रागभावप्रतियोगित्वहेतूपंनिष्कलंकंवासाध्यं॥ स्वरूपासिद्धिरूपतांघटयति॥ स्वरूपेति॥ विशे
षणाभावस्यापक्षवृत्तित्वाभावंमत्वाशंकते॥ नाव्याप्तिगुणत्वस्यापक्षेसत्त्वेऽपिनहिविशेषणाभूतविशेषणात्त्वविरहा
त्विशेषणाविशिष्टगुणत्वाभावोवर्ततएवपक्षइत्यभिप्रायवांसाधनेसत्यमिति॥ कुतोननहिविशेषणाभित्याशं
कांपामाहानहेवेति॥ अन्यथेति॥ हेतोरसमस्यव्याप्यभिन्नस्यव्यवच्छेदेनव्याहत्याप्रयोजनमित्यर्थः॥ अत्रापेहेत्वनीय॥
धानेनेनधनवानितिवत्॥ तथाचाव्याप्यव्यावृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्व॥ व्यभिचारवारकमेवविशेषणमितिभावः॥

गौ.त. ५८

87

दुष्टं वैकदेशिमतमाशङ्क्य निराकरोति चिन्त्यमिति ॥ असमर्थविशेषणस्यासमर्थविशेष्यस्य वा व्याप्त्यासिद्धिमध्ये नांतर्भावः । तस्य
मानान्तरलक्षणायोगात् ॥ विशिष्टस्य पक्षधर्मत्वाद्यभावकृतलक्षणायोगात् ॥ व्यर्थविशेषणस्य हेत्वाभासत्वासिद्धत्वे नैव तां त्रि
कारणं स्वेन हेतुना ॥ व्यर्थविशेषणं लक्षयति ॥ असमर्थेत्यादिना ॥ साध्यव्यभिचारादिविशेषणस्य तद्धेतुसमर्थविशेष्य ॥
लक्षणं स्पष्टीकरोति ॥ अत्रेत्यादिना ॥ विशेषणाभावप्रकारकत्वं तन्मात्रस्यैवार्थः ॥ विशेष्यवारणाय मात्रपदं ॥ मात्रस्यैवै
वकारः सफलतया नानिरर्थकः ॥ अथवा विशेषणसमर्थमेवेत्यत्र मेयत्वा योजनीयं ॥ समर्थत्वादिति ॥ व्याप्तिपक्षधर्म
तारूपसामर्थ्यवत्त्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रकारान्तरकत्वविशिष्टस्यानुमानत्वस्य हेतो पक्षवृत्तित्वासत्त्वरूपासिद्धता कथमत्वेऽपन्नत्वा
हास्वरूपेति ॥ विशेष्याभावरूपेति ॥ ननु विशेष्याभावस्य कथं विशेष्यस्यानुमानत्वस्य शरूपपक्षवृत्तितादिति चेन्न एवं ॥ हे
तौ व्यभिचारवारकस्यैव प्रकृते विशेष्यत्वात्तादृशानुमानत्वस्य तादृशत्वाभावेन प्रकृतविशेष्यत्वाभावात् ॥ तथा च शुद्धस्यानुमा
नत्वस्य पक्षवृत्तित्वेऽपि विशेष्यत्वविशिष्टानुमानत्वाभावः पक्षे विद्यत एवेत्यभिप्रायः ॥ ननु हेत्वसमनन्तरनिधायापि हेत्वविशेषपूर्वं नहि राम
ति ॥ पूर्वोक्तयाविशेषणत्वविशिष्टानुमानत्वाभावः पक्षे दर्शितः ॥ नन्विदं त्वाद्यविशेषणत्वविशिष्टानुमानत्वाभावो बोध्य इत्यभिप्रा ५८

कः॥ व्याप्यत्वासिद्धं लक्षयति॥ व्याप्यत्वे साहित्याय चेति॥ यद्धर्मावच्छिन्नेत्यर्थः॥ तेन दूषणं सत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः॥ अन्यथा व्याप्
र्गाकर्मत्वविशिष्टस्य जायादृश्यत्व व्याप्यतया विशिष्टस्य व्याप्यत्वे केवलसत्वानतिरेकाद् व्याप्तिः स्यात्॥ व्याप्तिं विना इति॥
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्तिविरहार्थः॥ तेन कांचनमयवह्निमान्धूमादित्यादौ शुद्धसाध्यव्याप्यत्वेऽपि हे
तोर्नाव्याप्तिः॥ न च यावत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्यतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नो व्याप्यत्वासिद्ध इति पर्यवसितेऽतित॥ त
द्विभागमाह॥ साद्युपाधिश्च इति साध्येनेति॥ अत्र सहचरितो असमानाधिकरणः एतेन सोपाधिकं सम्बन्धद्वययोः व्याप्तेः समाना
धिकरणपद्मविशेषणाशक्तिर्हि विशिष्टाभावो दर्शितः सोपाधिक इति॥ उपाधिना सह वर्तत इति सोपाधिकः॥ सोपाधिकस्य
साध्यसंबन्धः॥ साध्येन सह समानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ अत्र व्याप्यत्वोपाधिकत्वविशेषणाभावकृतोऽविशिष्टव्याप्यभाव इति
बोद्ध्यं॥ यत्नादिति॥ वैद्यमते घटवत्प्रयोजनायं पक्षावच्छेदन इति तन्मते असाधारणकोटौ हेतुत्वान्नः॥ अत्र व्याप्यत्वस्यापि दूषणाधिकत्वा
सिद्धौ हेत्वंतत्वानुपपत्तेः॥ सोपाधिकत्वं साध्यमिति व्याप्यकस्मैते एतन्मात्रसिद्धिश्चात्र मशब्दे बोध्या॥ साध्यनिरूपितव्या
प्यतानवच्छेदकस्वरूपहेतुतावच्छेदकमिति भवति व्याप्यत्वासिद्धिः॥ अत्र साध्यसहचरितेनस्वसाध्यानधिकरणत्वमिति स

गी० टी० मर्थमपि प्रेमानन्दु राहृमं । यदि समाधानाधिकारी इति न वमर्थः ॥ तदा वन्दिमान दृष्टान्तकमु राहृ यतो ये वा पते चमस राहृस्पो वा न
५५ राहृनाशना रपतयान स्याप्तिकत्वे तन्मतेनानन्तकमल त्वथानित्यादिवत् साध्याप्रसिद्धेर्वा राहृणोपि इदं ॥ निष्कर्षे त्वेकश एव ग्रन्थे
88 दर्शितः ॥ साध्याप्रसिद्धि होवल्लक्ष पक्षतावि घटकत्तया आश्रयासिद्ध मध्ये अर्भूतः प न तु तो वे धर्मिनो रूपत्वात् दृष्टान्तस्यादि राद्धो
राहृस्तो तोल स्वार्थ साध्याप्रसिद्धिरिति तदुक्तप्रकाराय भावार्थान नवको धप्रूलं नन्वस्मेति ॥ व्याप्तिकत्वात् निहस्पिन व्यान्वोत्तेहेतु
नं वे धलप्रमीतं नास्ति इति भावः ॥ नाहशव्यानिष्ट्वा मत्तराशेषि द्रुतिरोधो ॥ अमथ्या ना दृश्यान्ते ॥ सिध्यसिद्धि व्याघाता
न्तुर्हितायथा पत्तासिद्धं लक्षयति ॥ दृष्टान्तासिद्धता हिता ॥ नवे न्यादिक क्रियान्तुमान ग्रंथ व्याख्याना वसरे व्याख्याता
व्याप्तिर्नास्तीति ॥ उपाधितं वं धेसति आनोपाधिकसं वं धहृत्व्यान्ते इसं भावादिति भावः ॥ धुमादिति द्वये उराहरणं तत्रैव
स्पद्दर्शयति ॥ अपरोपाति ॥ परसापपवसुदुद्धिसेनर्थः ॥ अधर्मसाधनयित अधर्म इति कावित्रुपांदे अप्रयुक्तं तमिति राम
वद्धर्मसाधनमर्थः ॥ एवमप्रेपिप्रयोजकं तापकमित्यर्थः ॥ उपाधिरित्य अप्रयोजक इति लिङ्गादि शीलमेनान्वयः ॥ ५५
पूर्ववद्दृष्टान्तेन अत्राप्याधाति पूर्वोक्तं समर्थयते ॥ निषिद्धत्वे उपाधिलक्षणाभावमातिदर्शयितुं अनुनित्सोराशंकांदर्शय

ति॥ न विशिष्टसाधनाव्यापकेति॥ व्याख्यानमिदमनुमानपक्षारोपेण दुष्टेति॥ कालकाशंकेयं॥ नेव निषिद्धत्वेकथमनुमा
धिलक्षणोनास्तीति न पर्यनुयोगः॥ यद्वा स्वयमभिप्रायः॥ स्वस्वधर्मत्वाद्विहितस्य कर्माकरणात् निषिद्धकर्मकरणा
द्व भवति॥ तथा च स्मृतिः॥ विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात्॥ अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥ पत
नेपार्थे॥ तथा च नित्यकर्माकरणोः धर्मसाधनत्वं निष्टेति॥ न निषिद्धत्वमिति॥ साध्यव्यापकतानिषिद्धत्वमुपाधि
रिति॥ निषिद्धत्वस्य शुद्धसाध्यव्यापकत्वेपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विधिनएवयथाशाकपाकजत्वस्य म
त्रितनयत्वेन समाहृते॥ मैत्रमिति॥ साध्यस्य त्वेहे साधनावच्छिन्नत्वे मध्याहार्य॥ यत्र यत्रेति॥ यत्र यत्राधर्मजनकहिं
सात्वमित्यर्थः॥ साधनाव्यापकत्वं दर्शयति॥ नचेति॥ क्रत्वंगहिंसायां व्यभिचारं स्फुटीकरोति॥ अत्रेति॥ यज्ञी
यपशुहिंसायां हिंसात्वं वर्त्तते॥ अधर्मजनकत्वं नास्ति॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिश्रुते॥ तस्माद्यज्ञेवधो
ऽवधइतिश्रुतेश्च॥ अवधोवधस्फर्यात्कारत्॥ अधर्मजनकइत्यर्थः॥ ननु न त्या मा हिंस्यात्सर्वभूतानीति श्रुतेः का
रतिसेन नचाह॥ अत्र सत्येति॥ तथा चास्याः सामान्यश्रुतेः विशेषश्रुतिदर्शनाद्यज्ञीयेतराहिंसापरत्वकल्पनं इति भावः

गौ·त·
५६

।विरुद्धं लक्षयति॥ साध्येति॥ साध्याभावव्याप्यहेत्वर्थः॥ साध्याधिकरणावृत्तित्वं विरुद्धत्वमित्यनुगतं॥ तेनेदं
योगीति द्रव्यत्वाद्यादिना हेतौ साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि द्रव्यत्वलक्षणस्यनातिव्याप्तिः॥ लक्ष्ये लक्षणं योजयति॥ ॥ अत्रेहीति
॥ अनैकान्तिकं लक्षयति॥ साध्यसंशयेति॥ साध्यसंदेहजनकाभूतत्वानविषयत्वमर्थः॥ भवति हि॥ साधार
णाधर्मवद्धर्मिज्ञानात्साधारणाधर्मवद्धर्मिज्ञानाच्च संशय इति नहि विषयत्वं साधारणासाधारण्यरूपस्यानैकां
तिकस्य॥ ननु शब्दो नित्यो न वेत्यादिविप्रतिपत्तेरपि संशयहेतुत्वात् विप्रतिपत्तिविषयेऽतिव्याप्तेर्लक्षणमाह शमयति व्या
प्यमानो लक्षणान्तरमाह॥ सव्यभिचारादिति॥ व्यभिचारलक्षणमग्रे वक्ष्यते॥ अनैकान्तिकं विभजते॥ सहि
विध इति॥ साधारणं लक्षयति॥ वक्ष्यति॥ पक्षसपक्षेति॥ अत्र सपक्षविपक्षवृत्तित्वमात्रं साधारणत्वं॥ तेनस
हेत्वर्थलाभः॥ पक्षवृत्तित्वेन च पक्षविपक्षसाध्यसंदेहजनकत्वं लभ्यते॥ तथा च पक्षनिष्ठसाध्यसंदेहजनकताना
विपक्षेसत्वे सति साध्यतदभावसहचरितत्वं लक्षणमिति॥ पक्षेतोत्तन्निमानुपदर्शितामात्मत्वमसाधारणमसिद्धेरितियावानि राम
कालेयवमसंतो॥ असाधारणेति॥ यावन्निवारणायविशेष्यांशसंदेहकोटिस्मरणसाविषयत्वपाएकैकस्मिन्नीति ५६

व्याप्ते साध्यवत्त्वमेवेति द्वयोर्हेत्वाभासानामिति केचिद् व्याचक्षते ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्राचीनमते पक्षाभ्यां न पक्षेतरसपक्ष-
पक्षस्पर्शसपक्षस्पर्शयोः केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोः हेत्वाभासानां तल्लक्षणद्वयेनास्पर्श्य ॥ पक्षविपक्षस्पर्शित्वं सपक्षविपक्षस्पर्शित्वं सा-
धारणत्वमित्यर्थः ॥ अस्मिन्नपि द्वयोरपि व्यभिचारस्य पलक्षणद्वये विशेषणद्वयं ॥ नवीनमते तु साध्याभावाधि-
करणवृत्तित्वमेव साधारणत्वं नैकान्तिकत्वं ॥ नववृद्धिहेत्वाभासत्वमिति व्याप्तिः तेषामुभयहेत्वाभासाः पूर्वमावेदितत्वादि-
ति ॥ तस्येति ॥ सर्वस्येति शेषः ॥ फलितमर्थमाह ॥ पक्षसपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारणमेवात्रादिनार्थः ॥ असा-
धारणं लक्षयति ॥ सपक्षेति सपक्षविपक्षव्यावृत्तिरिति पाठे समाहारद्वन्द्वः ॥ अत्र लक्षणद्वये नास्ति ॥ सपक्षविपक्षान-
न्यावृत्तत्वं पक्षमात्रवृत्तित्वं ॥ नव्यमते साध्याभाववदधिकरणवृत्तित्वं ॥ आकाशादिरिति असाधारणमेव तन्मते ॥ तेषामलक्ष्य-
त्वानुद्भावनं ॥ पक्षमात्रेति ॥ एकलक्षणयापि पक्षमात्रेण तेन तेन वस्तां मजस्येसपक्षेत्यादि व्याख्यापकेः ॥ अत्र मात्रे-
पदेन सपक्षादिव्यावृत्तिलाभः ॥ इदं च पृथिव्यां नित्योक्तिलिङ्गत्वादिति व्यापकं यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वा-
दिति ॥ तथाप्यत्र सपक्षे सन्धावृत्तित्वं विरहितानामिति प्रांशुपक्षवृत्तित्वे सति साध्याभावप्रकाराभावप्रतियोगित्वं

गो॰ त॰
५०
५०

असाधारणत्वमिति शिरोमणिचरणाः ॥ केवलपूर्वलक्षणस्याव्याप्तकत्वेन द्वितीयलक्षणस्यासंभवं दर्शयितां ध्वनयन्नाहेति ॥ अ
यं प्राचीनमतानुसारेणानैकान्तिकस्य द्विविधत्वं ग्रन्थकारेण दर्शितं ॥ चिन्तामणिकारमते तु त्रिविधोऽनैकान्ति
कः तत्रानुपसंहारी तृतीयः । तल्लक्षणं तु केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं ॥ प्रमेयवह्निमान्धूमादि त्य
दि प्रमेयत्वेन पक्षतया पक्षतानिरूपकाभिमतः ॥ तत्र साध्यहेतोः एकसंहारासंभवात् अप्रसिद्धहेतुकत्वमनुपसंहारित्वं
॥ यथा काशादिकमित्यपि कश्चित् ॥ अयं प्राचीनमते असाधारणमध्येऽन्तर्भूतः ॥ अनेनेह पेणास्तानस्याप्यनु
मितिप्रतिबन्धकत्वात् सदुत्तरं ॥ अन्वयासिद्धमध्ये साध्ये हेत्वाभासानामन्तर्भावात् ॥ असिद्धेः सर्वव्यापकत्वा
दिति नवीनाशयः ॥ ननु सव्यभिचार इति अनैकान्तिकसामान्यलक्षणं तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः ॥
सपक्षमात्रवृत्तिनाऽसाधारणेऽसंभवतीति कथं तस्यानैकान्तिकत्वमित्यत आह व्यभिचारस्त्विति ॥ उभयसाधा
रणा इति शेषः ॥ संभवतीति ॥ इदं च केवलान्वयिनि साध्ये हेतौ सपक्षासंभवात् हेतौ सत्त्वाभावेऽपि न व्यभिचार इति ता
त्पर्यं विपक्षे चेति चकारेणासंभवतीति लभ्यते । तत्र केवलान्वयिसहेतोऽपि पक्षपक्षसिध्यानध्याहृत्याप्रसिद्धे ५०

ष्टिन व्याप्तिमंगाढ इति द्योतनाय विपक्षसाध्याभाववृत्तित्वेनावच्छेदकाभावविपक्षवृत्तित्वविशिष्टपक्षहेतोर्विपक्षवृत्तित्वाभाव
एव व्याप्तिः ॥ न तु केवलविपक्षवृत्तित्वाभाव इति सूच्यते ॥ नियमो व्याप्तिरित्यर्थः ॥ अत्राऽनौपाधिकसंबंधरूपायाः
व्याप्तेर्विपक्षवृत्तित्वाभावकथनेनानौपाधिकत्वांशलाभः ॥ सोपाधिकत्वे साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वेन साध्या
भाववद्रूपविपक्षवृत्तित्वस्यावश्यकत्वात् तथा च तत्त्वेन भवन्नेवानौपाधिकत्वं ॥ सपक्षवृत्तित्वकथनेन साध्य
साधनसामानाधिकरण्यलाभः ॥ ननु केवलविपक्षव्यावृत्तत्वमेव व्याप्तिरस्तु किं सपक्षवृत्तित्वेनेत्यत आह ।
गमकेति ॥ गमकस्य साधकस्य हेतोः । गम्यात्साध्यसाधनोपयोगित्वादित्यर्थः ॥ गमकत्वादिति पाठे साध्यानुमिति
कारणीभूतज्ञानविषयत्वादित्यर्थः ॥ अयमाशयः ॥ केवलविपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानाच्चानुमितिः ॥ आकाशादौ न दृष्ट
सपक्षवृत्तित्वग्रहाभावादनुमित्यनुत्पत्तेः ॥ न च केवलसपक्षवृत्तित्वग्रहात्प्रमेयत्वादौ न तु पि व्यभिचारग्रहदशायाम
मनुमित्यनुदयात् तस्माद् द्विविधज्ञानस्यैवानुमितिकारणत्वमिति विशिष्टस्यैव व्याप्तित्वमिति ॥ एतादृशव्या
प्त्यभावः प्रकृते व्यभिचारपदार्थः ॥ सत्त्वविशिष्टाभावरूप अस्योदाहरणस्य विपक्षमाह नालमसत्वे विसपक्षमाने लक्षु

रो०न० ५८ त्वविशेषणाभाववत्त्वं तस्य सपक्षवृत्तित्वविशिष्टविपक्षव्यावृत्तत्वाभाववत्त्वान्न व्याप्यादिरिति दर्शयति । नस्येति । प्रकृत
साध्याधारतास्येत्यर्थः । तस्य तन्नियमाभावः । पूर्वोक्तव्याप्त्यभाववत्त्वेऽप्यभिचारित्वविरहेऽपि तत्र प्रसाध्याधारतायोजनोप
91 ॥ साध्यविपरीत~~नियमाभावत्वपूर्वोक्ताभावत्वा~~ व्याप्यस्येव तस्याव्याप्याभाववत्त्वात्तस्याविरुद्धस्येवेत्यर्थः । यथा विरुद्धस्य सप
क्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वोभयाभाववत्त्वं न विशिष्टनियमाभावो व्यभिचारः । न द्वयोरपि सपक्षवृत्तित्वरूपविशेषणा
भाववत्त्वं न विशिष्टनियमाभाव इति भावः ॥ विशिष्टनियमाभाववत्त्वांशे सामान्यविशिष्टाभाववत्त्वं तु विशेषणाभाव
कृतविशिष्टाभावाधेति दर्शयति । सवेति ॥ तथाहि दर्शयति ॥ सपक्षेति ॥ सपक्षविपक्षयोः । इतो विपक्षव्यावृत्तत्व
रूपविशेष्याभावात् । यत्र हेतुः साधारणस्य ॥ द्वितीयं दर्शयति । असाधारणमिति ॥ सपक्षे व्यावृत्तो सपक्षवृत्तित्वरूपविशेषणा
भावाद्विशिष्टाभाववदिति भावः ॥ यथा प्रकृते साधारणस्य हेतुः अनुपलक्षितांश । कश्चित्तु यथाभावाद्विरोधः ॥ यथा विरु
द्धस्य ॥ ननु एतादृशव्याप्यभाववत्त्वे व्यभिचारः केवलव्यतिरेकिसाधनो यातीति चेन्नैवं ॥ तत्र सपक्षस्याप्रसिद्ध्या न ह्येवा एम ५८
वृत्तित्वविशिष्टविपक्षव्यावृत्तत्वाभाववत्त्वव्यभिचारस्याप्रसिद्धेः ॥ न हि पिण्डे भवति सपक्षइति प्रागुक्तं ॥ प्रकरण

सैंधवबलसाध्याभावसाधकहेत्वंतरं लक्षयति ॥ यस्येति ॥ प्रतिपक्षभूतं साध्याभावसाधकीभूतलिंगान्तरमस्ति
विषयस्येत्यर्थः ॥ तथा च संप्रतिपक्षपरामर्शसमानकालीनत्वं प्रकरणसमत्वमित्यर्थः ॥ अस्यैवोदाहरणं प्रसिद्धं संज्ञांतरं
दर्शयति ॥ सत्प्रक्षेति ॥ अनित्यधर्मेति ॥ सोपाधिकत्वादित्यस्याभिप्रायान्ताद्विषयत्वहेतुनित्यधर्मत्वेन अनुपलभ्य
मानत्वादित्यर्थः ॥ आत्मीयहितो हेतुर्दृष्टांतो गोचरः ॥ अपेक्षत्वादापत्तेर्हेतुः ॥ अत्र सत्प्रतिपक्षत्वं दर्शयन्नुदाहरति अत्र
चेति ॥ विरुद्धेति ॥ साध्याभावव्याप्यसाधकमित्यर्थः ॥ नित्यधर्मेति ॥ उक्तो विशेषो हेत्वादिग्रन्थाद्विषयत्वम् हेतुनित्यध
र्मत्वेन अनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः ॥ घटादिवदिति दृष्टांतो गोचरः ॥ लक्षणान्तरं समन्वयलक्षणप्रयोजनं दर्शयितु
माह ॥ वस्तुनीति ॥ हेतुहेयवत्तयानुपहितत्वं तुल्यबलत्वं ॥ तत्र तु उपजीव्योपजीवकभावस्थले तु न तुल्यबलत्वमुदाहरति
महत्त्वेत्यादिना उपजीव्यमपेक्षणीयं उपजीवकत्वाये हं अनुमयन तदुमयमित्यर्थः ॥ नोपजीव्यं नोपजीवक
मित्यर्थः ॥ अत्रोपजीव्योपजीवकयोर्न तुल्यबलत्वमिति दर्शयति ॥ तत्रैवादिना ॥ बाधकत्वे हेतुर्बलवत्त्वादिति ॥ उप
जीव्यानुमाने दर्शयितुं उपस्थमस्तुल्यबलं उपजीवके दर्शयति ॥ यद्येवमादिना ॥ अत्र स्पर्शवत्त्वादित्यमूर्तत्वादिति

गो॰त॰ ५९

१२

पादेऽपरमाणुत्वहेतोरप्रसिद्धोपि पक्षसम्बन्धेनाभिमतइतिबोध्यं॥तेनतत्रव्यभिचारः॥अप्रयोजकोतिकपरमाणुन्नामेव
पक्षता॥अस्योपजीव्यानुमानेनगावंकेनमनत्प्रतिपक्षइत्याह॥अस्येत्यादिना॥बाधकत्वेहेतुरुपजीव्यत्वादिति॥तत्रादि
हेतुर्यत्नवधर्मेति॥धर्मिग्राहकानुमानंदर्शयति॥पृथिवीत्वमिति॥घटत्वादेर्व्यभिचारवारणायप्रथमदलंघटनभयोपादाने
॥घटपटसंयोगेव्यभिचारवारणायजातिपदं॥अस्योपजीव्यत्वंदर्शयितुंशंकामुत्थापयति॥कथमिति॥आश्रयत्वादि
ति॥परमाणोरप्रसिद्धत्वेनानुमानकस्यहेतोराश्रयासिद्धत्वमापादितोलीभावदुःष्कानुमानेनस्वानाश्रयत्वोपजीव्यत्वं॥स्वाश्रयस्ता
नापादितस्वसाधकापेक्षणीयत्वमित्यर्थः॥तदेवोपपादयति॥नहीतितथाचानित्यत्वानुमानस्यपरमाणुसाधका
नुमानेनपेक्षणेआश्रयासिद्धिः॥अपेक्षणेचतेनैवतत्साध्यमानोपाश्रयसिद्धौबाधइति॥अनित्यत्वसाधकस्वरू
पबलत्वमेवेतिभावः॥अन्येत्विति॥अनित्यत्वानुमानेनेत्यर्थः॥अनुमानंप्रमाणितमित्यर्थः॥संपादनप्रमाणे
नुमानात्॥अप्रयोजकत्वप्रमाणोपपन्नानित्यत्वानुमानस्येत्यर्थः॥परमाणुत्वसिद्धावाश्रयासिद्धिरितिभावः॥उप राम
जीव्यत्वादित्यत्राह॥दूरेणेकेवलत्वादित्यर्थः॥उपजीव्यंपरमाणुसाधकानुमानं॥बाधकमेवाद्वितीयहेतोःसाध्याभा ५९

ऽप्रमाजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ एकस्योरामसत्प्रतिपक्षतानिरासः स्वोपजीवकत्वनियतत्वानुमानं ॥ दुर्बलत्वमनुमानदोषवत्त्वात्
प्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । बाधप्रतिपक्षत्वस्यमावश्यकतयोपस्थाप्यकत्वमित्यर्थः । नत्वप्रतिपक्षितात् उपजीव्योपजीवकभिन्नमि
त्यर्थः । ननु पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र अभावव्याप्यवत्तामपत्नात् अत्र व्याप्यतासमत्वे व्यभिचारात् ह्रदस्यायामपि उपजी
व्योपजीवकभिन्नत्वं यासत्प्रतिपक्षतानास्तीति शंकायामाह तुल्येति समबलत्वेति ॥ तथा च पक्षत्वप्रकहेतौ हेत्वाभासत्वमिति हृदा
न्तसमबलत्वेनाभावव्याप्यवत्ताप्रतिपक्षत्वेपि नसत्प्रतिपक्षत्वेनेति भावः ॥ इदं त्वत्रबोध्यम् सत्प्रतिपक्षस्य दृष्टान्तदोषघटकत्वे
सत्वं व्याप्यताधानत्वे हेत्वानुपस्थितिदृष्टान्तधूमस्यापि सत्प्रतिपक्षितत्वानापत्तिः अतएवोक्तं हेतोरसाधारणत्वेन
सत्प्रतिपक्षयोर्दृष्टान्तदोषेर्भासत्वमिति नियमः कालात्ययापदिष्टत्वं स्थलेत्यपि ॥ यथेति ॥ सत्प्रतिपक्षस्थले च साध्या
भावसाधकस्यानुमानस्य तत्रानापेक्षितत्वात् किंतु साध्याभावसाधकयत्किंचित् प्रमाणमात्रसत्वम् एव तदा बाध इति दर्शयति ॥ तत्र
स्वाहृत्याहितमात्र किंतु तुल्यबलप्रतिपक्षसाधकप्रमाणे नेति पाठः तत्र बलवत्प्रमाणमात्रपत्रान्नाप्येकीकृत तत्वं बोध्यं प्रमा
णस्याप्रतिहतो वह्न्यभाववानिति तदवधतत्वेण ज्ञानमप्रमाणं ज्ञानमात्रपत्नानसत्वे अनुमितिफलकत्वावच्छिन्नत्वं प्रमाणत्वमिति

गौ.त. ५६०

93

केवलांवयिरस्थित्वः प्रमाविषयीकृतइत्यर्थः॥ प्रमितिविषयीभूतयत्स्वरूपंतन्मात्रप्रतियोगित्वं साधकत्वं साध्याभावत्वंतस्य
कत्वं चेति वाध्यलक्षणांकेऽथं स्वसाध्याद्यातोनात्मगोप्रमिति॥ त्वाद्दि॥ यदिर्वपूर्वोक्तत्वानामत्यगावधितत्वमविनइहि
तावंलक्षणामितिपत्र द्वेधं॥ तस्यप्रतिवंधकत्वं तदाह॥ सप्रवेति॥ तु इत्यादि तिपथेति॥ ग्रन्थकृतकत्वादित्यत्र कश्चित्तु
लकेपदार्थत्वादित्यादिहेतुर्विलंबितो लक्षणांपयोजयति॥ तस्यवेति॥ केनप्रत्यक्षेयोग्यत्वेनापाद्याह॥ त्व
तोऽद्वियेति॥ अनुमितिहतुयेतुइत्याह॥ तत्रमाह॥ तथापरोपाति॥ तस्याभावइति॥ इदंचवाग्मेशब्दे स्वाणिकत्वप्रतिवद्धु
त्वातिमते॥ स्वमत्यासंसोकत्वाप्रतिवंधकइमांवदाह॥ संभवात्प्रत्यभिज्ञयाकथं क्षणिकत्वाभावग्रहइत्यतआह॥ स
प्रवावमिति॥ ननुसप्रवेत्यत्रतत्कालसंबंधग्रहणयाः तत्तायाः क्षणिकत्वाभावसाधकत्वाहिताकथंग्रहइत्यपेक्षायामाह
पूर्वानुभवेति॥ तथाचतद्देशोपनीतभानरूपमितिभावः॥ संस्कारास्सहकृतेनत्वसंस्कारपदं तज्जन्यस्मृतिपरं॥ सविक
ल्पकमात्रस्यैवप्रत्यभिज्ञात्वमतामिप्रायेणं तत्ता संकलोपयोगार्थमाह॥ पूर्वापरेति॥ पूर्वापरीभूतौ कालौ यस्यास्थिरपदार्थ
स्य सः तथा तस्य कलनं विषयीकरणं॥ यस्याः सा पूर्वापरकालकलनातयेत्यर्थः॥ पूर्वकालसत्त्वमित्योपरकाल

एम ६०

इतिपदार्थविषयितयेतिपाठस्तुष्यापिन्वेति॥ अनेकक्षणाइहनित्वेनार्थः॥ तथा च सद्धेतौ अनेकक्षणामात्रमिति॥ तु
ल्यकालिकोमानस्वेनधइतिभावः॥ तेनानेकक्षणावच्छापित्वस्य क्षणिकत्वाभावहेतुत्वाभावेऽपिनासंगतिः॥ उपसं
हरंत्येवं हेत्वाभासानां प्रयोजनमपि दर्शयति॥ एतेइति॥ आख्यातमाह॥ स्वसाध्यमिति॥ एतेनासाधकत्वासाधन
त्वाद्धेत्वाभासानां तत्वनिर्णयो विजयो वा प्रयोजनमिति दर्शयति॥ असाधकत्वसाधनत्वं॥ बहिर्भूतासाध
कत्वज्ञापिकाशीत्वाहितिरत्नाकोऽयं॥ लक्ष्यलक्षणात्मकपाति॥ किंहेतुहेतोराणां एतेष्वेकं तन्मध्ये नाधिक्यमिति दर्शि
यति॥ येहीति॥ व्याप्यत्वासिद्धइति॥ साधारणानैकांतिकोऽपि बोध्यः॥ व्याप्यभावं दर्शयति॥ विपक्षाद्यादिति॥
इदं वसंभवतीसवपक्षइत्यादिना असाधारणं यथोक्तं व्याप्यत्वभावमदर्शनं॥ अनैकांतिकस्तेषुं धहूपव्याप्यभावं दर्शि
यति सोपाधीति॥ गोलक्षणामेति॥ गोलक्षणासेनाभिमतस्येत्यर्थः॥ एवमग्रेऽपि पक्षतुल्यहेतौ स्तवगोलक्षणत्वाभाव
तसोपाधिकत्वं दर्शयति॥ गोत्वइति॥ साधनीयइति शेषः॥ प्रयोजकीभूतमनित्यत्वमित्यर्थः॥ तद्योपाधिरिति शाक
प्रतियादिनं॥ तथा चायं गौः पशुत्वादित्यत्र साध्यस्य गोत्वस्य अनुपाधिरिति भावः॥ शाबलेयत्वस्येति॥ शाबलायाः अपत्यं शाब

गौ.त. ६१ ९५

लेयः तन्नंर्षगालेयाद्दोपसीम्रत्वेनाव्याहृमित्याभ्रागासिद्धिरित्यर्थः ॥ एकेति ॥ एकशफत्वं ॥ एकखुरत्वं ॥ तन्नाश्वाश्वाद्वृत्तिगो
द्विशफत्ववमिवेति ॥ भावनिपत्रोऽपि स्वहत्जिनमेकशफत्वमेवेति ॥ एवं स्वहेतूच्छलमपि निरोध्यं ॥ इदं त्वव्यघेर्य ॥ लक्षणेऽति हे शौ
पन्यासहृष्टायां अतिव्याप्तिर्दुष्परिहारा ॥ हेतु हेत्वाभासकालेनुव्यभिचारात् हेत्वाभासयोगा इति ॥ थल्पदार्थेल स
यति ॥ ॥ स्वभिज्ञायां तो इति ॥ वक्तृतात्पर्यविषयकार्थपात्रदूषणां छलमित्यर्थः ॥ एवं नानार्थविषयो भूतमनथाम्
तंगविकल्प्य दूषयति ॥ तत्र्यानि व्यानिवासमात्रपमात्रंवदे ॥ यथा छोयं नवकंबलोपनिष्ठाद्धि इति प्रयुक्ते कश्चिद्दूषयति
॥ नवसंख्येचभूतत्वेनानरापकायनूतननवकंबलोपनिष्टे हेतौ हेत्वभिचारः ॥ एवंधोत्प्रमाणं चैतत् तहा एककंबलमात्रोपनिष्टत्वा दस्य
नवकंबलोपनिष्टत्वमसिद्धमित्याह ॥ छलेनाप्यर्थविषयकत्वप्रयोर्थदूषणोऽपि न छलत्वमिति बोध्यं ॥ यथात्र केपितत्वे दृशु
कमिक्तव्यानेदृ केपिजाना कमिन्ह व्यानेते च न छलं किं तु नन्यानुभावाभासहपनियहस्थानमध्ये तर्भावः ॥ छलं त्रिविधं ॥ वा
क्छलं सामान्यच्छलं उपचारच्छलं चेति ॥ तत्रैकशब्दस्यार्थनानात्वे प्रस्पशदृष्ट्या कल्पिते नार्थोनाहदृ संभावाक्छलं नैवादिविधं राम ६१
॥ कल्पितनार्थं स्पशाय लक्ष्यभेदात् तत्रैकशब्दस्यार्थनानात्वे प्रस्पकल्पितेनैशब्दार्थे नाहदृषणोद्धाहदृष्टान्तं दर्शयति ॥ य

येति॥ अत्र नव शब्दस्य नूतनत्वशक्त्यार्थस्य तात्पर्यकस्य कल्पितेन शक्तितोन्यत्वसंख्याविशिष्टत्वरूपार्थाभिधानात्॥ श
क्यां तत्कल्पनं न शक्यं तोनाः सर्वेति पर्यवसन्नकल्पनं एव मनोज्ञमिति॥ इदं च नानार्थकशब्दस्थले एव संभवतीति हि न्यथापीति॥
केवलान्वयमिति शेषः अनेनास्य केवलत्वमन्वयिनमभावान्तरस्यार्थः॥ लाक्षणिकस्येव शब्दस्य कल्पितेन लक्ष्यार्थत्वरूपाद्दिना
वेणाकृष्टत्वं॥ उदाहरणं तु पीतकुसुमे सेवनीतवदस्य शक्यार्थत्वरूपतात्पर्यकस्य लक्ष्यार्थत्वरूपावगतं प्रकल्प्य दूषयति
॥ पीनस्य षठस्यागम्यत्वमेवेन गुणान्वयमिति॥ एकसंसर्गे तात्पर्यकस्य ठाम्यस्य संसर्गान्तरकल्पनेन दूषणं सामान्यछलं
॥ यथा आत्मनो विद्येति संभवाभिप्रायकस्य वाक्यस्य नियमपरतां प्रकल्प्य दूषयति॥ न युक्तमेतत् न मूर्खाणामविद्यात्म
नो दर्शनादिति॥ लाक्षणिकार्थतात्पर्यकस्य शब्दस्य शक्यार्थे तत्कल्पनया दूषणं तु यथा॥ उपचारछलं॥ तदपि द्विविधं॥ कल्पितार्थतास्य
श गौणलक्ष्यभेदात् यथा मंचाः क्रोशंतीत्यत्र लक्ष्यार्थेन॥ तात्पर्यके शब्दे मुख्यार्थदूषणं॥ कथं जले श्रोप इति प्रथमं हि नायं
तु तत्रैव लाक्षणिकार्थीनामन्यथाद्दप्रकल्प्यात्र दूषणं कथं वामांगास्तं बोधिनिमित्स्यादोषो भवतास्तः सम्भवतीति॥ छलस्य प्रयो
जनमाह॥ स्यवेति॥ छले दूषणादिहविजयः प्रयोजनमिति भावः॥ जातिपदार्थं लक्षयति असदुत्तरमिति॥ असदुत्तरं तु

गौ.त.
६१
95

जात्युत्तरस्यास्य साधकतायाः सद्भावं येन प्रसाधकतासाधकतयोर्व्याख्याने कल्पिते तथा वक्ष्यव्याख्यानकमत्तं जाति
रिति लक्षणं प्रत्यवस्थानं॥ हेत्वाभासानां प्रकाशप्रदेशे तावेदं साधकतासाधकत्वेन समुत्तानत्वमेवं सम्प्रति पक्षस्य चात्र प्र
कारान्तरमपि जातिहेतवस्तत्रापि लक्ष्यलक्षणमेवा। तद्यथा मेदः कल्पनाकाङ्क्षायामाह॥ साधर्म्योत्कर्षेति॥ यद्यपि सूत्रे साधर्म्य
समाद्युत्क्रमेणोपन्यासो नेतोत्कर्षसमा हे प्रक्रमेणोपन्यस्त एव च क्रमं पुनरुत्थाप्य नोत्कर्षसमाजातेर्लक्षयितुं द्वितीय क
थनं लोकेन तत्क्रमेणोपन्यासे कथनं अन्यथा साधर्म्यसमादिक्रमेणोक्तानां लक्षणं विनाउत्कर्षसमजातेर्लक्षणाक
रणे संदर्भो विरोधायते॥ बहुविधेति॥ चतुर्विंशतिप्रकारा इति भावः॥ ताश्चेमा यथा॥ साधर्म्यसमा। वैधर्म्यसमा। उ
त्कर्षसमा॥ अपकर्षसमा। वर्ण्यसमा। अवर्ण्यसमा। विकल्पसमा॥ साध्यसमा। प्राप्तिसमा। अप्राप्तिसमा। प्रसंग
समा। प्रतिदृष्टान्तसमा। अनुत्पत्तिसमा। संशयसमा। प्रकरणसमा। अहेतुसमा। अर्थापत्तिसमा। अविशेषसमा एग
उपपत्तिसमा। उपलब्धिसमा। अनुपलब्धिसमा। अनित्यसमा। नित्यसमा। कार्यसमा इति। चतुर्विंशतिरिति सूत्रो ६२
क्ताः॥ तासां संक्षेपेण उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते॥ साधर्म्येणोपसंहारे तत्रोपनये॥ हेतुदृष्टान्तमुक्त्वा साधर्म्यसमा। यथा आत्मा सक्रि

यः॥ क्रियावान्हेतुगुणयोगवत्त्वात् लोष्ठवत् न क्रियावान्हेतुगुणश्चात्मा शरीरे हि क्रियाजनकप्रयत्नवत्त्वं प्रयत्नो हि सर्वहरति स्थितिनाया मु
क्तं॥ यदि सक्रियः साधर्म्यात् सक्रियः प्रसक्तः द्वाविभुत्व इत्यात्म निष्क्रियः साधर्म्यात् निष्क्रियः प्रसक्तः किं न स्यात्॥ ते वात्रा क्रियो विहि
तिपंगकमस्तीति साधर्म्यसमा जातिः॥ यं॥ वैधर्म्यसाधर्म्यामुक्तं वैधर्म्यसमा॥ यथा त्वेवं सक्रियात्मनो लोष्ठस्य साध
र्म्यात्सक्रियत्वं तदा नाम अस्तु द्वाविभुत्वरूपस्तद्वैधर्म्यान्निष्क्रियः प्रसक्तः किं न स्यात्॥ न हि तत्साधर्म्यात्क्रियावता भवितव्यं न तद्वैध
र्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यमिति विशेषः किं निष्क्रियात्मकमस्ति॥ तदियं वैधर्म्यसमा जातिः॥ उत्कर्षसमां जातिं लक्षयति
ग्रंथकारस्त्वेतसाहि नायच्छया तेनेनवा धर्मविधानमुत्कर्षतया तासिद्ध्यर्थं॥ यावते नेनेव काप्युपपादे त्वाउत्क साध्यया तेने
नेत्यर्थः॥ उत्कर्षसमेति॥ साध्यतेति॥ साध्यते अनुमीयते साध्यमस्मिन्निति पुनः साध्यप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ तथा चागत घुत्क
दृष्टान्तसाधर्म्यसक्षेपेण दर्शयति सत धर्मान्तरसाधनमुत्कर्षसमा जातिरित्यर्थः॥ तेनैवेति॥ कृतकत्वेन हेतुना साध्यमेतो
त्यर्थः॥ तद्धेव वयत्वं हेतुत्यर्थः॥ सावयवः स्यादिति॥ घटसाधर्म्याद् घटवदनित्यत्वं वा सिं यातीमत्रानि शामका भावादि
तिभावः॥ अपकर्षसमां लक्षयति॥ दृष्टान्तेनेति॥ अव्यापकस्येति॥ पूर्वोक्त हेतुसदृशस्यार्थस्यानुक्त दृष्टान्तस्या

गो॰न॰ ९३ 96

धर्मस्य पक्षे व्याप्तिमतधर्मो नास्त्याभावसाधनमपकर्षसमा जातिरिति पर्यवसन्नं॥ तेनैवेति। कृतकत्वेनेत्यर्थः॥ अव-
र्ण्यो न स्यादिति॥ अत्र वर्ण्योविदिद्रुपक्षस्य सविशेषो न स्यादित्यर्थः॥ वर्ण्यस्य स्थापनीयस्य दृष्टान्तधर्मस्य पक्षे साधनं
वर्ण्यसमा॥ यथा पूर्वोक्तानुमाने लोष्ठगतो नोदनाद्यभिसंयोगादिरूपः क्रियाहेतुगुणोऽस्तीति भवतु तस्य क्रियावत्वं
चात्मनस्तु तद्क्रियावत्वेन दृष्टो नोदनाद्यभिसंयोगवत्वमपि स्यात्॥ न च तद्दृष्टमिति न क्रियावत्वं न दृष्टसक्रियत्वं न
तु नोदनादिमत्वमित्यत्र नियामकाभावादिति वर्ण्यसमा जातिः॥ साध्यदृष्टान्तोर्धर्मयोर्विपक्षे तुल्यत्वसाधनं अवर्ण्य-
र्ण्यसमा जातिः। यथा तत्रैवानुमाने लोष्ठादिगतनोदनादिरूपक्रियाहेतुगुणवत्वमात्मनि सिद्धं नास्ति। तथा च तुल्य-
तया यथाऽसिद्धो न क्रियाहेतुगुणो न क्रियावत्वसाधने तथाऽसिद्धं न क्रियावत्वेन क्रियाहेतुगुणवत्वं किमिति न सा-
ध्यते॥ नियामकाभावादित्यवर्ण्यसमा जातिः॥ दृष्टान्तविकल्पं प्रदर्श्य दृष्टान्तिकविकल्पकथनं विकल्पसमा जातिः
यथा तत्रैवानुमाने क्रियाहेतुगुणयुक्तं किंचिद्गुरु भवति॥ यथा लोष्ठादि। किंचिल्लघु भवति यथा वा॥ एवं क्रिया- राम
हेतुगुणयुक्तं किंचित्क्रियावत्स्यात्॥ यथा लोष्ठादि॥ किंचिदक्रियं। यथात्मेति। पूर्वोक्तविकल्पो भवति। एवं तु न ९३

भवतीत्यत्र किं नियामकं वाच्यमिति विकल्पसमा जातिः ॥ दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनं ॥ साध्यसमा जातिः । साध्यशब्दोऽत्र
पक्षपरः । यथा तत्रैव यदि यथा लोष्टः तथात्मेति त्वया वाच्यते तर्हि यथात्मा तथा लोष्टः स्यादात्मा तथा च यथात्मनि क्रि
यावत्त्वं साध्यते लोष्टेऽपि तर्हि तत्साधनीयं नेति चेत् तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यं ॥ लोष्टसदृश आत्मा आत्मसदृशो लो
ष्टः इत्यत्र नियामकाभावादिति साध्यसमा जातिः ॥ प्राप्याप्राप्य च खण्डनं प्राप्तिसमा जातिः । प्राप्तिश्च हेतोः साध्येन सामाना
धिकरण्यं । यथा तत्रैव क्रियाहेतुगुणवत्त्वं पक्षे साध्येन सामानाधिकरण्यमेव तत्साधकं वाच्यं ॥ तथा चोभयोरपि सिद्धत्वा
विशेषात् । क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव क्रियेति क्रियावत्त्वस्य साधनं ॥ क्रियावत्त्वेन क्रियाहेतुगुणवत्त्वं किं न साध्यते इति नि
यामकाभावादिति प्राप्तिसमा जातिः ॥ अप्राप्याप्राप्य च खण्डनम् अप्राप्तिसमा जातिः ॥ यथा तत्रैव पूर्वोक्ते हेतावप्राप्तस्य
हेतोः साध्यसाधकत्वं न वाच्यं तथात्वाप्राप्तत्वाविशेषात्सर्वं सर्वं साधयेदिति । स्वरूपमेव हेतुः । साध्याभावे किमिति न सा
धयेत् साध्यमेव साधयेदित्यत्र नियामकाभावादित्यप्राप्तिसमा जा० । साधनपरंपराप्रश्नः प्रसंगसमा जातिः । यथा
क्रियावत्त्वे क्रियाहेतुगुणवत्त्वं साधनं तत्रात्र किं साधनं न हि साधनं विना कस्यापि सिद्धिः । एवं तत्रापि किं साधनमित्यादि स

३८

गौ·न·
६४
97

संगसमा जातिः॥ दृष्टान्तोपात्तसाध्याभावसाधनं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः यथा तत्रैव लोष्टदृष्टान्तेनाक्रियावत्त्वे साधिते
क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियं दृष्टमिति तद्दृष्टान्तेनात्मनो निष्क्रियत्वमेव किं न स्यात्॥ लोष्टदृष्टान्तेन सक्रि
यत्वमाकाशदृष्टान्तेन निष्क्रियत्वमिति तत्र नियामकाभावादिति प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः॥ अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनु
त्पत्तिसमा जातिः॥ यथा शब्दो नित्यः॥ प्रयत्नानुविधायित्वात्॥ घटवदित्युक्ते कश्चिदाह॥ प्रयत्नानुविधायित्वं॥ प
क्षनिष्ठत्वेन प्रमाणेन हि शब्दस्योत्पत्तेः पूर्वं तदभावान्नित्यत्वं॥ नित्यत्वेन हि शब्दानुत्पत्तेरिति॥ अनुत्पत्तिसमा जातिः॥ उ
भयसाधारणधर्मप्रदर्शनमात्रसंशयोद्भावनं संशयसमा जातिः॥ यथा पूर्वोक्तेऽनुमाने शब्दस्यानित्येन घटेन सदृशप्रयत्ना
नुविधायित्वरूपसाधर्म्यं यथास्ति॥ तथा नित्येन शब्दत्वेन जात्या सह श्रावणत्वरूपमविरुद्धं साधर्म्यमप्यस्तीत्युभय
साधर्म्यदर्शनादुभयपक्षानुरूपः संशयः॥ एकविशेषनियामकाभावादिति संशयसमा जातिः॥ तद्युक्तहेतोः कल्प्यवि एम
परीतसाधकहेतुत्वेनोद्भावनं प्रकरणसमा जातिः॥ सत्प्रतिपक्षोदाहरणमेवात्रोदाहरणं ज्ञेयं॥ इति प्रकरणसमा ६४
जातिः॥ कालत्रयेऽपि हेतुत्वासंभवेन अहेतुत्वकथनमहेतुसमा जातिः॥ यथा॥ प्रयत्नानुविधायित्वं शब्दस्य पूर्वकाले

हेत्विति चेत्तदा शब्दाऽनित्यत्वरूपस्य साध्यस्य तदानीमभावात्कस्य साधकं। अथ पश्चादिति यस्मिन्काले हेतुस्तदा पूर्वकाले सा-
ध्याभावात्कस्य साध्यं शब्दानित्यत्वं यदि च द्वयमेककाल इति तदा किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति नियामकाभावात्
हेतुरहेतुना समत्वमहेतुसमाजातिः॥ ॥ अर्थापत्तिपुरस्कारेण साध्याभावोद्भावनं अर्थापत्तिसमाजातिः॥ यथा पू-
र्वोक्तानुमाने शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं यदि तदा अर्थापत्त्या सिद्धं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वं यथा यथा अस्ति च शब्दस्य
नित्यसाधर्म्यमस्पर्शवत्त्वमिति। एकतरावधारणे नियामकाभावादिति त्वर्थापत्तिसमाजातिः॥ सर्वाविशेषप्रसंगो-
द्भावनं अविशेषसमाजातिः॥ यथा तत्रैव यदि प्रयत्नानुविधायित्वेन अनित्यघटसाधर्म्येण शब्दस्यानित्यत्वं तदा प्रमे-
यत्वादिरूपेण तत्साधर्म्येण सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यादिति सर्वाविशेषप्रसंगः॥ ननु तत्साधर्म्येणानित्यत्वमायातीति चेदुक्तेने-
त्येव नियामकाभावादित्यविशेषसमाजातिः। उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथनमुपपत्तिसमाजातिः। यथा त-
त्रैव यदि अनित्यत्वसाधनं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यत इति शब्दस्यानित्यत्वं तदा नित्यत्वसाधनमस्पर्शवत्त्वमुपपद्य-
त इति नित्यत्वं किं न स्यादित्युपपत्तिसमाजातिः॥ बाधकप्रदर्शिते साधनाभावेऽपि साध्योपलब्धिकथनमुपलब्धिस-

गौ.न.
६५
98

मा जातिः ॥ यथा तत्रैव प्रयत्नं विनाभिव्यक्तो नेत्यवशम्‌ दृष्टः शार्ङ्गिं गाजत्यम्प्रमरं भेदेति शब्दस्यापक्षेः प्रयत्नानुविधायि
त्वं शब्दे नास्तीत्यनुपलब्धिसमा जातिः ॥ वादिना अनुपलब्धिवशात् कस्यचित् पदार्थस्याभावो नाङ्गीकृते अनुपलब्धिवशाद्
एवाभिमतस्यापि कस्यचित् पदार्थस्याभावसाधनमनुपलब्धिसमा जातिः । यथा उच्चारणात् पूर्वं शब्दस्याविद्यमानस्यावा
रणवशान्नोपलब्धिः । यथा जललोहितैर्विद्यमानस्याप्यावरणवशात् अनुपलब्धिस्तद्वत् एवमङ्गीकृते वादिना शब्दस्यापि यद्या
वरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तन्नहि जललोष्टावरणमपि किञ्चिदिशादावरणमनुपलभ्यते इति ॥ अत्रोत्तरं यदि भवद्भिर
नुपलब्धितः स्वीकृतावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदा अनुपलब्धेरप्यनुपलब्धाभावे सिद्धे तदभावादावरकाभावासिद्ध्या
वावरकसिद्धिरित्यनुपलब्धिसमा जातिः ॥ अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात् सर्वमनित्यं तत्प्रसङ्गो अभावानुमानित्यसमा जातिः
। यथा तत्रैव शब्दानित्यत्वानुमाने यदि अनित्येन घटेन साहृश्यात् शब्दोऽनित्य इष्यते ॥ तदा येन केनचिद् धर्मेण एम
सर्वस्यैव तत्साहृश्यात् सर्वस्यानित्यत्वमित्यनित्यत्वसमा जातिः ॥ धर्मस्यानित्यत्वं विकल्प्य धर्मिणो नित्यसाधनं ६५
नित्यत्वसमा जातिः ॥ यथा शब्दस्य यदि नित्यत्वं भवद्भिरुच्यते तत्रित्यमनित्यत्वं वा यदि नित्यं तदा शब्दस्यापि नित्यत्वं स

त्॥ तेन नत्वां छ्रुत्वा तथा त्वमागतं। अथ तत्र निर्मितं तत्र हाशाहेक हाचित्त व्यनितं त्वां भावोत्नानितिनित्य एव
शब्दः इत्यत्र भयद्याद्विशद्रुत्पन्नितात्वमितिनित्यसमा जातिः। कथं तु हेतोर्निष्कार्यसाध्यसमया सिद्धान्तं
कार्यसमां जातिः। यथात्रैव प्रयत्नानुविधायित्वमुभयथाप्यभवति प्रयत्नाद्वा हि तद्दृष्टम्। पो नानौजला
दि घटादावकनिवतेर्वोभयत्रापि प्रयत्नानुविधानदर्शनात्॥ तथा च तत्र प्रावरकनिवृत्तिरूपं प्रयत्नकार्यं
स्यात्संभवतो चानित्यत्वनियतत्वमिति कार्यसमा जातिः। अत्रास्यामसदुत्तरत्वे पजातीनां सदुत्तरत्वे हाराहिमका
र्येथातो रविभयात्वं प्रदर्शिताः॥ परिशिष्टं पंचमतत्त्वकोधाहावमियुक्तेरनुसंधेयमिति॥ ॥ निग्रहस्थानपदा
र्थलक्षणमिति॥ ॥ यथाजयहेतुरिति॥ यत्सत्वेनावश्यं पराजयमन्तावपराजयइति व्यवहारजनकीभूतनिश्चयपाठेष
पन्नेकानि ग्रहस्थानत्वं॥ इदं चयद्यपिच्छलादाव्याप्तिं तथाप्यर्थेन ताह्यरूपानिग्रहस्थानमध्ये तंभावि इहोषः।
छलत्वादिनापि ज्ञानस्योपयोगित्वान्तदधिग्रहाणां॥ हेत्वाभासवत्तत्रावान्तरभेदजिज्ञासायां कालवन्तुपलक्षप
योगितया न तत्स्वरूपवशाद्वाक्यं विभक्तोन्तरमेहानदर्शयति॥ तदनुक्तमिति॥ बहुविधमिति॥ द्वाविंशतिप्रकारमि

र्थः ॥ तथा च सूत्रं प्रतिज्ञाहानिः १ प्रतिज्ञान्तरं २ प्रतिज्ञाविरोधः ३ प्रतिज्ञासंन्यासः ४ हेत्वन्तरं ५ अर्थान्तरं ६ निरर्थ
कं ७ अविज्ञातार्थं ८ अपार्थकं ९ अप्राप्तकालं १० न्यूनं अधिकं १२ पुनरुक्तं १३ अननुभाषणं १४ अज्ञानं
१५ अप्रतिभा १६ विक्षेपो १७ मतानुज्ञा १८ पर्यनुयोज्योपेक्षणं १९ निरनुयोज्यानुयोगः २० अपसिद्धान्तः
२१ हेत्वाभासाः २२ निग्रहस्थानानीति ॥ तत्र स्वप्रतिज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमः प्रतिज्ञाहानिः । यथा शब्दो नित्यः
ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते प्रतिवादिना प्रत्यवतिष्ठते ॥ ऐन्द्रियकं सामान्यं नित्यं दृष्टमिति तेन दूषिते शब्दो नित्यः अस्तु किं
न स्यादिति । तत्र शब्दा घुतरां ॥ यदैन्द्रियकत्वात् सामान्यं नित्यं न तर्हि घटोऽपि नित्योऽस्त्विति । एतेन स्वार्थसाधकस्य दृष्टां
तस्य नित्यत्वमङ्गीकुर्वन् पक्षस्यानित्यत्वप्रतिज्ञां जहातीति । इदं पञ्चधा भवति । पक्षत्यागः । साध्यत्यागः । हेतुत्यागः
। दृष्टान्तत्यागः । तद्विशेषणत्यागोऽगव्या । यथा शब्दो नित्यः अस्पर्शवत्वाद्गुणत्वे सति असोवेगकाद् इति प्रत्यवस्थितावेला स
रोगाद्धेतुभङ्गाविते अशक्तत्वाद्विशेषेऽनित्य इति पक्षपरित्यागः । पूर्वोक्तहेतोरंशे तत एव शब्द इति स्वीकारे साध्यपरित्या
गः । अनित्यशब्दोद्भवत्वाद् इत्युक्ते पीडालस्वहत्पासिद्धेयानिति दूषिते कृतकत्वादिति पुनर्हेतुप्रयोगे हेतुत्यागः ॥

दृष्टान्तस्यापि पूर्वमुदाहृतत्वात् । दृष्टान्तात्मकः शब्दोऽनित्य इन्द्रियग्राह्यत्वात् यानि हि दृष्टावनेऽस्कन्नाहि शब्दोऽनित्य इति पक्षविशेषणत्या
गः । एवं साध्यविशेषणत्यागोऽपि बोद्धव्यः ॥ पूर्वोक्तप्रतिज्ञापदार्थानां विशेषणानां त्यागात् प्रतिज्ञानतां ॥ न च हेतुविशेषणपक्ष
विशेषणत्यागान्न साध्यविशेषणत्यागो ज्ञेयः यथा ॥ शब्दोऽनित्य इन्द्रियग्राह्यत्वाद् घटवत् शानः सितः सिद्धत्वात् धनेऽनु ह्रस्वविनेयत्वा
पक्षविशेषणत्यागेन ॥ प्रत्यक्षं यथा सिद्धिमात्रादिकं गुणान्तरं कार्यत्वादिति पक्षाः । दृष्टान्तत्वेन सिद्धसाधनतो ह्रस्वावने स
विषयकेति गुणविशेषणत्यागे प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो ॥ यथा द्रव्यं गुणभिन्नं रूपादितः पृथगनुप
लभ्यमानत्वादिति । एवं च प्रतिज्ञातार्थस्यापनयः प्रतिज्ञासंन्यासः । यथाऽनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परेण सामा
न्येन व्यभिचारमुद्भावयति स्वोक्तमपलपन् केनाप्युक्तमनित्यः शब्द इति । तत्रापह्नवश्चतुर्विधोऽप्यनित्य क एव
मानैकः पक्षतानुगाहेऽपि प्रतिज्ञाहेत्वन्तरमिति द्वितीयः । स्वयमुक्तेऽपि लयैवेद्यमुक्तमिति तृतीयः ॥ यथोक्तं मयैवेदमुक्तमि
मिति चतुर्थः । शुद्धहेतौ हेतुविनाहविशेषणानां त्यागेन हानेहेत्वन्तरं ॥ यथा शब्दोऽनित्यः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्येन व्यभि
चारे । कथ्यते जातिमत्त्वे सतीति विशेषणं हानं ॥ प्रकृतानुपयुक्तार्थकथनमर्थान्तरं ॥ यथा नित्यः शब्दः स्पर्श

गौ.त.
६७

शेनव्याप्तिनिरूहेतुः हेतुतावच्छिन्नो नेल्लक्षणत्वात्तस्यैकदेशे तेनैवं समुनिः ज्ञातमित्याहि। अनुमानवाक्यप्रयोगो नित्यः शब्दः अ
नादित्वे शेनावाम्। तमप्रदं धमथवाहिति। अथवा साध्यत्वं तेनिरर्थकं यथा शब्दः अनित्यमित्याहि। वाहिनाका अवयमनुक्तमप्रि
तिवाहिनामसहस्रेऽपि न नु ध्यानेऽहविदित्वानार्थः। तद्वाक्ये शान्तयमप्रामिद्धार्थकं वीतो वी तंत्ता शास्त्रि कमिन्याहिहूषं स्वसा
मर्थ्यमेव गाणार्थप्रयुक्तमिति यथा स्यादनन्विता र्थमपार्थकं॥ यथा शब्दः शब्दत्वेन दः एवेकानित्यमनित्यं वशमेय त्वाहिना
दि। अवयवानां मनुक्तमेण कथनमप्राप्तकालं यथा शब्दत्वात् शब्दो नित्य इत्याहि। स्वमिद्धांतामिदानामांयत्किंचिद्देक
स्याववचनो अवपतितं अनतिनानुपयुक्तं पुनरुक्तमिन्चसाविहू प्रयोजनस्य पुनः कथनमधिकं उदाहरणमपाधिकमिति
वा॥ यथा नित्यः शब्दः वर्णात्मकत्वादुक्तत्वादित्याहि। एवमुदाहरणद्वयेऽपि बोध्यं॥ अनुवादं विना शब्दार्थयोः पुनः कथनं पुनरु
क्तं। यथा नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति॥ नित्यः शब्दो ध्वंसाप्रतियोगीति नाहद्वमर्थपुनरुक्तं। वाहिनानिरूक्तस्य सहस्रेऽपि
त्वात्मर्थस्य वा कस्मान्ननुवादेऽनेनुभाषणं॥ इदं च यच्च विद्धं भवन्निपतादिनाहिसर्वेनाम्ना अनुवादः स्विपदार्थानानुवा
दः एकदेशानुवादः। अनुवादं विनाहूषणं वचनं सम्भोवेतिसहस्रे ज्ञातस्य वादिनाविहूक्तस्य का अप्रार्थस्य वाको धोऽज्ञानं। अ

एम
६७

नुद्दिनेकादिकाक्ये विज्ञानेऽपि तदर्थं उक्तारस्याः स्मृतिर्वशात् तु हंसीमावोऽप्रतिमया। कार्याणां आतसमात् कथं विशेषो हि विशे
षः।। यथा हि मेखका यंति धनिनः कुत्राविशेषे कथविण्णामाति। स्वपक्षेन हेषामुनगमात् प्रापेक्षे हेषपसं जेनं मतो नु
हा।। यथा त्वं मो दृष्टकोणेन मणिजोऽहमादिकं वादिनोऽनिग्रहस्थानं नस्तेवोपप्रतिवादिनलस्तनुपुष्पवर्णपर्येतु योजोपेसणो द्द
द्वकस्य जयः श्रोजयइतिद्वा हेमसौयों यां न तु वादिनो दुष्क्योस्त दोषस्य सत्वं प्रत्यापन्नो नौ विस्मृत्यानागमा श्रानियहेनि
ग्रहोऽप्यावर्तनं निम्नुपोऽपानुयोगः स्थिलजातयोरितकच्छेदपतमोऽवः। एकमिदं तत्प्रक्रियायां कथायाः एवं दोषो न दृष्टः इति हां न मव
लंब्यो त्यागादानमयपविद्धानः। यथा हि हेम कंजातम् एकप्रकृतिविकारात्तदा एकमूर्तिरुपप्रकृतिकशरीरवत्।। इति सांख्यम
नमवलंब्य प्रवृत्ता केवला प्रकृतिः। केवलाविकारा इति प्रतिपादितं नापक्षे परिणामवादिनां तेषां धर्मिणो येककधर्मनिवृत्तौ यो धर्मान्त
रमुपयन्ते सा प्रकृतिः। यो धर्मो निवर्तते उपयन्ते सत्वविकारा इत्यनया पारिहितः। तेनैतत्संपन्नम्। उत्पत्तिर्नाशश्च नास्ति विना
शो नास्ति। किं त्वाविर्भावतिरोभावमात्रं। कार्यकारणयोर्भेदः। कारणरूपेण सूक्ष्मतया अवस्थानं तिरोभावः।। कार्य
रूपेण स्थूलतया वस्थानमाविर्भाव इति सत्कार्यवादिमते प्रकृतिविकारयोर्भेदाभावात् अनुमानमिदं न सिध्यति।।

गौ॰ त॰ ६८

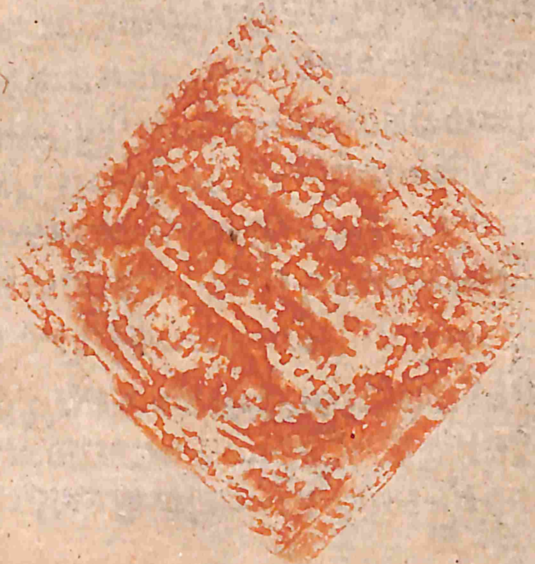
ऽसतः कार्यतानात्हेत्वप्रसिद्धेनइति॥ हेत्वाभासत्वाभ्यां तु प्रयुक्तं॥ एतानि च समर्थानि पुनस्ति संभवेजल्पवितंडयोर्
उद्भावनीयानि॥ कथाविच्छेदकत्वात्॥ वादकं तत्राप्यं लेषांचानुर्विध्यां केषांचिद् संभवः॥ केषांचिद्धेतुउद्भावनीयानि
त्वं॥ केषांचित्तु उद्भावनीयत्वं॥ केषांचित्कथाविच्छेदकत्वं॥ तत्र प्रतिज्ञाहानिः॥ प्रतिज्ञासंन्यासः॥ अनिरर्थकमविज्ञाता
र्थकमपार्थकमप्राप्तकालं चेति पंचकं वादे न संभवति। पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात्हा हेत्वादिकं संभाव्यते। तथापि स्वात्माशक्ति गो
पनार्थत्वात्मेषां न संभवेनेति सांप्रदायिकः॥ तथा प्रतिज्ञांतरं हेत्वंतरं। अज्ञानमप्रतिभा। विक्षेपो मतानुज्ञा। पर्य
नुयोज्योपेक्षणमिति। सप्तकं वादे संभवदपि नोद्भावनीयं। विजयमात्रैकफलकत्वात्। तथा प्रतिज्ञाविरोधः अ
पकालेन्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमपसिद्धांतः। एतत्सप्तकं वादेऽप्युद्भावनीयं तत्त्वनिर्णयोपयोगित्वात्॥ प
र्थेन कथाविच्छेदहेतुः॥ हेत्वाभासाः निरनुयोज्यानुयोगश्चेति द्वयं वादे कथाविच्छेदहेतुरिति संक्षेपः॥ स्वोक्तलक्षणानि
दर्शयति प्रतिज्ञेत्यादिना॥ अनुपदर्शितनिग्रहस्थानानामर्थोऽस्य पदः प्रसिद्धांतादिरिति। प्रपंचं सः स्वसिद्धांतेन परि एम ६८
दानेन कथनं स्वप्रतिकूलस्येति स्वदोषस्यापार्थः॥ प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति॥ इष्टार्थे सोऽस्ति। स्वपक्षमुक्तप्रतिज्ञाहेतु

१०

सोऽसमर्थः। विरोध इति। प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः॥ ननु पूर्वं षोडशपदार्था निरूपणीया इति ज्ञातं तत्र केषांचित्प्रमाणादीनां स्वशे
षविशेषतो निरूपणं कृतं। केषांचित् छलजातिनिग्रहस्थानानां स्वरूपं नाभिहितं बाहुल्येपि यालं किंचिद्विशेषप्रसंगनिरूपणं
कृतमिति ग्रंथस्य नूनतयाकथ्यानुसन्धानार्थिनां स्वरूपप्रहाति। सर्वर्षयामाहाग्रहेत्। स्वतन्त्रमुपपुक्षानानिति॥ अलक
सर्शहप्रवेशेऽत्र नपेक्षितानामित्यर्थः॥ तेषां वादजल्पयोरेवोपयोगेऽसितत्वात् तेषां पदार्थिनलक्ष॥ गुरुतरासत्तोथ्यौर्थिसन्द
वादकथायामेवाधिकारात्॥ बालव्युत्पत्त्यर्थमेवास्य ग्रंथस्य कृतत्वादिति भावः। एतदेव दर्शयति॥ एतावतैवेमा
हिता॥ हे धीराः तर्कभाषामात्मनः कारयध्वं धारणा॥ अस्याः सुगार्थः स्फुटगाथास्तत्र न वद्धा न ग्रथितेष्यतः॥ तावतैव तर्कभाषा
बालकैर्हृष्यतेऽति। कानीर्लैधितोऽप्येकोनामधः किं महोदधिः॥ ॥ अस्मै बालमतिप्रसंतिलोकस्य विद्यानीः समयार्तुभाष्य
कां मान्यैषमनसो विहाय कलयन्त्यासौम्यहारात्रमावि॥ इधीति हृदये कोपाहृता ते पाहि स्वाहेतात्र हा विनिर्मितिर्दिह इति श्री
श्लाघ्योऽमममायं श्रमः॥ ॥ विपाठविषतां बालानां शिष्यामाणा विरुद्धासमयागोपीकान्तेन धीरेण कृता भावार्थदीपिका
॥ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायगोपीकान्तसार्वभौमभट्टाचार्यविरचिता भावार्थदीपिकानाम तर्कभाषाविवरणं संपूर्णं॥ छ॥

राम
६९
१०२

~~प्रश्नसैरव~~

१६००

वस्ता ९

[illegible]

[illegible]

[illegible]

९००

[illegible]

गौ.त.
१

श्रीगणेशाय नमः॥ उपमानं निरूपयति॥ अतिदेशविस्मरणसहकृतत्वं वाक्यार्थश्रवणगोसादृश्येति॥ इदं गवयपदं किंचि
ल्लेखप्रदर्शनायेतेन समवेधर्म्मोपमानाव्याप्तिः लक्षणं तु अयं गवयपदवाच्य इत्याकारिकायां कंचिदुपमितिर्व्याप्तिरप्रमि
प्रत्येतव्याप्तिसमवेतानुमित्यसमवेतज्ञानिमत्त्वं उपमितित्वं॥ तत्करणत्वमुपमानत्वं बोध्यं॥ अनुमितित्वलक्षणोक्त
रीत्या पदव्याप्तिज्ञानानुसंधेया अत्रातिदेशज्ञानमिह उपमितित्वं उपमितौ नोपमानानुव्यवसायसिद्धं॥ कारणं तु कश्चित्साधर्म्यवि
शिष्टज्ञानं कश्चिद्वैधर्म्यविशिष्टज्ञानं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः फलं च योग्यगठितं करणं कार्यमिति परे तु अ
तिदेशवाक्यार्थस्मरणं करणं॥ अत्र साधर्म्योपमानं दर्शयति यथेति॥ यथा गौस्तथा गवय इति अतिदेशवाक्यस्मरणं
ति॥ अविशिष्टसाधर्म्योपमाने लक्षणं अतिव्याप्तिमर्थः॥ सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनात् स्मृतदोषकथा अतिदेशवाक्यार्थ
स्मृतिजनकत्वानुसंधानात् अनुपपत्तिः तद्वाक्यार्थस्मरणेति॥ स्वव्यापारीभूतातिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतमित्यर्थः
॥ उपमानं उपमानत्वव्यवहारेऽ उपमितिः केत्यत आह गोसादृश्येति॥ संज्ञेति॥ गवयपदस्य गवयत्वविशिष्टे शक्तिग्र
हस्तैव धर्त्तानमित्यर्थः॥ एवं यत्र करभपदं गवामपति लेखौष्ठमतिदीर्घग्रीवं कठोरकण्टकाशनमपशस्तं पशुं नो मिति प्रसे

राम
१

श्रीसाध्यव्यापकसमानाधिकरण इत्यादि महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापके धूमव्यापके च यत्तत्त्वेनाति प्रसंगः तस्य महानसत्वा
वच्छिन्नधूमं प्रत्यव्यापकत्वात् । एवं घटत्वप्रमेयत्वविभुत्वादि इत्यत्र गंधाभाववत्त्वेन धर्मावच्छिन्न प्रमेयत्वे व्यापके तु
द्रव्यत्वे तथात्वेऽपि विभुत्वं । द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापके आत्मत्वे चोक्तधर्माभावात् तेन रूपेण साधनाव्यापकत्वाच्च
व्यापकतेन व्यतिव्याप्तिः हेतोः साध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव्याप वा
पकत्वेन साध्याव्यापकत्वे तथाहि धूमाव्यापकस्याकाशादेर्गगनाभावस्य साध्ये सत्यादिविशेषणं ॥ वह्निव्यापकप्रमेयत्वादे
र्गगनाभावसाधनव्याप्तेः ॥ निषिद्धत्वाभावादिति ॥ वेदनिषिद्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ अन्यत्र तु कर्मेति ॥ अन्येन निषिद्धत्वेन प्रयु
क्तायां कामितासाध्यव्याप्तिरहितामुपजीव्यतिनत्वमक्ता कर्मान्तरविशेष्यं भवतीत्यर्थः ॥ साध्यविपर्ययः साध्याभाववदित्यर्थः ॥ अ
नित्यत्वेनेति ॥ अनित्यत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ एवकाराद्व्यवच्छेद्यं दर्शयति ॥ न मित्यमिति ॥ पक्षहेतुनि ॥ केवलव्यतिरेकिस्थले वा
नित्यधर्मेति ॥ अनित्यधर्मः अलक्षणानुविधायित्वादित्यादि हीनत्वादित्यर्थः ॥ अनित्यधर्मः सोपाधिनित्यत्वाभि
मानाविषयत्वं नेह हीनत्वादित्यर्थः ॥ कृतकत्वादिति ॥ कार्यत्वादित्यर्थः केन प्रमाण हेतोर्व्याशंका पामा ह ॥ स्पार्शनेति ॥

गो.त.
२
2

॥ इति अनुमानमणौ हेत्वाभास[illegible]॥ तत्र विधेयधर्मप्रतिपादकातिदेशवाक्यार्थस्मारणात्करणपदस्यो हेतुः किंत्वयं तत्रैवे
धर्मोपमानं बोध्यं॥ ननु गवयादिपदशक्तिग्रहार्थमेवोपमानं प्रमाणान्तरं प्रमाणं नाम्मुराक्रियते॥ ननु तर्हि तेनानुमानेन चरितार्थ्यं॥ त
थाहि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतगोसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोपमितिर्तत्पदशक्तिग्राहकत्वसंभवात्॥
अयं गवयत्वविशिष्टो गवयपदवाच्यः॥ गोसदृशत्वादित्यनुमानस्यैव तथात्वसंभवादिति चेन्न॥ न हि हेतोरपूर्वो गव
यत्वस्याप्रसिद्धत्वात् गवयत्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वस्यैवासंभवात् च गोसादृश्यमेव गवयपदशक्यतावच्छेदकं गवयत्व
जातेरप्रसिद्धत्वात् गवयपदशक्यतया॥ ननु मया वनचरगवयत्वविशिष्टदर्शनानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्त
कं तद्दितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति शिष्टप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्॥ इति केवलव्यतिरेक्यनुमानमेव शक्तिग्राहकमस्तु किं
प्रमाणान्तरेणेति चेन्न गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरमेव शक्तिग्रहस्यानुभवसिद्धत्वात् व्याप्तिज्ञानाद्यनुसंधा राम
नेऽपि विलम्बसंभवात् न गवयमुपमिनोमि नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च अत्र च व्याप्तिग्रहे तात्पर्यसम्बन्धेन च नगरस्थितिदेशवाक्या २
र्थस्मरणविशिष्टोपमितिलब्ध[illegible] इति नागरिकेण वाक्यार्थज्ञानमात्रेण[illegible]॥ अनन्तरमानि

कारणत्वं तु पमित्वोपलब्धिरूपस्यार्थकिस्मिकतापत्तेः ॥ विशेषाद्विनि॥ कस्यतस्यालीकत्वात्ताविज्ञातीयान्मपतः संयोगस्य हे
तुत्वांमेभवाद्येत्यलं विस्तरेण ॥ ७ ॥ इत्युपमितिनिर्णयः ॥ छ ॥ शब्दप्रमाणं लक्षयति ॥ आप्तेति ॥ शब्दः श
ब्दप्रमाणमित्यर्थः ॥ आप्तपदार्थमाह ॥ आप्तस्त्विति ॥ यथाभूतस्य यथार्थस्य तस्य अर्थस्य प्रकृतवाक्यार्थस्येति या
वत् उपदेष्टा तदर्थवाक्यप्रतिपादनेच्छावानित्यर्थः ॥ तथा च प्रकृतवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छावानाप्त इत्यर्थः ॥ यथा वा
हुर्षं प्रत्युद्धतहृदयः कोपाक्रोशमित्युक्तेऽद्भुतहृदयस्यापि कारणत्वं लभ्यते तेन यातांतर्हि शीघ्राक्रुद्धापराजन्यं तत्कार्यमित्युक्ते न
इशेच्छाजन्यत्वापत्त्या मेलनमाने ॥ तथा च प्रकृतवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाजन्यत्वे सति आकांक्षायोग्यतावत्त्वमित्य इ
त्यर्थः ॥ शब्दप्रमाणमिति लक्षणार्थः ॥ जलानयनादौ इच्छागामान येत्यादिवाक्यस्येच्छानयनाद्यर्थे प्रमाणतानां तथा ॥
संभवः कान्यर्थकस्याशक्यत्वाद्विशेषत्वादिगाकस्यानि पमेसुप्रमाणत्वान्न आतिव्याप्तिकारणाय सार्थत्वं न तथा वोक्त ताम
योग्यताभूतशब्दः प्रमाणमिति न तथा च प्रकृतवाक्यार्थो न घेनानयनं न प्रतिपादनेच्छाजन्यत्वाभावान्न तत्राति व्या
प्तिः ॥ एवं संभवतो न्यार्थकस्यानियमात् प्रतिपादनेच्छाजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तथा च यदर्थप्रतिपादनेच्छाजन्यं एतद्वाक्यं

मो॰ न॰
३
3

तत्रास्मिन्नर्थे प्रमाणमित्यर्थः ॥ एतदेव हृदयसंक्रान्तिसुकरमेतुनाह श्रीमदाचार्यपादाः जन्मना सा व्याप्तिः ॥ घटकर्तृकानयनस्य
तिप्रतिपादयन्नेवाह जन्मेषघटः कर्तृत्वमावयनं क्रान्तिरितिकाकेयोग्यताः प्रतिनाप्रसमूहे निराकांक्षेति व्याप्तिरिति वे
क्षप्रविष्टाकांक्षापदं ॥ तथा सामुदायं घटस्य जन्मप्रतिपादयन्नेवाह जन्मेय वस्तुसिद्ध्वन्मातिमाकांक्षासत्त्वेपरसमूहेति
व्याप्तिवाक्यमयोग्यतायां ॥ एवं घटस्य जन्मप्रतिपादयन्नेवाह जन्मेष घटादिमित्यनन्तरं वहुकालो वर्तते शानयेत्यत्र साकांक्षा
योग्येति व्याप्तिवाक्यमयोग्यतायां प्रसज्यते ॥ आकांक्षायोग्यत्वासत्ती प्रतिपादयन्नेवाह कारणेत्यादि मालाकाराद्युक्तेनैव कर्तृता
कल्पयतोऽनुमानकेऽन्यत्वपदेति व्याप्तिवाक्यतायामयोग्यं वर्तितः परसमूहे पदं तद्वपञ्चजन्मानयनामर्थकेणामान
वेतिजन्मे तामर्थ्यप्रमाणस्मृत्यानयनवोधाजातेः तत्र वस्मृते घटजन्मना तत्र व्याप्तिरितिवत् ॥ यदर्थप्रतिपादयन्ने
वाह यदर्थकेत्यादि विवक्षितेत्यनेन तत्र प्रतीतौ तामर्थ्यप्रमाण जन्मलालावे विशेषणतां सामर्थ्यं कुर्वत तथा स्त
विवेचनं यावन्तत्र तथाऽनयनवोधस्यातासमर्थ्यमनन्तरस्य तत्त्वादिवक्षे वेत्याह जन्मना तत्र व्याप्तिरिति ॥ ३
यथैव हस्तात्र कालजन्मप्रतीति विवक्षितानयापदार्थतत्संसर्गावोहपदानन्तरनेतरकवातां तासवांपदानेक्षमानास

के विषयमाहायन्नातिप्रसंगाः तेनात्र लक्षणे आप्तपदं व्यर्थं तथा लक्षणमध्ये आकांक्षासत्तियोग्यादेयौ। एवञ्च पद
समूह इति तदपि न व्यर्थं किन्तु आप्तोपशब्दत्वं शब्दप्रमाणत्वं अधिकरणविषयवाक्यबोधार्थत्वमिति पूर्वप्रलपितमपास्तं
घाटः कर्मत्वमित्यापि गुरुमतलेक कपदार्थेइ नरपदार्थाबाधरूपयोग्यताभावः सत्यादिर्व्यातिसमूहापत्तेः तस्माद्विशेषणा
नां वाक्यबोधार्थत्वमिति पदार्थानां इत्थं बोधाहितेन तस्यकालादपकर्षत्वमपि। कुत इति। कश्चित्तापूर्वस्य यथार्थ
वाक्यार्थत्वान्न व्यर्थः काकपदं च शब्दमात्रपरं तथा च यथार्थत्वान्न जन्यशाब्द इति व्यावृत्ते। इदं लक्षणं घटयन्नाह मानं शब्दः
करणमिति मते नेदं लक्षणं यदि च मौनिश्लोकशाब्दबोधानुरोधात्।। पदज्ञानं करणं न तु शाब्दकारणेन तल्लक्षणमव
गन्तव्यं।। इदमपि विचारणीयं करणमिति मते फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तु नादृशवाक्यज्ञानजन्यप
दार्थोपस्थितित्वं लक्षणं बोध्यं।। पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वव्यवच्छिन्नेनिष्टकारणतानिरूपितकार्यताशालित्वस्यानु
मितिरूपितिजातिमत्वं शाब्दप्रमात्वं।। न करणत्वं शब्दप्रमाणमिति सुंदरः पंथाः।। अत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिः का
रणं किं पचतीत्युक्तेः घटमुपदर्शिनकालेपस्थकर्मत्वावगाहोपस्थिता वापि फलायं पचतिशाब्दबोधानुदयात् घटः

गो.त.
४

कर्मत्वमित्यादियदेवोपस्थितौ नानाप्रकारकबोधाभावेन यद्विशेषजन्योपस्थितित्वेन शाब्दबोधं प्रतिहेतुत्वं तस्यैव शक्यत्वमु
द्धारणाहर्नैवप्रत्यक्षाद्युपस्थितौ नानाशाब्दबोधे तेहेतुत्वं एवं सति यत्र केवलं द्वाभ्यामितरेणाप्यते तत्र केवलं विधेहि
हस्यैकधाहारो न केवलं विधानहत्वाद्यर्थस्येति बोध्यं तर्हि सन्याहेवहन्नायमोहकर्तृत्वाहोरो चेत्तन्नेति पदद्वयाहारं विना
हृत्वाविषयइतिपदार्थमात्राध्याहारेतु तुष्यतिमन्मते सधुतोपपत्तिर्नेत्याह॥ सहजनमत्वं चपदार्थस्यानन्तरः ध्वनित्वह
संबंधेनोद्बोधकविधया हत्तिस्मृतेहेत्तितकहर्शनजन्यतावत्ता स्वनस्थासमवायेन घटपदादाकाशोपस्थिते
रविशाब्दबोधहेतुतापत्तेः॥ वृत्तिश्चद्विविधा॥ शक्तिर्लक्षणाच॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः
शक्तिः॥ श्रुतिरीः कृतिदृमयो॥ यथागंगापदस्यप्रवाहे॥ स्वयमेवार्थेमुख्यः॥ नाद शशक्तियहस्यपाकरणादिना
भवतित्तदृष्टं॥ शक्तियहंहव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्योघवहारतस्चतवाक्यशेषाद्विवृत्तेवदंतिसान्निध्यतः
सिद्धपदस्यवृद्धाः॥ तानसर्वविषयीभूयत्नवयातनुपपन्नो शक्यसंबंधोलक्षणा॥ यथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापद
वाच्योपस्थितो शक्यस्यप्रवाहस्यतीरेणसहसंयोगरूपः सामीप्यरूपसंबंधः क्षत्रिणो यांतीत्यादौमुख्यार्थस्यछत्रि राम
४

त्रिलोकगमनान्वये अनुपपत्त्यभावेऽपि नात्पर्यविषयीभूतत्वेनेति त्रिलोकाधारगमनान्वयस्यानुपपत्त्या अत्रिपद
स्यैकस्याद्युवाहितलक्षणत्वलक्षणाप्रसंगः केनापरस्य शक्याहेति । योग्यतेति ॥ एकपदार्थस्य अपरपदार्थे
संसर्गवत्त्वं योग्यता तस्याश्च संशयनिश्चयसाधारण्यं ॥ ज्ञानमात्रं शाब्दबोधहेतुः न तु एकपदार्थेऽप
रपदार्थसंसर्गाभावप्रमायाः अयोग्यतानिश्चयकाभावः कारणं ॥ मुखेन वह्निः इत्यादौ अयोग्यतानिश्चयस्येव विपर्या
दार्थयोग्यताज्ञानाद्येवमुखेन वह्निः इत्यादिस्थले एककालेऽकारस्य लेशादिबोधदर्शनात्तथा च यथा पयसा सिंचतीत्यत्र से
कपदार्थेऽस्य वयोनिष्ठकारणत्वपदार्थेन सह संसर्गेऽतेन न तथा अग्निना सिंचतीत्येकत्वेन सह संसर्गो जलसंयोगरूपस्य से
कस्याग्निकारणत्वाभावात् इति भवत्यग्निना सिंचतीति वाक्यमयोग्यमिति भावः ॥ नन्वेवं दर्शयति ॥ अग्निन
ति ॥ प्रतियोग्यतिरिक्तमितेति । प्रतियोगितावच्छेदकीभूय स्यार्थः ॥ तेनेति ॥ ननु निरूपकसंसर्गतं नाहि कारणत्वसंसर्गः इतीयतारूपपदार्थ
त्वेऽन्यस्य अनुपदार्थसेकनिरूपकत्वरूपः संसर्गः न लक्ष्यमुक्तं कार्यकारणभावस्थले रूपस्य संबन्ध इति चेन्न सत्यां ॥ अभिम का
र्थस्य साक्षात्तानुपदार्थसेकनिरूपकत्वरूपः संसर्गः ॥ न लक्ष्यमुक्तं कार्यकारणभावस्थले रूपस्य संबन्ध इति चेन्न सत्यां

गो॰न॰ ५ 5

॥ विभक्त्यर्थस्य समासेनाभिधानात् तर्ह्यन्वयो विभक्त्यर्थद्वारा नामार्थधात्वर्थयोरन्वयो नास्तीति दर्शयितुं तदभिधाना
नामार्थधात्वर्थयोः । तत्समासे दृढान्वयो नास्त्येव ॥ विभक्त्यर्थद्वारा तयोरन्वयोऽस्तीति दर्शयितुं समासस्य गुण
त्वं श्लोके उपवनान्तादिक्रियाविशेषणस्थले नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन समासस्यान्वयदर्शनाभेदेनेति विशेषणं
॥ अस्य हि उपवनान्तादिक्रियाविशेषणस्थले नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन समासस्यान्वयदर्शनाभेदेनेति विशेषणं
॥ अस्य हि शाश्वितानामिति ॥ एकैकं पदं विशिष्येनोच्चारितानामर्थः ॥ कश्चित्तु अकारस्य प्रश्लेषमनङ्गीकृत्य अ
नेकवक्तृकारणानित्याव हे ॥ सान्निध्यामात्रादिति ॥ अत्यन्तव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावादित्यर्थः ॥
वैदिकस्थले दर्शयित्वा तत्र लौकिकस्थलेऽपि उदाहरणं दर्शयति ॥ नाहानीत्यादि इति ॥ आसत्त्यभावेऽपि तत्रान्वयबोधः
तत्रैवासत्तिसद्भावे सहेति आसत्तेरन्वयव्यतिरेकदर्शनार्थमाह ॥ यथा वेति ॥ आकाङ्क्षानामन्वयः तथा राम
व्याख्यानमन्विताः पदार्था एव साकाङ्क्षाः तत्कथमुक्तं साकाङ्क्षाणि पदानीत्याशङ्क्य ॥ तन्निवेति ॥ आका ५
ङ्क्षेति त्वादिविभक्ति ॥ तद्विनिवत्वादित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु घटं मानयेत्यादौ श्रोतुः धातुविशेषस्य वाचकपदविशे

षजिज्ञासैवाकांक्षा सा चात्मवृत्तित्वान्न पदार्थधर्म इत्याह । न चेति । स्वार्थो नामैव मुख्यसाकांक्षितत्वं पदार्थानां तुल्य
हृतिकमित्याह । समभिव्याहृतेति । स्वापदेति । स्वोपस्थापकपदेत्यर्थः । अन्योऽन्वेति । स्वान्वयप्रतियोगिपदार्थोप
स्थापकपदाकांक्षावगाहिविषयकेच्छाजनकीभूतोपस्थितिविषयत्वेनेत्यर्थः । भवतीति स्वघटमित्यादिना कर्मविशेषेणोपस्थि
तोऽन्वयप्रतियोगित्वं क्रियादिविशेषोपस्थापकस्यानपेक्षत्वादिपदस्याकांक्षावगाह्यनुरोधेऽप्येवं क्रमेणापदार्थो नामैव साकां
क्षत्वं मुख्यमित्यर्थः । पदानां त्वाहृतिकसाकांक्षमाह । तद्वारेणेति । तद्घटितशक्यसंबंधेनेत्यर्थः । तदेव विशिष्य
दर्शयति । तत्प्रतिपादकतानामिति । साकांक्षार्थप्रतिपादकानामित्यर्थः । अन्यथा तद्वारेणेत्यस्य साकांक्षार्थप्रतिपाद
नद्वारेणेति व्याख्याव्याख्यानेनैतेन हेत्वनापत्तेः । तदुपवर्णयतीति । साकांक्षपदेन लक्ष्यं तदित्यर्थः । नन्विदं न कं साकांक्षं
दं निराकांक्षमिति भूरिप्रयोगादर्शनेनार्थे तथा च लाघवेन तदाकांक्षापदस्येच्छात्वविशिष्टेऽशक्तिर्मुख्येत्याकांक्षस्यात्मै
वोचितः । तदुपवर्णितत्वं तु पदपदार्थयोः समानामिति कथं पदार्थे मुख्यानां पदेत्वाहृतिकतेत्यत आह । यद्वेति । स्वार्थी
नेति । स्वार्थान्वयप्रतियोग्युपस्थापकस्य पदान्तरस्य जिज्ञासाजनकीभूतज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः । अन्योऽन्वेति स्वासोमभि

गौ·न· ६ ऽश्वपूर्वो नानुमानेन बोधात् उपचारादिति ॥ एतेन कल्पलक्षणा पूर्वकल्पापि लक्षणा किं तु पूर्वोक्तकल्पे मुख्यसाकाङ्क्षार्थप्र
तिपादकत्वेन अयं तु उक्तप्रकारान्तरेति विशेषः ॥ अत्र कल्पे साकाङ्क्षपदप्रतिपाद्यत्वेन अर्थानां साकाङ्क्षत्वमिति दर्शि
यति ॥ एवमिति ॥ एवं क्रमेण साकाङ्क्षपदप्रतिपादनया अर्थाः साकाङ्क्षाः तु पर्यवसन्नार्थाः ॥ तत्क तत्क ॥ यत्र द्व
यपदव्याप्तिरेकेन तान्यर्थविषयाभूतान्वयबोधजनकत्वाभावस्तत्र द्वितीयपदसाकाङ्क्षमित्याकाङ्क्षालक्षणमावश्यकं श्रो
तृजिज्ञासायामर्थानां नियतत्वान्न व्याप्यपदस्य मुख्यसाकाङ्क्षत्वं अतएव तन्त्रैव एकोपागमकल्पमिति मान्तव्यं ॥ मुख्ये यो प
नातु पदार्थानामेकपदे पर्यायपदानां तद्वत्वमित्याह ॥ पदस्यान्वययोग्यतायामिति ॥ अर्थादिति ॥ पूर्वोक्तानुष्ठानः कचित्तु लक
एवमित्यनेनतं साकाङ्क्षत्वमिति पदं नास्तीति तत्र एवमित्यादिकं योग्यताद्यन्तेनान्वितं ॥ यथाश्रुतं लक्षणं यात्तेति ॥ नत्रोक्ति ॥ योग्या
र्थप्रतिपादकत्वे अर्थः ॥ सन्निहितत्वमिति ॥ आसत्तिरित्यर्थः ॥ एकेनेति ॥ एककालेन बहुपुरुषोच्चारितकालाहलस्य वर्णे
नायक्रमोच्चारणानां अतएव व्याख्येयग्रन्थस्याव्याख्यानं अभिमतं स्वपूरणेऽपि तैर्विशाब्दबोधः ॥ उच्चारितत्वं च तात्पर्यितत्वपरं ते रम ६
नलिख्यादिना प्रतिपादितमौनिकाकारहरविशाब्दबोधः ॥ तथा च [illegible] हि तस्यार्थान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वे स्थि

कलमात्मनिति श्लिष्टार्थः ॥ अतएव व्युत्पत्तिहितानन्वयश्लोकोद्देशो जनानां कृतानां तत्र होपन्यस्तो नेन तत्र व्युत्पाद्यहिताय चहूतां महत्वा
मठतिशाब्दबोधः यथा किंतिनवद्रुपसिक्तोयं पादद्वयमं ववृहनुगुणां गुणहानिर्यमं ननु मंच हृदयनाथ कंठे मनस्सत्तमोहपं तिन्य
यनेन्नू वहृनुगुणं हृदयनाथं पादयोनेन किंतिनिवद्रुपद्यमं करेम न्दूपामनसस्तमोहपं कोपं मुचे वैभै डुंडुसागानां विनायियोज
नानां कृतानां पदानां तेनोपन्यस्तेन व्युत्पत्तिहितेत्यत्र प्रतिसंबंधानादृतं ते वैतत्वं शास्त्रेषु शाब्दबोधः नापाल हृतगुणसंहरति
॥ तेनेति ॥ अर्थप्रतिपद्यत्वहोरेति ॥ जनयेत्यनन्तमिति स्वचानेति ॥ पदस्येव महाकांक्षत्वमिति निमित्तेपदार्थातोरीति अर्थानन्तरस्यैवमु
रव्यसाकांक्षतायहेत्वाह ॥ अर्थानन्वयिनं चेति ॥ जनयंतामिति ॥ जनकीभूतज्ञानविषयतया प्रयोजकानामित्य
र्थः ॥ प्रतिपद्यमानेति ॥ प्रतिपद्यमानो ज्ञायमानः पदसमन्वयः ॥ एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गो येषां तद्दशायां योग्यार्थाः त
त्प्रतिपादकानामित्यर्थः अत्रैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गरूपान्वयः योग्यतायाः ज्ञानमात्रोपयुक्तं प्रदर्शयितुं प्रतीय
मानपदेनान्वयं चेति ॥ समयकृतत्वेनेति संकेतेशाब्दबोधविषयीक्रियते इत्यर्थः ॥ अनेनेति समूहः शक्तिः वर्णानां
समूहः शक्तिमत्वमित्यर्थः पदपदं धर्मिपरं अन्यथा कचटपेत्यादि निरर्थकवर्णसमूहे अतिव्याप्तिः विध्याद्यर्थे शक्तिश्चेत्के

गो.त.
७
7

कवर्णो ष व्याप्तेश्च ॥ ननु पदार्थानां समूहो न कारि स्मृत्यंस समूहत्वं च बहूनामेकज्ञानावच्छिन्नत्वं तच्चाशुतरविनाशि
नां कथमिति कारणं पदार्थानां संभवतीत्यत आह ॥ समूहतावेति ॥ विषयभावो विषयत्वं तथा चैकज्ञानविषयत्वं समूहात्वमि
त्यर्थः ॥ ननु वर्णानां द्वितीयक्षणोत्पन्नानां तृतीयक्षणनाशित्वेन तु ग्रहणाधिकरणपदे नैकज्ञानावच्छिन्नत्वमुत्तराशुतरवर्णि
धर्मितानां पदार्थानामिति मत आह ॥ एवं चेति ॥ क्रमवतामपि घटपटादीनां स्मृतिरूपतामेतो नो एकज्ञानीनतासंभवात् पु पदानां द
गपदुत्पन्नानामाशुतरविनाशिनामपि येषां द्विपोत्पत्तिमेककालग्रहात् तदुभयोर्गुणयोर्ग्रहणानां ॥ अनेकवर्णानुभवात् सं
भवतीति ॥ आवरणलौकिकप्रत्यक्षरूपस्यानुपवदस्य विषयजन्मनान्तियमादर्थात् पूर्वविषयनाशेन इदं संभवतीत्यर्थः
॥ अनुभूयेति ॥ स्थिति तह्येति शेषः तेन नन्वसामानाधिकरण्येन फलहानिः ॥ संस्कारस्य हेतुत्वेनेति ॥ सविषयकमात्रोपनीत
भानप्रसक्तिलय हे श्रमयथा हि संस्कारपदं संस्कारजन्यस्मरणपदं ॥ अन्त्यवर्णे सं च हुनेति ॥ तत्र समवायेन तत्यर्थः ॥ एतेन एम
विशेष्ये चरमवर्णे लौकिकप्रत्यक्षसामग्री विशेषणे स्मृतानवर्णेषु च नायकसत्वं दर्शितं ॥ ननु इदि पदस्ये त्यादेकमेवा ७
बोधकपदस्य लुप्तत्वेनानुभवाभावात् कथं स्मरणानुपपत्तौ ॥ अथो ग्रे द्विविधा कथमुपनीतभानमात्रमदेहित्यत आह ॥ प

दृष्टत्वादेनेति ॥ समयस्य शक्तेः ग्रहो यस्मादिति समयग्रहः ॥ शक्तिग्राहकं नास्ति किं को शाब्दिकं नेत्याह ॥ पदेति ॥ प्रा
तिविभक्त्यंतानि पुष्णंतेषां साधुत्वं स्याधुत्वानिरूपयंतेः पदेनेति तथा च व्याकरणं रूपं शक्तिग्राहकं शास्त्रमित्यर्थः ॥
नन्वनुग्रहोते न तत्स्तु भवजन्मसंस्कारसहकृतेनेत्यर्थः ॥ नतु तस्यापि विभक्त्यादेर्लोकोक्तिधायकस्य तत्रानुभवाद्देव संस्का
रेभवत्त्वत्यर्थः कश्चित्तु पदस्मृत्याहनेत्यस्याभिरांसमयग्रहेति ॥ तत्र शक्तिग्रहाधीनसंस्काराद्देः शाब्दबोधप्रसं
उपहृतानसहकारित्वान्न तु श्रवणेन्द्रियजन्यपदस्मरणं तु तन्नेत्यस्य श्रवणेन्द्रियसहकारिता ॥ मानाभावात् ॥ अग्रहीत
शक्तिकेनापि पदश्रवणाद्बोधः स्यादिति ॥ सद्वियमानं च उभयवर्णोरूपं असाधुत्वं पूर्वपूर्ववर्णात्मकं एतादृशानेक
वर्णविषयिणा पदप्रतीतिरूपज्ञानमानामिकातादृशेन श्रोत्रेन्द्रियेण जन्यतेइत्यर्थः ॥ प्रतीतिश्चाव्यवहितो
त्तरत्वसंबंधेन पूर्वविशिष्टा कार्यविशिष्टज्ञानकार्यत्वात् कारिकाविशिष्टहिन्द्रियेषु लेऽप्यनीतं विशेषणानि ये
पमासन्नइतिनियमानस्य इच सर्वेषां वर्णानां समूहालंबनरूपं ज्ञानमपीष्टं नं न तदानें च चरकालिकमानसोपनी
तमानं वेद्यं ॥ मानसेत्वनियमइत्युक्तेः ॥ परंतु यं यत्कारस्यानसंभवात् ॥ अंत्यवर्णसंबद्धेनेति ॥ श्रोत्रेन्द्रियेणेति चो

गौ·त·
८

लानुगा चरमवर्णो लौकिकसन्निकर्षः अयमत्र ज्ञानलक्षणेति प्रतीतेः। कश्चित्तु पूर्वगवर्णसंस्कारोद्बोध्य
नरूपकैकैकसमूहालंबनात्मकस्मरणोपनीतकं मुपसंघते इत्याहुस्तैर्व्याकरणाभ्युपगतस्फोटस्फोटोद्धारो बोधःमोति
न दृशा हेत्वत्तीनापि वर्णाफलेनातो हः॥ सकारादिति॥ पूर्वानुभवजन्यसंस्कारादित्यशादित्यर्थः॥ इदं च प्रत्य
भिज्ञानमित्यत्रत्वयेति॥ पूर्वस्मिन्नन्त्ये संस्कारासहकृतेनेति पूर्वानुभवात्संस्कारेण सहकृत्यापन्ने॥ पूर्वौवर्णस्ये॥ ति
॥ नत्कालसंबंधहृणान्तेन्यत्यर्थः॥ सावत्तत्कालपास्फुरन्नेवमेयेहेवह जन्तनित्रत्यक्षविषयामवत्तोवन दृश्यो
यातिभावः॥ बहुवर्णात्मकपदज्ञाने यावाति॥ मोवबहुपदात्मकवाक्योणीत्याह॥ ततइति॥ पदानुभवेति॥ पूर्वी
कपुनस्याअंत्यवर्णोविशेष्यकस्मरणोपनीतभानेनमानसोपनीतभानेनकपदानुभवेनजनितेनत्यर्थः॥ अंत्य
पदेति॥ अत्रपद पदं पदं त्यवर्णो पदं तितिन अंत्यपदां त्यवर्णे एवविषयो लौकिकविषयोपस्मतेन श्रोत्रेंद्रियेणोप
र्थे॥ अन्त्यवर्णस्यैवतदानी श्रोत्रेसंबद्धतया लौकिकप्रत्यक्षविषयतानामेषामितिभावः पदार्थेति॥ पदार्थानां
तत्कोपस्थापनानां यःप्रत्यक्षशाब्दबोधः तस्यानुरूपं संदेशोऽतहानंथह णोपदानां स्वजन्यज्ञानविषयीकरणंप

राम
८

स्यात्तेन स्वयंभावः॥ पदार्थानां त्वाद्धि द्विधा शाब्दबोधविषयता एका राजपुरप्रवेशन्यायेन अन्या खलेकपोतन्याये
न तत्राद्यपक्षे पदार्थानामेकावान्तरां एकार्थ्ये बोधे समानविशिष्टवैशिष्ट्यमिति॥ यावत्कार्थ्यं बोधो यते॥ द्वितीये
तु सर्वेषामेव पदार्थानां युगपदेकत्रैव यमिति॥ यथा युगपद्वैशिष्ट्ये बोधः॥ तथा चपादि राजपुरप्रवेश
न्यायेन शाब्दबोधः॥ न ह्यपदार्थानामपि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति॥ अवशिष्टद्वये तत्र ग्रहणं यदि हि युगपद्देशा
द्बोधः॥ न ह्येकपदार्थानामपि युगपद्वैशिष्ट्यमिति द्वारिकेति नुमुक॥ पदार्थप्रत्ययानुग्रहादेनेनेति॥ यथाऽङ्ग
नैवाङ्गत्वमङ्गत्वेन ग्रहणं प्रत्ययोऽस्त्येव स्वार्थकत्वमङ्गत्वं प्रतिप्रति पदार्थप्रत्ययस्याङ्गत्वे संहत्याभिधानानुपपत्तेः
स्वनेकपदार्थानां हि नानेति॥ तदप्रतीतेर्विशेषणं तेन नकोनहन्त्यां॥ पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति॥ आमपुरुषे तेऽति॥ स्वा
र्थेतानर्थबन्तेस्यर्थेः॥ ननु समसमप्रमाद्धेकं रणेण ढकावप्रलिप्सा ह पदेषु यत्र तु हयराहि से मा मन्त्रका संस्कारादि
प्रयुक्ताया यत्तकानां तकानां तदेति योग्यतापदे नैव वारणात्प्रयुक्ते नापितामिस्यर्थः तेन न मोति श्लोका व्या
ख्याः न हेत्वं कमेणा समां कां स्वसन्त्वका कप्तानेसमसिगहानशक्तिस्य सोपदार्थोपस्थानिर्भीयनेतेन तस्ते षांतोऽयसंसर्गेति

गौ॰ ता॰
९७

होषतात्पर्येत्वासहकृतयानयाशाब्दबोधजनयतेनत्वायमानो स्वयं कारणमिति दर्शयति शब्दनामकं प्रमाणा
मिति वाक्यार्थज्ञानेनाहृते बाधार्थः प्राधान्येनसमानयेकमित्यर्थः वेदगतो ऽपि पश्चात्तात्पर्यसत्त्वाहित्यर्थः शब्दस्याप्रा
माण्यं कस्य दोषबाधीनं स्यात् लोके च स्वदोषस्यानियततया कापित्वप्रामाण्यं क्वचित्प्रामाण्यं वेदे तु निर्दोषत्वात् सर्वत्र
कोति तच्च कुविदृयिनाप्रामाण्यमिति लौकिकवैदिकशब्दयोर्विशेषं दर्शयति लोके त्वप्रमित्यादिना अप्रामाण्यं भवति प्रकृ
तवाक्यार्थेऽप्रामाण्यं नो भवतीत्यर्थः प्रमाणेति अप्रमेयः आप्तः सकलविज्ञविद्विषयेऽप्रमादिरहितः महेश्वरस्तत्प्र
माप्तः सर्वज्ञः सर्वविषयकयथार्थज्ञानवत्त्वेन प्रमादिरहितत्वात् दृष्टमित्यहृकमानेन तत्त्वे वस्तुसिद्धेः तथाहि क्षित्यादिक
सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानादर्थतस्ताम्कचेत्प्रतिपत्तौ सिद्धिः देहानिमित्तकारणज्ञानत्वं पक्षत्वावच्छे
दकं तेनांकुरादेरपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया न व्यभिचारः देहहेतुत्वं तु कारणपदेहाज्ञानत्वं पिहायदेहानि
मित्तकारणाके युक्तमकर्तृकत्वं च दृष्टं पक्षधर्मपरिहरणानविकारी चेति सुज्ञानत्वं स्वत्रनुत्पादकत्वान सहकारिण राम
ज्ञानादेः सर्वविषयकत्वं च सिद्धं ज्ञानं प्रति शरीरस्य हेतुत्वात् तृप्तेः पूर्वं शरीरोत्पत्तेः संभावनीयत्वात् शरीरा ९

मात्राभावान्न चात्र शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्यव्यापकत्वाभावाद्धि केनचित्कर्माभावान्न हि तत्क्रियायां साध्याव्यापकत्वात् ।। न च
शरीरजन्यत्वेन हेतुनासमर्थितोपाधिः स्वजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वे शरीरेति व्यर्थविशेषणतात्वान्न च कर्तृत्वव्यापकं शरीरमिति विश
रीरस्याभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि जीवविशिष्टाभावं समत्वाद्बाध इति वाच्यं शरीराभावेनेश्वरकर्तृत्वाभावसाधने धर्मिग्राहकतया
बलीयस्त्वान्न च कार्यत्वमसिद्धं ।। सावयवत्वेन तदनुमानात् नहि तदाहितांकुरादिनाकार्यत्वबोधनासिद्धिरित्याह किं पादे ह
कर्तृकं न स्यात्तदाजन्येन तस्मात् तदङ्कुरादि कूलस्य कर्ताबोध्यः स्वदेहं पश्यति स्वप्रभवो मनसः सर्वं जनितदेहादि शाब्दोपास्मि नैव प्रमा
णमिति विरूपास्त्वस्मत्कर्तृनमद्युक्तिमुक्तावल्यामनुसंधेयानुभूयमानिरीक्षिति स्वात्मकालादितिप्रव्यार्थतानं चस
युक्तशब्दत्वादिलिङ्गैः एतेनेश्वरे प्रमाणान्तरमप्यनुमितं तथाहि वेदः कर्तृजन्यो वेदो गुणवत्प्रयोज्यः प्रमाणत्वात्समन्वत्वस्य
माणवत्तच्छब्दप्रमाणानुगुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं तदङ्कुरादीनीन्द्रियकार्यार्थोऽपि स्वेच्छाधीनविलक्षणकार्यत्वयोगो वाक्यया
र्थज्ञानं स्वदेहजन्यस्यैव वक्तुः संभवतीति वेदवक्तासर्वज्ञः ईश्वरोऽस्मदादीनामभावः एतेनेश्वर इतीन्द्रियादिभिर्योग्यतया दाहि किं न प्र
माणं न प्रमाणान्तरयाथार्थ्ययावाधापत्रीयप्रमाकरणत्वमादिति शेषः ननु मीमांसकादिभिरीश्वरं गृहीतं उक्तप्रमाणं चतुष्टयातीतं क

गो·त· १०

10

प्रमाणान्तरत्वातिरिक्ततयेनेन दूषितं प्रत्यक्षमेकवाक्यताकाः कल्पान्तरमुपात्तं पुनः अनुमानं वक्तव्याहेतुः केचित्तु ध्वंसवत्ते अपि सा
ध्येकदेशिनोऽप्यनुपमानं तर्केवन अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्यपि प्रभाकरः अभावषष्ठान्येतानि मानानि वेदान्तिनस्तथा
संभवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुरिति तथा च पूर्वपक्षसूत्रं न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यादिति
न चाहुःप्रमाणान्तरत्वमिति सूत्रतः संज्ञाभेदमात्रेणातिप्रतिविधानस्याप्रतिकर्त्तव्यत्वप्रमाणेऽष्टर्थापत्त्यादीनामन्तर्भावेन विशा
दिसदर्थः अन्तर्भावमेव दर्शयितुं प्रथमतरमर्थापत्त्यैकम् शङ्कां दर्शयति नान्विति अनुपपद्यमानेति तदभावव्यापकाभू
ताभावप्रतियोगित्वं तेन विना अनुपपद्यमानत्वं तत्सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वं तदुपपादकत्वं तथा च अनुप
पद्यमानो अर्थो दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वं तत्तज्ज्ञानजन्यत्वदुपपादकस्य रात्रिभोजनस्य उपपादकार्थस्य ज्ञाने तदेव अ
र्थापत्तिरूपप्रमाहृद्यफलं तत्करणं तु अनुपपद्यमानार्थज्ञानरूपानुपपत्तिः लक्षणं लक्ष्ये योजयति तथा हीति दृ
ष्टः श्रुतो वेति शेषः ज्ञातेऽथ केनेशाहृदि वाक्यार्थः एतेन अनुपपद्यमानार्थदर्शनमुक्तं तज्जन्यमुपपादककल्पनमाह रात्रिभो तम १०
जनमिति तथाविधपीनत्वरूपार्थस्यानुपपद्यमानतां दर्शयति दिवा अभुञ्जानस्येति रात्रिभोजनमिति रात्रिभोजनाभा

ठ्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात् तदर्थः तादृशपीनत्वस्य रात्रिभोजनं विनानुपपद्यमानत्वे रात्रिभोजनस्य तदुपपादक-
त्वं स्फुटमेवेति तन्न दर्शितं उपपाद्यं हरति ज्ञानं इति वक्ष्यमाणहेतोः। तदर्थः अभ्युपगमे तदर्थः प्रमाणाप्रमे तदर्थः अनुपपत्त्या
नुपपन्नेरेतादृशोपपत्तिप्रमाकरणत्वात् तादृशज्ञानतः दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वस्य रात्रिभोजनस्यैवेति तत्तुल्यदर्शितत्वे सति तत्तुल्यत्वापत्ते
नीनत्वे प्रत्यक्षादिविषयविषयकत्वात् तत्तुल्यत्वापत्तेरानीतत्वे प्रत्यक्षविषयकसंस्कारजन्यत्वेन इति हेतुर्दृष्टदृष्टागोचरत्वे रात्रिभोज-
नविषयके प्रत्यक्षस्य हेतोर्व्याप्तिग्रहणावसरत्वेन ईदृशप्रमाणजन्यत्वेऽपि प्रत्यक्षे सन्निहिते न तुल्यत्वाऽन्यत्प्रत्यक्षविषय-
रात्रिभोजनविषयकत्वात् इति सिद्धिकारणात् न तुल्यत्वापत्तेरिति न तुल्यत्वापत्तिकालीन रात्रिभोजनमात्रप्रत्यक्षस्य न तदनुमितायादि-
विषयरात्रिभोजनविषयकत्वात् न दोष इति तदानीतत्वेऽपि तादृशपीनत्वादिप्रत्यक्षे व्यभिचारात् व्यतिरेकव्याप्तत्वेनाप्यादि एतस्यै-
व हेतोर्विशेषणतासिद्धिर्नाह रात्रिरात्रिभोजनस्यैवेत्यादिना रात्रिभोजनस्य न तुल्यत्वापत्तेरानीतत्वे प्रत्यक्षाविषयत्वा-
त्तादृशप्रत्यक्षाविषयविषयकत्वं प्रत्यक्षेणैव सिद्धिरिति भावः रात्रिभोजने तदानीं असिद्धिः प्रत्यक्षेऽन्ते कश्चित्पक्षान्त-
रप्रत्यक्षविषयताऽनेन तत्रानुपपत्तेर्ज्ञानरूपत्वात् रात्रिभोजनाऽव्यापनयोर्दिवाहने पीनत्वे प्रत्यक्षत्वेऽनुमानविषय

नाशत्वाभावादेवनशाब्दबोधविषयतानुपपन्नमितेअसाकांक्षित्वेनान्वयितेगेश्यंएतेनार्थापत्तेःप्रत्यक्षादिभिन्नत्वेसा
ध्येरात्रिभोजनस्यप्रत्यक्षाद्यविषयत्वंयत्प्रत्यक्षान्तर्हितंतुदृष्टान्तेप्रत्यक्षसाध्यसाहितनपुरुषांतरप्रत्यक्षादिविषयत्वानरा
त्रिभोजनस्यानेपिदृष्टमसिद्धंहेतोर्ह्यन्यथानुपपत्तिरूपस्येवसाध्यसाधकत्वान्नदृष्टान्तादिदूषणोपन्यासंनन्वदृष्टार्थप्रत्यक्षा
द्यविषयकत्वमेवरात्रिभोजनस्याप्रसिद्धमितिचेत्प्रागभाववदोरात्रिभोजनस्यानुमानेनेतिअनुमानेप्र
योगमाहअयंमितिदिनमात्रभोजनस्यानुमानेनेतिअनुमानप्रयोगमाहअयमितिदिनमात्रभोजिनिर्दिष्टत्वेनस
मितंरात्रावाहारापलब्धेन्तेदिवाभोजनाभाववैशिष्ट्यंआहारोरात्रिभोजिनिरूढशेव्यभिचारात्तात्पर्यविशेषणे
गोगासघजमपीनत्वपरत्वेनाहारोरात्रौभोजिनोरपिपीनयोर्योगिरोगिणोर्व्यभिचारात्कारणांपीनत्वंस्थौल्यंशरी
रारंभकोपचयरूपंहेतोर्नैतीरेकेव्याप्तौउदाहरणमाहयन्नेवंतिनवायमितिनायंदिनभोजनाभाववानि
त्यर्थःतस्मादितिरात्रिभोजनवानित्यर्थःअर्थापत्तिरितिअत्रोच्छेत्तिविशेषःअनुपलब्धेरतिरिक्तप्रमाणतां
शंकतेनन्वभावेतिप्रतियोग्यनुपलंभाभावावसरःमित्यर्थःअनुपलब्ध्याभावग्राहकत्वोपगमादित्याभिप्रायेनदर्शयति

तथाहि नाहिना घटानुपलब्धेति न तु घटाभावबुद्धौ घटोपलब्ध्यादेर्विरहे हेतुता अभावत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे
त्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् घटत्वप्रकारकज्ञानाभावे घटो नास्ती
ति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तेः एवं प्राचीनमते अत्यन्ताभावबुद्धिं प्रति प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वं प्रसक्तं हि प्रति
षिध्यन्त इति नापानत्वमुक्तं घटानुपलब्ध्या घटाभावो निश्चीयत इति चेन्न सत्यं किंतु घटवद्भूतलमिति ज्ञान
सत्त्वे घटाभाववद्भूतलमिति निश्चयानुपपत्तिः भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिताकदोषविशेषाजन्यलौकिकसन्निकर्ष
जन्यघटाभावो निश्चयं प्रति तादृशधर्मिताकदोषविशेषाजन्यघटवत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वात्तादृशघटो
पलंभाभावदेः तादृशघटाभावबुद्धिं प्रति हेतुत्वमस्त्येवोक्तं प्रतियोगिविरोधिज्ञानादिहेतुतायां धर्मितावच्छेदकवि
षयत्वनियमाभावात् प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वे प्रमाणाभावाद्द्वे हि न दुर्वेशो व नयात्वात् अत्र न यांकितावच्छि
न्नधर्मिताकस्य दोषविशेषजन्यस्यादिन्द्रियोहाहो तदिन्द्रियजन्यबाधाभावकाले लौकिकसान्निकर्षजन्यस्य चाहा
र्यस्य वघटाभावनिश्चयस्य तादृशघटवत्ताहि निश्चयकाले विदृशीनात्मनि वश्यतावच्छेदकेतावच्छिन्ना अनुप

गो·त·भा· लब्धिरिति अस्मदुक्तविधया विवक्षितानवस्थितिरिति लक्षणानुपलब्धिविशिष्टोपलब्ध्यभावः अनुपलब्धिरित्यर्थः।
१२ ननूपलब्ध्यभावोऽनुपलब्धिरित्यत्र योऽभावः प्रमाणः तथा सत्यत्र यत्र सत्र उपलब्धेः अभावप्रमाणत्वेनेति घटोपलम्भाभावप्रमा
12 णत्वेऽप्यर्थः तु भूतलादिरिति घटाभावप्रमाकारणतावच्छेदकस्योपलम्भाभावत्वस्यैव अभावप्रमाकरणत्वे लाघवात् अत्र हि तारतम्यं गौरव वा
दिभावः केवलानुपलब्धिमात्रं नाभावग्राहकं अत एव कोऽपि घटानुपलम्भेऽपि घटाभावप्रमाणत्वेन किं तु योग्यानुपलब्धेः उभय
वादिसिद्धाभावप्रमाकारणतावच्छेदकस्योपलम्भाभावत्वस्यैव अभावप्रमाकरणत्वे लाघवात् अत्र हि तारतम्यं गौरवादिभावः केवला
नुपलब्धिमात्रं नाभावग्राहकं अत एव कोऽपि घटानुपलम्भेऽपि घटाभावप्रमाणत्वेन किं तु योग्यानुपलब्धेः तथा योग्योपलम्भाभाव
नित्यो नित्यत्वसंजनकसंसर्गिनोपलम्भकलमनुपलम्भाभावस्मताद्दशयोग्यानुपलब्धिस्तु इति द्विषयाणां सहकारित्वात् तेषा
मप्यभावग्राहकत्वानवस्थितेरिति किं सत्वादिरिति मनसि निधाय दूषयति अनुपलब्धेर्योग्यतानासंपन्न येष्वति योग्यानुपलम्भा एम १२
ताहकतर्कमाह यद्यत्रेति न निर्विषयाणामधिकारस्य ग्राहकस्य नयनात्मिके कयोऽत्र भीनार्थताव्याभावग्राहकत्वं अभावग्र
हे अनुपलब्धिरेकारणं तथा चानुपलब्ध्या घटाभावग्रहे सति तेनैव प्रमाणसत्या घटाभावबद्भूतलमिति वा तु योजनाति

नभावे एवं सत्यभावेन सह इन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावे विशिष्टज्ञानानुत्पत्तिरिति प्रायो लोके शंकते न चेन्द्रियकारणतेति स्वसंबन्धस्ये
न सह संबंधवतो घटस्य विशेषणतया ज्ञानजनकत्वात् प्रत्यक्षजनकानीत्यर्थः ॥ अत्रानुमानप्रमाणमाह इन्द्रियाणामित्यादिना स्व
निष्ठविषयनिष्ठसंयोगसमवायादि षट्संनिकर्षाणां तज्जन्यज्ञानजन्यप्रत्यक्षसामान्यकारणानीति साध्यार्थः एतेना
भावेनेन्द्रियस्य विशेषणतासहकृतसन्निकर्षो यादृक् मतेऽसिद्धसाधनं तथा भावसहकृते प्रत्यक्षकारणत्वासिद्धसाधनं इं
द्रियविषयत्वावच्छेदेनेन्द्रियस्य प्रत्यक्षकारणत्वविवक्षायां भावस्येन्द्रियविषयत्वे सिध्यसिद्धिव्याघातादिति निरस्तं ॥ विष्ट
कारणेषु दृष्टान्तो व्यभिचारवारणाय ज्ञानपदं ॥ प्रत्यक्षपरत्वेनानुमित्यादिकारणे व्यभिचारः ॥ असिद्धवारणाय
विशेष्यं ॥ चक्षुःसंयोगस्यापि आत्ममनोयोगादौ व्यभिचारवारणाय व्यापारवदिति आलोकवदिति आलोके स्वा
विषयसंयोगद्वारा प्रत्यक्षहेतुत्वात् आत्ममनोयोगस्य शरीरात्मयोगद्वारा प्रत्यक्षहेतुत्वाच्छरीरादौ व्यभिचारवा
रणाय पदमिति अत्र साध्यं पूर्ववत् इन्द्रियत्वादित्येव हेतुः कचिदिन्द्रियत्वादिति हेतुस्तु नाकारः मनसो विषयाधव
त्वेन व्यभिचाराभावात् इष्टोत्पत्तिस्तत्रापि साध्यत्वे दर्शयति त्वगादीनामिति उभयवादिसिद्धेति ननु त्वगिन्द्रियेणास्य शी

गौ·न·
१२
13

घमावस्यैनेयापिकमनेयहान्नाहशासन्निकर्षेजन्मत्वजन्मप्रत्यक्षमामास्मकल्कहूपमाधाभावाकेश्यमुक्तमुभयवाहिसिद्ध
लमिति चे द्रावप्रत्यक्षमाहपनत्वाल्लेश्रभावप्रत्यक्षांशेप्रमाहण्णांगल्लं श्रुतं इद्रियेमामास्मसौवाभावग्राहकत्वमुपा
हपहयेतिनवेद्रियाभावयोहिंत्याहिनासंबंधोसंबंधत्वहृत्णाकांतोह्यत्वर्थः नत्नाविनिनवोर्भावमात्रधर्मत्वाहितिभावः
संबंधोनभवतीतिसंबंधत्वहृत्णानाक्रांतत्वाहित्यर्थः नहिवहशेवतिमित्नोभावेतितुभयाप्तिनश्चात्मावेकश्चेत्वम
याप्तिनेकःमिनश्चात्मात्मवेतिनथानत्वाभावाहित्यर्थः ननवत्रत्मवाधिमित्नत्वेमानिएकत्वेमतिसंबंधिद्व्याप्ति
नत्वमितिलक्षणाहिद्धतंत्रविशेषणाद्व्योहणाहानेकिमर्थयुभयानिमेननद्भमणमित्नोभवत्वेवश्रमहेश्वास्वणस्वभि
भावासंभवानएवंएकोपिभवतिश्रनेकत्वेपोकस्याप्यभयाप्तिनत्वाभावाहितिवेद्वुयनेकणालद्व्याप्तिनेस्येकस्यकपाल
द्व्येसंबंधताबाहणासंबंधिमित्नत्वेमतीतिश्रत्रसंबंधिपहमपोगहूपसंबंधाश्रपनतयाद्व्यणहेनद्व्यमित्नत्वे
मतीत्यर्थः एवंतुभयकर्मजनकत्वेमत्याद्व्याप्तिनस्यकर्मद्व्येस्मत्वेद्वपसंबंधताबाहणायएकत्वेमतीतिघटह
पस्यघटपटसंबंधताबाहणायविशेष्यंश्रत्रसंबंधिद्व्याप्तिनत्वउभयत्वपर्याप्त्यधिकाहणाभूतसंबंधिपर्याप्तद्विक राम
१२

त्वं एतद्व्याप्तावस्यैकत्वविशेषणतां एवमपि विधित्वादि एतत्सकम्भवति व्याप्तेः संसर्गोऽपि भिन्नत्वेनापि विशेषणतायां ए
कत्वेन हेतुत्वाद्भिन्नत्वादिभिन्नत्वाभावित्यर्थः तत्र तत्र विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वं संबंधित्वं संयोगादिसमवायत्वं तत्संबंध
त्वमिति निरूपितं नायं संबंधित्वमिति तत्राप्यतादृशानामित्यर्थः संयोगे संबंधत्वलक्षणं हेतुतादृशविशिष्टविशेष
णविशेष्यभावे पूर्वोक्तसंबंधत्वाभावे संबंधलक्षणाभावे न हेतुतेति न चेति तयोरिति संबंधलक्षणाक्रांतं तद्द्वर्थः
संबंधलक्षणाक्रांतलक्षणे कालिकादिसंबंधेऽनावेत्ति न भिन्नत्वेनाप्युभयानिष्ठनत्वन च एकत्वामिति तत्राभिन्नत्वाभावं यद्योग
नो दृश्यत इति दंडपुरुषयोरिति विशेषणविशेष्यभावो विशेषणत्वविशेष्यत्वे नाप्यदंडपुरुषयोरपीत्यर्थः अ
भेदमेव दर्शयति न हीति अर्थानामिति दंडपुरुषसंयोगवद्भिन्नपदार्थो न हीत्यर्थः स्वरूपभेदेऽति वाच्यमिति तु
द्भिन्नत्वं विषयताविशेषो वा विशेषणत्वं विशेषणतास्वरूपाणामिति शिक्षामित्यर्थः एवं चेति धानुयोगित्वं विष
यताविशेषो वा विशेष्यत्वं विशेष्यतानामिति शिक्षामित्यपि चेद्धं प्रकृते योजयति अभावस्यापि विशेषणतादिभूत
त्वे घटाभावस्य तादृशज्ञाने अभावस्य विशेषणत्वे विभूतत्वाभावयोर्विशेषणत्वयोः संबंध इति भावः अभावस्यापि विशे

गौ॰ त॰
१५

15

षणात्वस्याभावातिरिक्तरूपतार्थं नानुसंभवतीत्याह न च घटाभाव इति । आद्येति समवायाभावो हि घटाभावे द्रव्यादिप्रं वानो
मसंभवः समवायस्यातिरिक्तत्वे च ध्वंसस्य समवायिकारणनाशनाश्यत्वे घटध्वंसस्य कपालनाशादिप्रसंगात् इत्यतिरिक्तरूपतार्थो
नत्कल्पने गौरवात् अभावत्वरूपेण अभावीयविशेषणतेति भावः तदेव दर्शयति तस्मादिति अतिरिक्तविशेष
णत्वाभावादित्यर्थः स्वरूपेण तद्बुद्धिजनकत्वं स्वविशिष्टबुद्धिजनकत्वं तद्रूपं परभावस्य स्वरूपं तदेव विशेष
णत्वमित्यर्थः घटाभाववद्भूतलमित्यादौ स्वविशिष्टबुद्धिजनकत्वमेव घटाद्यभावस्य विशेषणत्वेनातिरिक्त
मिति भावः ननु मास्तु भूतलेन सह अभावस्य विशेषणतासंबंधः अतिरिक्तत्वाभावात् व्याप्यव्यापकभावस्तु संबं
धो विघटत एव भूतलव्यापकत्वात् अभावस्येत्यत आह एवं व्यापकत्वेति तस्य स्वरूपातिरिक्तत्वेनाविन
र्कनीयत्वात् इत्यर्थः आदिपदात् घटाद्यभावादयः संगृहीताः तत्र व्यापकत्वस्य अनतिरिक्ततां दर्शयति स्वेति स्व
व्याप्यकालत्वं तेन प्रतिबद्धबुद्धिः विशिष्टबुद्धिः अग्निव्याप्यवह्निरिति बुद्धिरिति यावत् तथा च घटादीनां व्यापकत्वं
विशिष्टबुद्धिजनकत्वरूपेण स्वरूपं तदेव व्यापकत्वमित्यर्थः ननु तादृशविशिष्टबुद्ध्यादिजनकत्वमेव व्यापक

राम
१५

त्वादित्युक्तं तथा च जनकत्वस्य जनकतानिरूपितत्वेन व्यापकत्वादेव्यनिरूपितत्वमाधानं न हि एवं सत्येतन्नत्राह कारण
त्वमप्यनियतत्वादिनोऽकारणत्वमपि कार्यानुकूलत्वेन व्यवस्थितिरिति किंतन्त्वहं एवं कारणत्वहं एवमेव ज्ञानतिनिरूपितत्वमित्यर्थः।
इत्यवकारणत्वत्वं तं प्राग्भावस्यान्त्यातं न त्वभावसंबंधत्वेनाभिमतस्य विशेषणाविशेष्यभावस्य संबंधत्वेन हारणा
हितत्वं च यस्य स्वातन्त्र्याप्याभिन्नत्वं दर्शयितुं उचितं व्यापकत्वकारणतानामतिनिरूपिततारं एवं इत्येकुत्रोपयु
क्तमित्यपेक्षायामाह अभावस्यापीति अभावत्वेनाभावस्य भूतत्वव्यापकं तथा व्याप्यव्यापकभावस्यानिरूपितत्वं
एवं उतं कुत्रोपयुक्तमित्यपेक्षायामाह अभावस्यापीति अभावत्वेनाभावस्य भूतत्वव्यापकतया व्याप्यव्यापकत्वस्य
निरूपितत्वे व्यापकत्वस्यापि तत्त्वापत्तेरत इति हि कारणताखंडनमिति पूर्वमस्माद्दर्शितफक्किकाभावार्थप्रकारेणेन
प्रकटीकृतम् इति बोध्यं नन्वेव व्यापकतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया भावत्वादेः सामान्यस्य नैयां सं
बंधस्य च समवायस्य च अभावेऽव्याकारे न वाभावेकस्यापि तत्रार्थस्येत्याह पूर्वोक्तविशेषाधइत्यत आह न
त्वभाव इति अभावेऽपदार्थान्तरस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात् अभावत्वादिके तु न सामान्य किंतु नैव भावस्य

गो॰त॰
१५
15

रूपं व्यापकत्वात् हि वर्तत इति भावः स्वसंबंधिभिन्नत्वलक्षणस्य लक्षणांशस्य प्रकृते अभावं व्यवच्छेद्यमुपसंहरति नहि
गमितिः संबंधलक्षणात्मकोभयाश्रितत्वमात्रो विशिष्टविशेषणताया आत्मनीति दर्शयति नाप्युभयेति विशेषणविशे
ष्यभावस्यैकत्वे उभयाश्रितमपि स्यात् न हैवं नास्तीति दर्शयितुं स्वसंबंधलक्षणांतर्गतैकत्वमप्यत्र नास्तीति
दर्शयति नाप्येक इति यथा घटपटयोर्भावयोर्द्वित्वपटत्वमित्यत्रैव घटत्वरूपधर्मद्वयप्रतीतिस्तद्वद्वाद्यतिभा
वः विशेषणविशेष्यभावयोः संबंधयोर्धर्ममुपसंहरति द्वावेतावितिः एकोऽप्येति चकारो नुक्तसमुच्चयेति
तेनैतौ संबंधाभिन्नौ उभयानाश्रितौ स्वसंबंधिभिन्नोभयाश्रितत्वसंबंधत्वयोगोऽप्यं अतो विशेष्यविशेषणा
भावस्य संबंधानाभावमुपसंहरति तस्मादिति संबंधलक्षणायोगादित्यर्थः व्यापकत्वाद्वानामपि तत्त्वमुपसंहरति
एवमिति न संबंधा इति विभक्तिपरिणामेनान्वयः न नु तर्हि प्रामाणिकानां तत्र संबंधव्यवहारः कृत इति वेत
गौण इत्याह संबंधशब्देति गुणयोगमाह उभयेति उभयनिरूपणीयत्वेन विशेष्यविशेषणादिरूपो राम
उभयविषयकत्वात् विषयत्वेन तस्य धर्मेण मुख्यत्वस्य योः समानधर्मेण अर्थः यथा दंडिपुरुषसंयो १५

नस्य द्रंउं पुरुषोभयनिरूपणत्वं तथा द्रंउं निष्ठविशेषणतात्वस्यापत्तिर्भावः अभावे हेत्वेन्द्रियाद्याश्रयान्वयपूर्वं क तु प
लंहृएति तथा चेति समानमिति भूतले घटाभावं पश्यामीति सार्वलौकिकानुभविताभावप्रतीतेरिन्द्रियान्वयव्य
तिरेकानुविधानतस्तदनुपलब्धेर्लक्षणत्वेऽपि वस्तुनिष्ठपित्वपातिमाहिरूपहोषवशात्तीतः शेत्व इति भ्रमवत् प्र
त्यक्षरूपाभावज्ञानशालैरन्तोहि भ्रमदर्शनाच्च अभावग्रहस्येन्द्रियजन्यत्वे अवच्छेदकभङ्गकव्याप्तोहितोव्याप्तिका
रणाद्गायसाध्येनादृशसन्निकर्षजन्यत्वजप्रत्यक्षत्वत्वजन्यभावप्रत्यक्षसामान्यकार्यतावच्छेदकसाध्यं च रूप
मितिभावार्थः भावाविधित्वाभावादितिभावघटितसाध्यनिरूपितत्वादित्यर्थः भावघटितसाध्यमेवदर्शयति
भावमितिभावं प्रकाशयन्तु प्रत्यक्षीकुर्वन्निन्द्रियं प्रामाण्येन तादृशत्वसन्निकर्षविशिष्टमेव भावं प्रत्यक्षरूपवि
षयीकरोतीति नासंनिकृष्टं भावमित्यर्थः तेन स्वजन्यभावप्रत्यक्षसामान्येन तादृशसन्निकर्षजन्याभावात् भावग्राहि
साध्यता अभावप्रत्यक्षलेशं च नियमो नास्तीत्याह नत्वभावमपीति एवमेवप्रकाशयतीति पूर्वेणान्वयः
तर्हि समभावं न प्रकाशयेदित्यत आह अभावमितिविशेषणाविशेष्यभावसम्बन्धेन तदाहित्येत्यर्थः अग्राहिपरा

गौ.त.
१६
16

त्संबंधविशेषणतानिरूपीयत्वः प्रकाशयतीत्यनुवर्त्तते सिद्धांतइति सिद्धांतपदेनात्मत्वमूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं तथाहि ॥
अत्रसंयोगस्यासंबंधत्वेपि तादात्म्येनेति ॥ ज्ञानमेवप्रकाशयतीत्यत्रापि पदं ननु लौकिकालौकिकसाधारणं विषय
सन्निकर्षविशिष्टस्यैवाभिधानात् । अभावस्यापि संयुक्तविशेषणतानिरूपितेन्द्रियसंबंधत्वात् तत्र च विशेषणत्व
स्य संबंधलक्षणाक्रान्तत्वाभावात् संबंधत्वेनाप्रतीतेस्तु कथमेव तदिन्द्रियसंबंधाद्दृश्यमेव संबंधः न लक्षणमकर्त्तव्यमिति
रुअत्रज्ञानाद्दोषात्कानपेक्षितत्वविशिष्टबुद्धित्वात्संबंधत्वमित्यनुवर्त्तनात् किंचघटाभाववद्भूतलमित्यादिप्र
तीतेः । भूतलाभाववत्संबंधविषयत्वस्य सर्वतादृशसिद्धत्वात् तादृशसंबंधे संबंधत्वलक्षणस्य संबंधत्वलक्षणासंयोगव्याप्तिस
वरूपा । ननु तत्र संबंधत्वाभावं बोधयत्वमितिभावः । कोऽपि तु अभावत्वं तादृशसाक्षात्संबंधत्वलक्षणं तथापि तत्त्वविशेषणत्ववि
शेष्याभावदेशान्तिरिक्तस्यैवानुपगमादिति वदंति अत एव विशेषणतायाः संबंधत्वकल्पनमात्रमाश्रित्य ॥ स्वसंबंधत्वा राम
भाववत्त्वेनेति ॥ स्वनिरूपकत्वेनेति । यदि अंशे वह्न्यभावप्रत्यक्षे तदा संस्थानाभाववत्त्वमाह । समवायेनेति । भूतलेघटा १६
त्वाभाववदित्यादि इत्यादावात्मत्वाभावस्यादिना सामान्यादेः परिग्रहः । विशेषणतयेति । विशेषणताव्याप्यसंबंधेन संबद्धस्यैवाभा

वस्याग्रहणमिति कुतो ऽभावधीभावग्रह इति भावः । तद्व्यावर्तकविशेषणतायाः सम्बन्धत्वस्वीकर्तृमते । अन्यथाऽक
विन्वटाभावस्याप्यकविन्दुसंयुक्तस्यानुपपत्तेरित्याह यस्य समवायेति । ततः किमित्यत आह । यत्रोभयत्र योरिति त्व
विशेषणतासम्बन्धता नैयायिकैरस्माभिरिष्टः । अभावप्रमेयत्वसमवायस्यानुपपत्तिरूपः । तथा तत्र तत्र सत्यपि का
रणीभूतविशिष्टसमानाधिकरण्यः न च येनैव सम्बन्धेन यत्किमपि सर्वमुक्तमिति न च इच्छाद्यर्थः । तस्मादभाव
प्रत्यक्षे ऽपि कुम्भाभावे ऽवंदियार्थाकारणतानां तु प्रमाणत्वं तत्र तथात्वं नैयायिकाहितिभावः । एवं संभवस्याविनप्रमाणानां
त्वं तथाहि सहसत्त्वकानिमुक्तेऽपर्यवसानं तत्वज्ञानेऽप्यभवतीति तत्वमहत्वस्यादि तथा व्याप्यतयानुमितिहेतुमितिर्वा अनुमा
नेऽतर्भावः तथेहवेद्ये यज्ञः इत्यादिहेतुर्धैतिप्रत्यक्षानिषिद्धीति प्रयत्नोक्तप्रकारेणाप्रमाणरूपस्य यथार्थविशेषप्रमाणम
ध्येतर्भावः अयथार्थत्वप्रमाणमेवेति वैध्यप्रमाणप्रसंगात्प्रामाण्यस्यापि तो ग्राह्यत्वं च वस्त्वापत्तिरिष्यते तु दूरे
तथा हि शब्दावधानात्पर्यन्तं निरूपणाप्रतीति जानीते इदमिति वस्तु प्रमाणप्रामाण्यस्याप्यतो ग्राह्यत्वमित्यर्थः । निरू
प्यते परं तु ज्ञानिनिराकरणपूर्वकं प्रतिपादयते नैयायिकमतमवलंब्य विचाराणां भूतविषयप्रदर्शनं करोति तज्ज्ञानादि

गो.त.
१७
17

ति जलत्वादिना नस्य प्रामाण्यं जलत्वादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नजलत्वप्रकारककत्वादिकं अवधार्य यथार्थप्रवृत्ति-
जनकत्वादिना पूर्वं वक्ष्यमाणप्रामाण्यकज्ञानसजातीयत्वहेतुनाऽनुमायेत्यर्थः कश्चिदिति अभ्यासदशापन्नज्ञा-
नवानित्यर्थः अभ्यासदशापन्नज्ञानत्वं च गृहीतप्रामाण्यकज्ञानान्तरतुल्यत्वं अत्र प्रवृत्तिं प्रति प्रामाण्यावधा-
रणस्यैव हेतुताभ्युपगन्तृणामाह कश्चिदिति अनभ्यासदशापन्नबुद्धिकस्येत्यर्थः तत्त्वं चागृहीतप्रामाण्यसजातीय
ज्ञाने तत्प्रामाण्यकत्वसंदेहे निरुक्तज्ञाने प्रामाण्यसंशयेऽपि संदेहादित्यर्थः अत्रापाततोऽवधीरयं च भी प्रामाण्यसंदेहोत्तरका-
लेऽप्रवर्तनं इति यावत् प्रामाण्यज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतायामनुभवमात्रं शक्तिलंभे संवादे प्रमाण्यज्ञानतद्ग्रहाभावार्थ-
स्य प्रमाण्यज्ञानतरस्याग्रहस्यैकस्य वा हेतुत्वादिविषयाकृतस्य जलादेः स्पर्शनादिविषयलेशतीत्यर्थः अवधारय-
तीति यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन हेतुना अनुमिनोतीत्यर्थः दृष्टमुपलब्धं जलाद्यनुपलंभे वा प्रामाण्यसंदेह
नारयतीति यो ध्यं भक्तगतिरिति नैयायिकमतं इति शेषः ।। एतेन प्रवृत्तिं प्रति प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुताकांक्षी
मांसकैरभ्युपगतानां व्यभिचारो दर्शितः न च प्रामाण्यनिश्चयस्यानिष्कंपप्रवृत्तित्वं कार्यतावच्छेदकं प्रमाण्यसंदे-

गम
१७

हि निष्कंपप्रवृत्तिर्विजायते तस्मात्प्रवृत्तिसामान्ये प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुतायां कल्पमिवाद् इति वाच्यं यत्र प्रामाण्य
स्य प्रामाण्यस्य सग्रहानेनात्मापति केवलजलादिविषयकं तत्रापि प्रवृत्तिदर्शनात् तथा च जलादिज्ञाने सति इदं ज्ञानम
प्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेऽप्रवृत्त्यदर्शनात् तत्संशयेऽसत्यपि प्रवृत्तिदर्शनात् अप्रवृत्तिं प्रत्यप्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्र
तिबंधकत्वं कल्प्यते॥ ननु भावत्वेऽप्रामाण्यसंदेहकाले प्रामाण्यनिश्चयकाले प्रामाण्याप्रामाण्यज्ञानाभा
वकाले च प्रवृत्तिहेतुः अप्रामाण्यज्ञानाभावान्निष्कंपप्रवृत्तिसंशयकालेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयाभावान्निष्कं
पप्रवृत्तिः स्यात् न त्वेकस्य सकंपत्वमन्निष्कंपत्वे फलसंदेहा। कालप्रवृत्तित्वानुवृत्तित्वरूपफलसंदेहसाम्यं जागर्ति न हि भा
वधानत्वात् न प्रवृत्त्यर्थं समाजग्रहत्वे अपि च प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुत्वे तत्रापि प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽनवस्था
ऽन्यथाऽप्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकतायामप्रामाण्यवत्त्विति तन्न कारकत्वं प्रामाण्यज्ञानस्या
प्रामाण्ये अप्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारकत्वं निश्चयः अप्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारक
त्वाभावप्रकारकत्वे सति प्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वं प्रतिबंधकत्वं न चावः

कारणमिति महागौरवं अस्मन्मते तु अप्रामाण्यनिश्चये अप्रामाण्यज्ञानमात्रमुत्तेजकं अप्रामाण्यनिश्चय
सत्वेऽपि इदं ज्ञानं प्रमा न वेति न अप्रामाण्यसंदेहेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् तथा चाप्रामाण्यनिश्चयस्य अप्रामाण्यज्ञानमिदं
ज्ञानप्रामाण्यवदप्रामाण्यप्रकारकमित्याकारकं तच्च पूर्वोपदर्शितप्रामाण्यज्ञानेनाप्रामाण्यनिश्चयापेक्षया लाघवादिति
नैयायिकानामाशयः प्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिमात्रं प्रति हेतुता न तु ज्ञानानिश्चयस्यैव तत्तज्ज्ञानप्रामाण्य
निश्चयरूपत्वाद्वह्निकामस्य यत्र स्थले प्रामाण्यनिश्चयस्थलं अन्यथा ज्ञानस्याज्ञाने ज्ञानधर्मिकसंशयानु
पपत्तेरिति गाढं नो मीमांसकानां मतमनुसृत्य उपयति अत्र कश्चिदाहेति कश्चिदित्येकवचनं तु प्रामाण्यनिश्चय
स्य प्रवृत्तिहेतुकादित्वेन न्यायाण्यपि मीमांसकानां मैकाभिप्रायिकं अनुपादेयवचनं तथा अनादरसूचनार्थं
वचोऽर्थं अत्र च जलादिविषयकज्ञानप्रामाण्ये सामग्र्युपविषयकप्रथमज्ञाने विषयो न वेति संदेहे यतो विप्रतिपत्ति
र्बाधा ज्ञानत्वादेर्भावकोटिरिति प्रसिद्धिः प्रथमस्थलं च स्वागम्यविषयकज्ञानत्वं सामान्यकालोपस्थितिकत्वं प्रागेवेत्ये एम
वकारोऽपि अत्र क्रमोपात्तकप्रामाण्यमन्धपायैवेत्यर्थः ननु क्वचित् अप्रामाण्यसंदेहे ज्ञानकालीनप्रवृत्तिस्थले तन्निश्चयस्य १८

धर्मिवाद्यनन्तर्गतस्वत्वेनेति अत्र स्वत्वं स्वाश्रयस्वस्वकीयोभयपरत्वं तेन स्वात्मस्वकीयाश्रयज्ञानप्रामाण्यपदार्थः अ-
त्रस्वत्वमादिरिति प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञाने नैकस्वनिष्ठप्रामाण्यं स्वग्राह्यत्वं इति गुरुमते तथाहि तन्मते सर्वस्मिन्नेव ज्ञाने मि-
तिर्मातामेयस्फुरतीति त्रितयं विषयीभवति घटत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकमुत्पद्यते अत्र प्रामाण्यघटकीभूतघटत्व-
प्रकारत्व घटविशेष्यकत्वयोः स्वनिरूपणेः स्वप्रकाशात्मकेन स्वेनैव ग्रहणात् भवति प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहः अत्र
वत्वघटविशेष्यकत्वज्ञानत्वप्रकारकत्वादिकं पूर्वमनुपस्थितं तमेव भासते विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया स्वेत-
रेणाकारणात् इति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां प्रामाण्यग्रहः स्वस्वतस्त्वं स्वकार्यादि स्वस्वाश्रयविषयकत्वज्ञानादिरित्यर्थः तच्च
ज्ञाने मुरारिमिश्रमते अनुव्यवसायग्रहं यथा घटं पटं इति ज्ञाने जाते मनसा घटत्वेन घटमहं जानामीति ज्ञानविष-
यकं ज्ञानं जन्यते तत्र पूर्वोक्तरीत्या प्रामाण्यघटकीभूतपदार्थोपस्थितेः स्वकीयेन अनुव्यवसायेन ग्रहणात् प्रामाण्य-
स्य स्वतस्त्वं भाट्टानां मते स्वकीयार्थापत्तिरूपादनुमितिरूपाद्वेत्यर्थः तथाहि तेषां मते ज्ञानस्यातीन्द्रियस्य ज्ञाततोपत्त्य-
न्यथानुपपत्त्याकल्पनेन तत्र ज्ञाने भासमाने च स्वकप्रमाणप्रामाण्यमपि भासते इति स्वकीयेनार्थापत्त्यादिना ग्रहणात् प्रा-

गौ॰ त॰ १९ 19

माण्यस्य स्वतस्त्वमिति सिद्धेयः ननु यदि स्वविषयकानुमितित्वादिना प्रामाण्यग्रहेऽपि स्वतस्त्वं तदा नैयायिकमतेऽपि तद्
विरुद्धं इदं ज्ञानं प्रमेत्यादि तन्मतसिद्धप्रामाण्यग्राहकानुव्यवसायेऽपि तज्ज्ञानविषयकत्वादित्यत आह स्वस्यार्थ इति स्वत्रये
नेत्यस्य तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकमित्यनेनान्वित्य विशेषणान्तरं यत् तेनेदं ज्ञानं प्रमेति तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकस्य तज्ज्ञानग्राह
कस्य तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेन व्याप्तिः एवं ज्ञानमित्यस्य विषयविशिष्टमिति विशेषणं ज्ञानं प्रमेयमिति शाब्दबोधस्य ज्ञा
नत्वेन ग्रहे तज्ज्ञानग्राहकस्य तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेऽपि ना व्याप्तिः स्वत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन व्याप्यव्यापकभावो ग्राह्यते तथा
वत्तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकमित्यत्र सतिविषयविशिष्टतज्ज्ञानज्ञानग्राहकत्वव्याप्येन तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वं व्याप्यं क
मित्यर्थः ईदृशं च स्वतस्त्वं मीमांसकमतेऽपि ना ईदृशज्ञानविषयकज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वान्नैयायिकमते तु नास्त्येतादृशा
स्यानुव्यवसायस्य ग्रहणस्य प्रामाण्याभावेन प्रामाण्याग्राहकत्वात् नचेदं दर्शयति नास्तीति नन्विदमंशे तज्ज्ञानग्राहकानुव्यव
प्रामाण्यग्राहकत्वेऽनभ्युपगमे येन प्रतिबन्धोऽस्य यत्र तस्मान्नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यग्राहकानुमित्याद्यग्रहे तदा तज्ज्ञान राम १९
ग्रहणादिति चेन्नैवं ज्ञानग्राहकादित्यस्य प्रामाण्यविषयकादिति विशेषणात् एवं च तथाप्यसंगतिः प्रागमितिकमित्यस्य नैयायिकानुप

त्मकस्यापि प्रामाण्यग्राहकस्य मीमांसकस्य मतेन तथात्वानुपपत्ता मानस्य स्वमते तथात्वात् प्रमितेर्ज्ञापकत्वेः तथा च तत्प्रविष्टधर्मो विलक्ष
हितिकत्वं स्वमते त्वमते स्वमते हि वेत्यर्थो न तथा च प्राथमिकज्ञानग्राहको समात्रेन प्रामाण्यग्राहकमित्यर्थः प्राथमिकत्वं च पू
र्वोक्तं नैयायिकमतेन तथात्वमित्थं प्राथमिकेन ज्ञानेन सकलविप्रामाण्यग्रहादिति न काप्यनुपपत्तिः यथा ज्ञानधर्मस्य न
ताहश स्वसमानग्राहकत्वं तथा प्रामाण्यस्येति प्रतिपादयितुं ज्ञानधर्मस्येति विशेषणं तद्धर्मसत्वं स्वतन्त्रत्वमुपहरति नेनेति
प्राथमिकज्ञानाग्राहिकमात्रानपेक्षित्वमित्यर्थः प्राथमिकप्राथमिकज्ञानग्राहकत्वमिति निष्कर्षः यथाश्रुते तत्प्रामाण्यस्ये
त्यस्याप्रामाण्यग्रहस्येत्यर्थः ननु संशयोत्तरं पूर्वज्ञानग्रहेऽपि तेन प्रामाण्यग्रहः न च सर्वत्र ज्ञानग्रहे प्रामाण्यसन्देहो नाह
ज्ञानवेति विपक्षबाधकतर्कमाह कथमिति ज्ञानग्रहाभावे ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाभावप्रसङ्गादिति अनधिगतेति ध
र्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वादिति भावः इदमुपलक्षणं प्रामाण्यसंशयान्तरस्थलेऽपि प्रामाण्यानुमितिरपि न स्यादिति ज्ञा
ज्ञानाभावादित्यपि बोध्यं ये तु प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानाभावेऽपि कश्चित्प्रवृत्तिरिति न हि इदं तथा हि प्रामाण्यनिश्च
यस्याग्रहस्मिहेतुत्वेन प्रवृत्तिपूर्वं प्रामाण्यज्ञानवश्यकत्वं न चैवं कोऽकारणानां संभवति प्रामाण्यसंशयात् संभवेऽपि प्रथमम

मी·त·
२०

20

नभ्यासदशापन्नस्थले स्वसंभवान्न ज्ञप्तिपक्षानानोऽप्रामाण्यग्रहेणाव्यवहितस्समर्थप्रवृत्तिजनकत्वलिङ्गकानु
मितेः प्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वादिति प्रवृत्तिपूर्वं नियमतः प्रामाण्यज्ञानासिद्धये प्रामाण्यपराहस्स्वतस्त्वमनुपग
मः तच्चानुपमते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् स्वगृहीते ज्ञानमसिद्धं इति मतद्वये तु ज्ञानग्रहोत्तरमेव प्रवृत्तिस्तौकारात ज्ञा
नग्रहे च प्रामाण्यग्रहस्यावश्यकत्वात् प्रामाण्यग्रहं विनापि प्रवृत्तौ नासिद्धेः एतावतासामान्यतो मीमांसकमतत्रयासि
द्धं प्रामाण्यग्राहकस्य स्वतस्त्वप्रदर्शनेन स्वामामानतो दूषयित्वा न्यायेभट्टमानाभ्युपगतां ज्ञाततां दूषयितुमुप
क्रमते तस्मादिति यस्मात्प्रामाण्यनिश्चयं विना न प्रवृत्तिनिवृत्तिः तस्मादित्यर्थः प्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रामाण्यं अर्थापत्त्या
ग्राह्यमित्येवं भवेत्यन्वयः तन्मते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् तज्जन्यज्ञातता या अनुमयानुपपत्त्या ज्ञानविषयिताया अर्थापत्तिः प्रमां
जनयते सा च प्रमा ज्ञानं विषयीकुर्वती ततः प्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्यर्थः प्रसन्नया जनितये त्यर्थः एतावता इति राम
गृह्यमाणाया इत्यर्थः एकदेशिमते विषयत्वेन न ज्ञातता न वा अर्थापत्तेः ज्ञाततया प्रभाकरमते ज्ञानं ज्ञानस्य ध्वंसेन भट्ट २०
मते विनेत्यायकानुमते प्रत्यक्षात्मामासान्तरेण ततः प्रामाण्यज्ञानाहित्यर्थः ज्ञानमात्रमिति मात्रपदेन प्रामाण्यव्यव

छेदः ग्रहत्वेन विषयताक्रियते अनुव्यवसायेनेति शेषः ततः अनुव्यवसायानंतरं फलदर्शनेनेति समर्थप्रवृत्तिजनक फ-
लजनकज्ञानेनेत्यर्थः अवधार्यते अनुमीयते सर्वस्मिन्नामांसकमते दूषयन्तो यच्छंति मतो भट्टानुयायिनां ज्ञानता दू-
षयितमाह ज्ञाततेति ज्ञाततानाम काश्चिद्धर्मश्च न्यायमते विकोभवति तेदय अथानुपपत्त्या ज्ञानेन गृह्यमाणो न न्यायमा-
ग्यमविमिदं ध्येत इति व तं शक्येत नन्तैव प्रमाणाभावादिति भावः सप्रकारकं दूषयेत तु मेव परमतं विविधं दर्शयति इदंकिंचे-
ति ज्ञानेन ज्ञाततेति न च तन्मते ज्ञानस्यातीन्द्रियतया इदमेवं कथं निश्चयादिति वाच्यम् घटविषयिण्यायत्र घटज्ञा-
नमनुमितं तदनंतरं ज्ञाततायाः प्रत्यक्षं तत्रैव ज्ञाततायाः प्रतिहेतुताग्रहसंभवात्स्मृतिसंधीयते प्रत्यक्षविषयताक्रियते इत्य-
र्थः तस्य जन्यत्वं साधयति ज्ञातेत्यत्र स्मृत्यतीतकालीनवृत्तिसंबन्धानविषयत्वेनेत्यर्थः तथा च ज्ञाततायाः योधर्मः सा
नोत्पन्न तात्कालोत्पत्तिकः न मूर्ततिकालानुपलभ्यमानत्वे सति तत्कालोपलभ्यमानत्वात्तत्कालोत्पत्तिकसं-
योगादिवदिति तात्पर्यं घटो अभिवार्यतावाणावविशेषणे इत्यलं शाकाशादौ न वारणाय विशेष्यं एवं जन्यत्वादिसि
जनके कल्पयति ये अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसा ज्ञानजन्यत्वं निश्चीयत इति दर्शयति स्याचेति अथ ज्ञाततायाः

अभूत्वाभावित्वरूपकार्यविलक्षणहेतुना सहेतुकोऽनुमितोऽन्तराबाधात् तज्ज्ञानहेतुकत्वलाभः सुखादिज्ञानेऽन्या
नेनाहेतुत्वे व्यभिचारात् तज्ज्ञानतां प्रतिपक्षकारणाभावसाधारण्यं तस्यैव ज्ञानमिति संज्ञेति तात्पर्यं तथा चैतेन तत्कार्यकार्य
विलक्षणत्वेनेत्यर्थः तत्स्वरूपनाशेव ज्ञाने ज्ञानतत्त्वादिति ज्ञानत्वायस्य सहेतुकत्वमित्यर्थः इतराबाधप्रदर्शनायमचेति ज्ञानपू
र्वमितत्वेन घटादिरूपहेतुजन्यतामादाय सिद्धसाधनानिरासः यत्स्वत्वोऽपि यत्कार्यविलक्षणत्वे नजन्यहेतुसाध्यमित्यभि
प्रायः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टज्ञानेनेत्यर्थः यद्वा अन्वयव्यतिरेकविशिष्टं तादृशज्ञानमित्युच्यत इत्यभिप्रायः
ज्ञानस्यातीन्द्रियतया अन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहासंभवात् तत्र वधार्यते इतराबाधनसहकृतेन पूर्वोक्तानुमाने
न विषयीक्रियत इत्यर्थः अथ क्रमेण ज्ञानजन्यत्वं ग्रहेऽन्यथानुपपत्त्या अर्थापत्तिविषयतां ज्ञानस्य दर्शयति एव
मिति ज्ञानज्ञाततयोः कार्यकारणभावग्रहे सतीत्यर्थेन चेदर्थापत्तिरित्ति कारणभूताभावान्यथाऽनुपपत्तिं दर्शयति ज्ञा राम
नजन्योऽसाविति घटत्वविशेष्यकज्ञानजन्यत्वं घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति तादृशज्ञान २१
विषयत्वघटस्यार्थापत्त्या विषयीक्रियते तत्र च ज्ञाने प्रामाण्यघटकीभूतपदार्थोपस्थितेः प्रामाण्यमपीति भावः अ

द्धमतमुपसंहरति तेनेति ज्ञाततयेति कारणं विना अनुपपद्यमानेति विशेषः इदमुपलक्षणं घटो विशिष्टज्ञानविषयः वि
शिष्टज्ञाततावच्छेदकत्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथा घट इत्यनुमितिः विनोक्तज्ञानोऽपि घट इति प्रतीतेः ज्ञानविषयत्वमेव विषयत्वमिति ज्ञा
ततायां प्रमाणाभावादित्याह ज्ञानविषयत्वेति न केवलं प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञाततास्ति धयति किंतु ज्ञानविषयत्वान्यथा
नुपपत्त्यापि ज्ञाततास्ति घटेनाहं नन्विति ॥ अथेति न विषयविषयाभावेनेत्यर्थः घटज्ञानकोटिनिवेशमानेयि घटज्ञानस्यो
त्पत्तिविनाशदर्शनाद्घटकोशपेद इति ननु विषयतया ज्ञानजनकत्वमेव घटस्य ज्ञानविषयत्वमस्तीत्याह नद्रुत्यत्रेति
तस्मादित्यत्र इत्यर्थः ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्तिरूपं ज्ञाततायां प्रमाणं दर्शयति तेनेदमिति अनुमीयते निश्चीय
ते अर्थापत्तिः ज्ञानजनिता किंचिद्धर्माधारत्वं विना घटस्य ज्ञानविषयत्वं अनुपपन्नमिति ताद्दशो धर्मो ज्ञातताख्यः
कल्प्यत इति भावः विषयितास्वरूपसंबंधविशेष इत्यभिप्रायेणाह स्वाभाविकेति ज्ञाततोत्पत्तिपक्षे दोषमाह इतर
थेति न चैतावता विषयत्वस्वरूपसंबंधस्याभावात्कथं विषयत्वमिति वाच्यं तथापि ज्ञानान्तरगतस्वरूपसंबंधसंभवात्
त् ते नपि चाहिनापुत्रादेः संबंधवज्ज्ञाततां प्रत्यधिकरणतया हेतुत्वं तु न संबंधं गतिपूर्वदर्शिताभावात् ज्ञानेस्वरूपत्वाद्वावि

षयविषयीभावसंबंधस्येति भावः ननु घटत्वादिधर्मेण नह्येव ज्ञानतावच्छेद्या स्वाश्रयाधिकरणत्वाद्धि रूपपरंपरासंबं
धेन तत्संबंधिनी ज्ञानविषयत्वमिति नातीतोद्देशेन विषयत्वहानिरित्यत आह किंचेति तत्रापि ज्ञानतायाश्चेपीत्यर्थः
अतीतादिगति ज्ञानतोभयस्येति शेषः अलौकिकोऽयमित्यत आह तथापीति स्वभावादेवेति अनतिरिक्तमिति शेषः तेन स्वभा
वानतिरिक्तं विषयत्वं स्वरूपात्मकमित्यर्थः ननु स्वरूपसंबंध इव तत्र विषयत्वस्वरूपं च ज्ञानत्वमित्युक्तो ज्ञानेऽप्यतिः पूर्वम
पि ज्ञातो घट इति प्रतीत्यनाश्रयाविषयस्य घटादेः सत्वात् अत्र ज्ञानस्वरूपं न तु ज्ञानविषयो घटस्वरूपायोगानुपपत्तेः
ज्ञानस्वरूपस्यैव विषयतानतिज्ञानस्यातीतदशायां ज्ञातो घट इति प्रतीत्याऽपपन्नमिति केनचित् ज्ञानमित्याह केचित्तन्न
(अर्थ) इत्यर्थः अप्रामाण्यप्रसक्तिरिति ज्ञानतान्यथानुपपत्त्या ज्ञानमात्रस्येव विकल्पप्रामाण्यप्रसंगाद् इति भावः ११न् इत्यत्र
(अर्थमाह ज्ञानेति ज्ञानमात्रग्राह्यकोटिरित्यर्थः अन्यथा सर्वस्यैव प्रामाण्यग्रहप्रसंगेन यावत्कलावधि अत्यानुपपत्तेः ()
(इदं च अस्मन्मतेऽपि अविरुद्धमिति द्रष्टव्यं इति स्वप्रामाण्यग्रहस्य पतितज्ञानं ज्ञानमात्रेति शेषः तेन ज्ञानमात्रग्राह्य कोटिर्नु) एम
(अवसायादिनेन अनुमानेऽप्रामाण्यं न (सं)तद् इति प्रामाण्यग्रहस्य परतस्त्वमिति भावः एतेन अनुव्यवसायस्य प्रामाण्य अग्र) २२

नुपपत्तिः ज्ञानस्वरूपत्वं वेद्याभावात् तत्त्वस्माद्विषयत्वमपि किं तत्त्वं अभिप्रेतं कस्मान्नित्यत्वे विषयस्वरूपं ज्ञेयो यद्येवात्रात्मं
गत्वं तत्र वक्तव्यं प्रामाण्यं ज्ञानानुपपत्तेः न स्वेव ज्ञानस्यानन्यात्म मात्रस्य व्यवच्छिन्नत्वेन तदेतस्मादभिप्रेतेति अथ वं हृ यते तस्मात्तस्म न
न स्मृतेरनन्यथासिद्धत्वेन प्रामाण्यग्रहे न भवतीत्याह स्मृत्यादिकेति तत्र मात्रे येति स्व प्रमासाधारण्य ज्ञानमात्रजन्य ज्ञानतामा
त्रे येत्यर्थः इदं वक्ताननतासथ्यानुपपत्त्या तन्नोपपादकं ज्ञानमात्रकल्प्यते न तु प्रमेति भावः ननु ज्ञानतां विशेषेणाप्रमितितया
हृ वेदाप्रमाविकल्पयितुं शक्यतः प्रवेश्यत आह ज्ञानतानां विशेषितो नेति ननु ज्ञानतायां प्रमाजन्यत्वरूपविशेषणं दत्तं तस्मिन्नर
हेतु तत्रादेव साध्यसिद्धेरनुमित्यसंभवः अन्यथाहेत्वोरेवाज्ञानादित्येव ज्ञानतावच्छिन्नतायां ग्रहरूपं रार्थेत्तासामान्ये
न प्रमायाव्येनेत्यर्थः कुत इति ये नैव ज्ञानं प्रत्यक्षेनैव तत्प्रामाण्यमपि तेनैव क्रमेण तत्त्वानयाहत्या प्रामाण्यं कुत इ
त्यर्थः ज्ञानतामात्रेण ज्ञानमात्रज्ञाने विप्रामाण्यग्रहात् ज्ञानत्वाह तस्य प्रामाण्यग्राहकत्वं अन्यथानुपपत्त्याभावादित्यर्थः अथ प्र
मितितासथ्यानुपपत्त्या प्रमाकल्पने तत्रैव प्रामाण्यस्य ज्ञानतत्वमित्यप्यत इति चेदप्रमितितासथ्यानुपपत्त्या प्रमाकल्पनं तदा
प्रामाण्यस्यापि ज्ञानत्वं स्यादित्याशंक्य नत्वाप्यमाह स्वयं केनाप्यविदित्याहि ज्ञानप्रमात्वेति प्रमारूपं ज्ञानं प्रत्यक्षेणेत्यत

गो.त ल्लदर्शनेनाभिव्यञ्जनतागुरुमतायो दूषितत्वात् हाद्दिरूढ्यमितितिको ध्येयं तथाहि अनुव्यवसायो नाम ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षं तच्च घ
२३ टादेः व्यवसायोपस्थितौ तत्ता द्वारा तत्संनिकर्षेण तेन ज्ञानेन विषयस्यापि घटत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वरू
पस्य प्रामाण्यस्य पूर्वमनुपस्थितेः तेनैव भानं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् तस्मादनुव्यवसायेन विषयविशिष्ट
23 ज्ञानमेव गृह्यते न तु ज्ञाने तत्प्रकारत्वं तद्गुरुमतेपि व्यवसायस्यैव अनुव्यवसायरूपत्वात् एतद्दर्शने तुल्यमेव एवम
नुव्यवसायस्य प्रामाण्यसंशये व्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयात् अनुव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थेति के
नावच्छेदेन ज्ञानग्राहकेणाग्रहणादित्यर्थः अप्रामाण्यमपीति ज्ञाननानात्वानुपपत्त्या ज्ञानमात्रग्राहकेणेति कविन्मामाण्य
स्याग्रहादिति भावः एतदस्य अर्थमाह ज्ञानेति ज्ञानमात्रग्राहकादित्यर्थः अन्यथा तद्व्यक्तिप्रामाण्यग्रहस्य ज्ञान
ग्राहकत्वान्न दूषणत्वानुपपत्तिरित्यत आह मतेपि अपिरह्यमिति दर्शयति ज्ञानं ह्यतिज्ञानमात्रेति शेषः तेन ज्ञानमा एम
त्रग्राहकादनुव्यवसायादेनैव अनुमानेन प्रामाण्यं गृह्यते न तु स्वतः प्रामाण्यग्रहस्य परतस्त्वमिति भावः एतेन अनुव्यवसाय २३
स्य प्रामाण्याग्रहेपि अनुव्यवसायान्तरं कल्प्यं तेन चाप्यनवस्थेत्यनवच्छेद्यमित्यपास्तमिति ॥ नव्या घटज्ञानस्याप्रामाण्यं तेने

वयात्वं घटज्ञानाप्रामाण्यज्ञानस्यापि तेनैव घटज्ञानेनैकं सुसंनेनकोटिप्रामाण्यानां घटज्ञानविषयत्वे विषयानु
वस्थानुरुमते नियमामांसकमतेपि अभ्यासदशापन्नस्य जलज्ञाने इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयजननानुभवसिद्धसं
शयानुपपत्तिः संशयानुरोधेन धर्मिज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानधर्मिग्रहे च तस्य प्रामाण्यस्यापि ग्रहात्कोटिनिश्च
यसत्वेन संशयासंभवात्॥ प्रामाण्यनिश्चयप्रयोजनं निष्फलत्वं नास्ति इति शोभते दर्शितं। एतन्मते ऊहकृत्वे गेकं ज्ञानं हि
मानस्य प्रमात्वे संदेहे तत्प्रामाण्यं पुनरनुमानेन निश्चितं लब्धम्॥ तत्र प्रामाण्यानुमाने हेतोः समर्थप्रवृत्तिजनकत्व
ज्ञानस्य समर्थप्रवृत्तिं हेतुं शंकितुमाह जलज्ञानानंतरमिति फलवत्ति जलप्राप्तिजनकाव्यापकफलवति तद्भिन्ने व्यर्थः
नेच्च तयोर्मध्ये समर्थेति अत्र समर्थेति भावः जनकसमर्थप्रवृत्तिजनकता संबंधेन ज्ञानधर्मिरूपतया इति प्रामा
ण्यमित्यस्य विवरणं यथार्थ्यं यथार्थमित्यर्थः अनुमानमेवाह विशेष्येति प्राथमिकज्ञाने प्रामाण्यसाधने अन्वये
दृष्टांताभावाद्व्यतिरेकव्याप्त्युदाहरति यदित्यादि ननु व्यतिरेकव्याप्तिरेव कथं भविष्यति साध्याप्रसिद्धावत आह अति

हिकस्याप्रामाण्यप्रसिद्धिरिति चेन्नैवं यत्र यत्र जलत्वाभाववद्विशेष्यकजलत्वप्रकारकत्वरूपमप्रामाण्यं तत्र समर्थप्र
वृत्तिजनकत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यापकत्वाभाववत्समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्य ग्रहात्तथाप्यप्रामाण्यस्या
भावप्रामाण्याभावरूपत्वमिति व्यतिरेकिणा प्रसिद्धिः अत्र च यथार्थं जलत्वाने प्रामाण्याभावइत्यकार्यकार्यसाध्यविशे
ष्यकेऽनुमितिविशेषणताज्ञानाभावेन साध्यविशिष्टपक्षानुमितिसंभवात् इत्यवफाल्लभावरूपप्रामाण्यस्यापि
मानसादिवेद्य इति ध्येयं प्रमाणाभाव इति प्रामाण्याभावमात्रं इति युक्तम्नाइहं जलमिति भ्रमइत्यर्थः पक्षसाध्या
दिकं भिन्नमपुनर्वक्ष्यति अत्र चेत्यादिना फलवदित्युक्तेऽत्र समर्थप्रवृत्तिजनकं न हि जलत्वानत्वेन पक्षइत्यर्थः य
थार्थमिति यथार्थाभावरूपमित्यर्थः पूर्वोक्तयुक्तेः ननु प्रमाकरणत्वमिति प्रमाचकरणं च तयोर्भेदः दृष्टान्तः इति
न्यायेन प्रमात्वं करणत्वं च नाप्रामाण्यमित्यर्थः स्मृत्यामिति स्मृतेर्हि यथार्थप्रवृत्तिहेतुत्वेन साध्यं स्मृतिभिन्न राम
त्वात्प्रामाण्यत्वं प्रमाकरणत्वं नास्तीति व्यभिचारापत्तिरित्यर्थः न द्वितीय इत्यकाण्डं यथार्थानुभवाप्रस्तावेति न २५
व्यभिचारादिति भावः इदमुपलक्षणं प्रमाकरणत्वरूपप्रामाण्यं पक्षेऽबाधोपि केऽवधाः केवलेति यद्यप्यदृष्टान्तं प्रमासमर्थ

ऽस्तामात्रं शव्रत्स्वेच्छायां बुद्धेर्विच्छायत्नेः सुखस्यैवाग्रहात् दुःखस्य हंजानामात्मानमिमानस्योपलब्धिसंस्कारबुद्धिः स्तेः
सुखादिहेतूपगीतामविशेषस्य च प्रत्ययसंज्ञोवहंति। न इष्टुक्तं बुद्धान्तिउपलभातिज्ञानातिप्रत्पानि त्ते सुखे न हि
कस्याप्यर्थमेदं वेधो भवतिभीनानाव्रतेतीत्सुखे सुखो दुःखो वेति कोऽप्यनुभवति। तस्मादेतेषोपहानाम
प्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमानस्य स्वतन्त्रस्य सहशापत्ते ज्ञानयत्नकस्य न व्यतिरेकसत्त्वमेव पूर्वपक्षविपक्षयो
: प्रमाहृपहोतं तौ यो: सत्त्वात् तथापि स्वनभ्यासदशायां न सुखद्वेषाप्रामाण्यस्याग्रहणात् स्वव्यभ्यासेऽयद्दु
करीत्या व्यतिरेकव्याप्तेर्वपुरस्फूर्तिकतयानत्थापिधानेको ध्यं इष्टान्तेन स्वनभ्यासदशापन्नदृष्टान्तेनेत्यर्थः त
ज्ञातीयत्वेनेति समर्थः प्र॥ वृत्तिजनकत्वज्ञानीयत्वेनेत्यर्थः स्वव्यतिरेकेऽतिडभयसच्चारस्यैवगृहीतत्वादि
तिभावः सुभ्यासदशापन्नस्येति स्वतएवं स्वभ्यासदशापन्नस्य हेतो प्रवृत्तिपूर्वप्रमाणे न इति भवाद्युः स्वीक्रियते
सचनानुमितिहृव: समर्थप्रवृत्तिजनकस्य हेतोर्गृहीतत्वादेतः स्वतएव प्रामाण्यग्रहणादिति निष्कर्षं तज्ज्ञानीयस्य
तुल्यं सम्भवन्तुउपसंहरति पानइति ननु प्रामाण्यवत्तु व्यवस्याग्रहणं हस्त्रपतेमवी दुःकिमितिसंदेहेऽपि न [redacted]

गो० त०
२५
25

मित्यत्राह तामसेष्वेति युक्तानां योलेशाः संक्षिप्ताः सारभूताः भागस्तु किं पूर्वकवर्णा संक्षिप्य तत्र इति विशेषणं लेश
कीर्तकथमित्यत्राह वीलति उल्लेखापठेऽप्यत्र येशेषयुक्तिकथनेनासारासाराविवेकनाशेषग्रहणस्यासामर्थ्यादिति तस्य
स्य पुनर्न न्यूनतापि कुतो यो नस्यादिति भावः ननु तर्हि भवद्भिरेव किंचित्संक्षिप्य कल्पितमिति नेत्याह यन्नाहि ना
कथं शास्त्रमेधो भवेदित्याह यथाशास्त्रमिति किं यादि विशेषणां शास्त्रस्य सारभूतमेव वर्णितमिति भावः ॥ ६ ॥
इति प्रमाणपरिच्छेदः समाप्तः ॥ संवत् सप्ताह शतकत्रयाधिकतमे वर्षे विक्रमानुनामके संवत्सरे उत्तरायणे वसंतर
तौ चैत्रमासे शुक्लचतुर्दश्यां भौमवासरे लिखितं चेदं मोक्षपरमेश्वर काशीमध्ये स्वपठनार्थं शुभमस्तु

६०

राम
२५